

PRIMOŽ KRAŠOVEC / IGOR Ž. ŽAGAR (UR.)

MEDIJSKA POLITIKA V POSTSOCIALIZMU

PEDAGOŠKI INŠTITUT / 2009

DIGITALNA KNJIŽNICA / DISSERTATIONES / 5

MEDIJSKA POLITIKA
V POSTSOCIALIZMU

PRIMOŽ KRAŠOVEC / IGOR Ž. ŽAGAR (UR.)

MEDIJSKA POLITIKA V POSTSOCIALIZMU

PEDAGOŠKI INŠTITUT / 2009

DIGITALNA KNJIŽNICA / DISSERTATIONES / 5

Primož Krašovec, Igor Ž. Žagar (ur.), *Medijska politika v postsocializmu*
Znanstvena monografija

Zbirka: *Digitalna knjižnica*

Uredniški odbor: *dr. Igor Ž. Žagar, dr. Jonatan Vinkler, dr. Janja Žmavc, dr. Alenka Gril*

Podzbirka: *Dissertationes (znanstvene monografije), 5*

Urednik podzbirke: *dr. Igor Ž. Žagar*

Urednika izdaje: *Primož Krašovec, dr. Igor Ž. Žagar*

Recenzenta: *dr. Breda Lutbar, dr. Jože Vogrinc*

Lektorica: *mag. Vlada Tucovič*

Oblikovanje, prelom in digitalizacija: *dr. Jonatan Vinkler*

Fotografija na naslovnici: *Klemen Belavič*

Izdajatelj: *Pedagoški inštitut*

Ljubljana 2009

Zanj: *dr. Mojca Štraus*

Naklada izdaje na CD-ju: *50 izvodov*

Izdaja je primarno dostopna na <http://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=68>

Imetniki stvarnih in moralnih avtorskih pravic na tem delu so avtorji Primož Krašovec, Igor Ž. Žagar et al. To delo je na razpolago pod pogoji slovenske licence Creative Commons 2.5 (priznanje avtorstva, nekomercialno, brez predelav). V skladu s to licenco sme vsak uporabnik ob priznanju avtorstva delo razmnoževati, distribuirati, javno priobčevati in dati v najem, vendar samo v nekomercialne namene. Dela ni dovoljeno predelovati.

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA ŠOLSTVO IN ŠPORT

Evropski
Socialni
Sklad

Aktivnosti v okviru projekta *Perspektive evralizacije in razvoja sistema vzgoje in izobraževanja omogoča sofinanciranje Evropskega socialnega sklada Evropske unije in Ministrstva za šolstvo in šport.*

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

659.3:330.342.14/.15(082)(0.034.2)

MEDIJSKA politika v postsocializmu [Elektronski vir] / Primož
Krašovec, Igor Ž. Žagar (ur.). - El. knjiga. - Ljubljana :
Pedagoški inštitut, 2009. - (Digitalna knjižnica. Dissertationes :
5)

Način dostopa (URL): <http://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=68>

ISBN 978-961-270-011-9
1. Krašovec, Primož
247664384

Primož Krašovec: Cenzura politike novinarstva	9
I Neva Nahtigal: Notranja (ne)svoboda tiska	15
Regulacija svobode tiska in izražanja	16
Novinarsko polje in avtonomija	18
Organizacijska hierarhija	20
Glavni akterji in napetosti novinarskega polja	22
P(l)asti in vzvodi cenzure	29
Prekarnost v medijski industriji kot vzvod (samo)cenzure	35
Čigava svoboda? Čigava odgovornost?	37
II Boris Vezjak: Medijska fenomenologija: O avtonomiji in cenzuri v Sloveniji skozi logiko navideznosti	41
Prikazovanje in videz	42
Fenomenologija medijev kot motiv za njihov prevzem	46
Vprašanje fenomenologije v cenzuri	49
Fenomenologija, vednost in realnost v cenzuri	53
Dva primera cenzure: »Janša onesnaževalec« in »Janša pes«	58
Zaključna beseda	62
III Peter Sekloča: Javna sfera v času nematerialnega dela	65
Razredni interes v meščanski javnosti	66
Konec refevdalizacije javne sfere?	68

Enaka slika sveta za vse	72
Discipliniranje, kontrola in nasprotne javne sfere	74
IV Primož Krašovec: Dvojno delo ideologije: Avtonomija novinarstva in politika nevtralnosti	77
Splošne značilnosti bojev za avtonomijo in posebnosti novinarskega	77
Novinarstvo kot oblika suplementarne sekundarne ideološke produkcije	80
Politični razred in strokovna vednost	83
Politika kot stroka	87
Politika nevtralnega novinarstva	90
V Jelena Petrović: Medijska moč in emancipatorna politika SHS/jugoslovanskih časopisov v obdobju med obema vojnama: Nekaj (ne)znanih primerov	95
Primeri patriarhalnega in konservativnega medijskega diskurza	97
Nacionalizmi in populizmi v ideološko različno orientiranih časopisih	101
Kozmopolitanizem <i>versus</i> globalizem v ženskem tisku	105
Mediji kot orožje pacifizma in antifašističnega odpora	108
Osnovne usmeritve in družbeno-politične revizije medvojnih ženskih diskurzov	112
VI Primož Krašovec in Miklavž Komelj: V osvobodilnem boju larpurlartizem ni bil mogoč (intervju z Bogdanom Osolnikom)	115
VII Danijela Majstorović: Žrtve, mame in superženske: Spolni diskurzi in subjektivnosti v Bosni in Hercegovini	129
Nekaj metodoloških zadržkov glede raziskovanja spola in diskurza v specifičnih kontekstih	131
Kontekstualiziranje žensk v BiH	132
Reprezentacija žensk: identiteta kot razlika	134
Topos žrtve/mučeništva	134
Topos boja	137
Poroka, otroci in trivializacija	138
Deontična modalnost kot zbirka navodil za pravilno obnašanje	141

Namesto epiloga – kaj naj si mislimo o vsem skupaj?	142
VIII Janja Žmavc: Retorični etos: Antična retorika v slovenskem političnem govorništvu	147
Antični koncept retoričnega <i>etosa</i> – teoretsko ozadje	147
Analiza retoričnega <i>etosa</i> v slovenskem političnem govorništvu – študija dveh primerov	154
Prvi primer: nagovor Janeza Janše, 9. 11. 2004 na 1. izredni seji DZ	156
Drugi primer: nagovor Boruta Pahorja, 7. 11. 2008 na 1. izredni seji DZ	161
Sklep	170
IX Andreja Kopač: Vprašanje cenzure kot končno vprašanje: In koliko jih še zaupa v sistem?	173
Cenzura	173
Diskvalifikacija	174
Kontraefekt	175
Fantomaska razsežnost	176
Kritika kritike	176
Cenzorji	177
Potop javnega diskurza	179
Beseda o sodobnih vprašanjih	180
Končna rešitev	181
Konec (zgodovine)	182
Literatura	185
Stvarno kazalo	193
Imensko kazalo	209

Cenzura politike novinarstva

S pričujočo znanstveno monografijo želimo razpravo o cenzuri in svobodi tiska, ki se je začela s protesti proti pritiskom (sedaj že bivše) vlade na medije, razširiti. Razprava je namreč obtičala pri navajanju anekdot iz vsakdanjega življenja zatiranih novinarjev in pozivih k uveljavljanju profesionalnih standardov in novinarske etike. Pravzaprav se je potencialno pomembna in relevantna razprava o stanju in prihodnosti sodobnega novinarstva končala, še preden se je zares začela. Kot dominantna interpretacija zgodovinskega pojava, ki jo je sprožil (cenzura in drugi pritiski na medije), se je namreč uveljavila liberalna, ki se je poskušala prikazati kot nasprotje konservativne vladne apologetike lastnega početja. A v številnih brezplodnih soočenjih argumentov obeh strani se je pokazalo, da si obe perspektivi nista dejansko nasprotni, temveč zrcalni – obe se zavzemata za enake vrednote in imata podobno argumentativno strukturo, le da ena trdi, da se določene vrednote in ideali kršijo, druga pa, da so že uveljavljeni. Kozmetični dodatki razkrivanja afer prve in paranoidnih blodenj o podzemnih lovkah kontinuitete druge niso dovolj, da bi iz njiju naredili zares antagonistični perspektivi. Kar je bilo znotraj celotne razprave o cenzuri in svobodi tiska v Sloveniji v letih 2004–2008 najbolj problematično, je bilo dejstvo, da nobena od strani (ne »dobri« liberalci ne »slab« vladni propagandni aparat) pojava cenzure in represije nad svobodo govora in pisanja ni obravnavala strukturno in izven njegovih lokalnih časovno-prostorskih koordinat. Pojav je tako veljal za lokalno posebnost, pogojeno z nacionalnim značajem ter s posebnimi navadami in *bildungom* lokalnih oblastnikov (ali, z druge perspektive, novinarjev in urednikov) – tako eni kot drugi (odvisno od tega, s katere strani prihajajo obtožbe) naj bi »podedovali« navade in

obrazce delovanja *ancien regima* kot samopašni nasledniki oziroma ponovni izumitelji totalitarne državne kontrole nad mediji ali kot vdani skrajnolevičarski propagandisti, ki ne znajo pisati neodvisno in objektivno in jih je zato potrebno nasilno uravnotežiti.

Zelo redko v celotni razpravi se je pojavila zgodovinska perspektiva (tako sinhrona kot diahrona), pojava cenzure v Sloveniji se skoraj ni povezovalo s podobnimi pojavi v drugih postsocialističnih državah ne s podobnimi pojavi in procesi v preteklosti (razen že omenjenega politikantskega obkladanja s pridevnikom »totalitarno«). Obenem ključno vprašanje, vprašanje politike novinarskega pisanja, ki se je znotraj razprave sicer pojavilo, ni bilo ne zadostno artikulirano ne razrešeno. Politika novinarstva ni bila obravnavana ne kot del revolucionarnih procesov, značilnih za moderno (vprašanje je v ožji obliki politike novinarskega pisanja aktualno že vsaj od poznega 18. stoletja dalje, v širši obliki, kot politika pisanja nasploh, pa še veliko dlje), temveč kot motnja idealnega modela novinarstva (»zahodnega«, »evropskega«, »objektivnega« novinarstva), ki jo je – o tem sta se obe strani strinjali – potrebno čimprej odpraviti. Odgovor obeh na vprašanje politike novinarstva je bil enak in preprost – dol s politiko, naj živi stroka.

V tej ključni točki sta se liberalna in konservativna stran razlikovali le v lepotnih podrobnostih metod za doseganje depolitizacije novinarstva – misel na politično angažirano in pristransko (partizansko, v dobesednem pomenu te besede) novinarstvo je bila obema enako nevzdržna. Točka konsenza, ki je poenotila obe, navidez sprti, perspektivi, je bilo zavzemanje za strokovnost novinarskega pisanja – za nevtralnost, dejstvenost, profesionalnost poročanja, kar je zgodovinsko reakcija (v polnem pomenu te besede – reakcionarna politična tendenca) na politično angažirano novinarstvo (od prvih francoskih »tabloidov«, ki so razkrivali in smešili seksualno obnašanje aristokracije v času francoske revolucije do odkrito političnega in antagonističnega delavskega tiska v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju), ki se je uveljavila predvsem v anglosaksonskem delu sveta (medtem ko so dežele, v katerih so imela revolucionarna gibanja moderne večjo vlogo in izbojevala več zgodovinskih zmag, ohranile tudi tradicijo političnega novinarstva). Zavzemanje za strokovnost novinarstva torej sámo ni »strokovno«, tj. nepolitično, temveč nasprotuje določeni politiki novinarstva, ki se je izoblikovala v revolucijah moderne, z nasprotne politične pozicije, ki se skriva pod navidezno nevtralnostjo. Obe strani v nedavni razpravi o cenzuri in svobodi tiska v Sloveniji sta bili le različici tega drugega, reakcionarnega političnega diskurza.

Ker je ta diskurz nujno slep za lastno zgodovino – saj ne more priznati, da tudi sam pripada določenemu zgodovinskemu in političnemu toku in je zanj družbena realnost transparentna in neposredno dostopna nevtralnemu pogledu strokovnjaka; po drugi strani to pomeni, da vsak način zgodovinskega (in s tem nujno političnega) branja družbene realnosti to realnost popači in »spolitizira«, kar je v strokovnjaškem diskurzu nedopustno – njegovi perspektivi uhaja tudi zgodovina novinarstva nasploh. Tako vidi trenutno stanje novinarstva kot rezultat značajskih pomanjkljivosti novinarjev, urednikov ali oblastnikov (vse antizgodovinske analize se začnejo in končajo pri psihologiji) in rešitev zanj v krepitvi in izboljšanju politične kulture, etičnih standardov in pravnih regulativ (in kar je še podobnih floskul). Psihologizacija javnega diskurza o novinarstvu seveda pomeni, da problemi, kot so prekarizacija novinarskega poklica, privatizacija intelektualnih moči in potencialov »kognitivne« delovne sile ter ideološke funkcije novinarstva v postsocialistični (»tranzicijski«) družbeno-politični ureditvi ostajajo ob strani, saj je njihova kritična obdelava mogoča le z odkrito politične perspektive, ki izhaja iz revolucij moderne in ki se ne boji ne lastne zgodovine ne zgodovine nasploh.

Znotraj strokovnjaške perspektive so odgovori na vsa vprašanja o cenzuri in svobodi tiska podani že vnaprej. Po njej razmere ne zahtevajo novega premisleka o družbeni in politični vlogi novinarstva ter invencije novih novinarskih praks – dovolj naj bi bilo že, če bi upoštevali standarde liberalnega, »evropskega« novinarstva, kar bi hkrati zahtevalo tudi normalizacijo političnih razmer in dvig politične kulture na evropsko raven, se pravi le modifikacijo stanja v skladu z vnaprej danim normativom »evropskega«, ne pa invencije novega, ki izhaja iz analize zgodovinske situacije. Trenutno stanje v medijskem prostoru naj bi bilo ravno posledica odsotnosti in nespoštovanja evropskih standardov, neurejenosti medijskega trga, ostankov starih mentalitet ... Tudi rešitev, ki jo ponuja strokovnjaški diskurz (s strokovnjaškim diskurzom mislimo skupaj tako njegovo liberalno kot konservativno različico in zanemarjamo kozmetične razlike med obema), je zato zelo preprosta – posnemati primere dobre prakse z zahoda. Takšna rešitev obljublja *immediate relief*, takojšnje olajšanje težav s cenzuro (saj medijski prostor, ki bi bil urejen popolnoma po »evropskem« modelu, ne bi poznal cenzure), obenem pa popolnoma ignorira dejanske zgodovinske razmere (periferen položaj postsocialističnih držav, kar pomeni intenzivno ekonomsko nasilje – privatizacijo, denacionalizacijo, fleksibilizacijo – in, kot nujen pogoj ekonomskega nasilja, intenzivno ideološko nasilje, ki vključuje tudi discipliniranje medijev), zaradi katerih uresničitev »evropskega« modela ni mogoča.

Takó tarnanje o odstopanju od »evropskega« modela novinarstva ni zgodovinsko odgovoren odgovor na vprašanja, ki jih sproža cenzura – saj je »evropska« ureditev medijskega prostora eden izmed privilegijev delov sveta, kjer prvobitna akumulacija kapitala ni tako nasilna kot v postsocialistični periferiji, obenem pa je družbena »neurejenost« periferije pogoj za »urejenost« razmer v centru. Ravno razmerje med ekonomskim in ideološkim (cenzura) nasiljem je razsežnost trenutnega stanja medijskega prostora, ki uhaja strokovnjaškim analizam. Ker ne more analizirati zgodovinskih pojavov in procesov, se liberalna interpretacija zateka k moralnemu terorju in prelaganju odgovornosti na posamezne novinarje (ker naj ne bi imeli dovolj visokih etičnih načel) in posamezne oblastnike (ker naj bi ravnali v nasprotju z demokratično kulturo).

Strokovnjaški predlog rešitve problema cenzure ne le zgreši ekonomske, zgodovinske in družbene razsežnosti problema, temveč razpravo o njih tudi ovira, saj ponuja vnaprej dane in le navidez alternativne možnosti namesto veliko težjega in zahtevnejšega razmisleka o zgodovinskih spremembah novinarskih praks – ter o nujnosti njihovega nadaljnjega spreminjanja. V tej znanstveni monografiji bomo poskušali iti v drugo, težjo smer, se torej izogniti poceni moraliziranju in idealiziranju nemogočega »evropskega« modela (saj je moraliziranje o odstopanju od »evropskih« standardov eden izmed konstitutivnih pogojev »neevropskosti« trenutnega stanja, ki ga tovrstno moraliziranje aktivno perpetuira in zavira njegovo spreminjanje) ter razmišljati o razmerjih med mediji in kapitalom, mediji in politiko, ekonomskim položajem in ideološko vlogo medijev onkraj liberalnega poenostavljanja in konservativne apologetike. Tako bomo poskušali zajeti trenutno stanje medijskega prostora v njegovi zgodovinski razsežnosti, spomniti na obstoj novinarskih praks – predvsem na partizansko novinarstvo, ki ni bilo ne propaganda aktualne oblasti ne strokovno poročanje, temveč politična, še več, revolucionarna novinarska praksa, ki je poenostavljeni anglosaksonski modeli medijskih študij ne morejo zajeti –, ki uhajajo vsiljeni delitvi na liberalne in »totalitarne« medije (kot, s perspektive strokovnjaške ideologije, edinima mogočima oblikama zgodovinske artikulacije novinarstva) in podati kritiko tako vladne retorike kot liberalnega odgovora nanjo. Prav tako bomo obravnavali nekatere aktualne in pretekle primere politično angažiranega novinarstva – predvsem ženski oziroma feministični tisk –, ki so se oblikovali kot upor prevladujočim standardom novinarstva, ki veljajo še danes in ki v imenu strokovnosti cenzurirajo politično novinarstvo, ki je trenutno nekakšna »kolateralna škoda« boja proti vladni cenzuri – popolna ukinitve vladnega poseganja v medije po »evrop-

skem« receptu bi namreč pomenila tudi popolno depolitizacijo novinarstva. To bi obenem pomenilo tudi pozabo progresivnih politik novinarstva preteklosti, na katere spominjamo s teksti o ženskem političnem novinarstvu in o ponovni prevladi patriarhalnih diskurzov v sodobnih medijskih prostorih na področju bivše Jugoslavije. Preostali teksti v tej znanstveni monografiji predstavljajo tako študije in kritike posameznih primerov vladne cenzure s perspektiv, ki presegajo običajno liberalno moraliziranje, kot zgodovinske analize pogojev in procesov formacije postsocialističnega nasilja nad svobodo in političnostjo novinarstva.

Notranja (ne)svoboda tiska

Posamezniki in posameznice znotraj medijske industrije so vredni velike pozornosti. Da »tisk«¹ uresničuje pravno zagotovljeno svobodo, namreč potrebuje konkretne izvajalce in izvajalke, ustvarjalce in ustvarjalke posamičnih avtorskih del, objavljenih v medijskih produktih.² Zelo očitno je, da je prav izražanje (naj bo pisno, govorno, slikovno ...) v odnosu do publike glavna oziroma najbolj opazna novinarska dejavnost³ in svoboda izražanja osrednji instrument za svobodno opravljanje novinarskega dela. Seveda ne gre za specifično novinarsko svobodo, ampak za temeljno človekovo pravico, ki jo vsakemu od nas zagotavljajo najvišji nacionalni in mednarodni pravni dokumenti.⁴ Kot nobena druga, niti ta svoboda ni absolutna, ob tem pa je treba razlikovati med zakonsko določenimi, torej – v kontekstu tega prispevka – zunanjimi mejami (med drugim tudi v kazenski za-

¹ Na tem mestu mislim na medijske institucije.

² Osredinjam se na novinarske izdelke, čeprav je že ob površnem spremljanju medijev jasno, da dobršen del zavzemajo druge vsebine.

³ Zaradi prostorskih omejitev se moramo zateči k poenostavljanju in ne moremo ustrezno razdelati uporabljenih pojmov. Izražanje je konstitutivno za novinarsko delo, seveda pa nikakor ni njegov edini element. Ob tem pa je možno v svobodo izražanja zajeti tudi pogoje za druge bistvene faze novinarskega dela (na primer preverjanje informacij pri različnih virih in zaščita vira), če slednjega ne obravnavamo le kot sporočanje, ampak tudi kot »zbiranje in sprejemanje«, kot o tem piše v Ustavi RS.

⁴ Ustava Republike Slovenije v 39. členu zagotavlja svobodo »izražanja misli, govora in javnega nastopanja, tiska in drugih oblik javnega obveščanja in izražanja. Vsakdo lahko svobodno zbira, sprejema in širi vesti in mnenja.« Na mednarodni ravni je svoboda izražanja kot temeljna človekova pravica opredeljena v 19. členu Splošne deklaracije človekovih pravic, ki jo je sprejela Organizacija združenih narodov. Zagotavlja jo tudi Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (v 10. členu).

konodaji), ter večinoma neformalnimi omejitvami, ki se pojavljajo znotraj medijske produkcije.

Glede na osrednjo temo zbornika se bomo najprej na kratko posvetili formalnim, »medijskopolično« oblikovanim okvirom svobode tiska in izražanja, ki so tudi prvi pokazatelj spolzkosti terena, na katerem se gibljemo, ko razmišljamo o svobodi in avtonomiji v novinarstvu. V teoretskem pogledu na novinarsko avtonomijo bomo povzeli ključne ugotovitve francoskega sociologa Pierrea Bourdieuja. Sledila bo predstavitev glavnih akterjev in napetosti v novinarskem polju. V ta kontekst bomo umestili različne plasti in vzvode cenzure v novinarstvu ter posebej izpostavili vse bolj prekaren socialni in profesionalni položaj novinarjev in novinark. Ker je pričujoči prispevek absolutno prekratek, da bi se kateri koli od izpostavljenih tem lahko dovolj široko in globoko posvetili, in ker se strinjamo z Johnom Keanom, da si »skoraj nihče ne zastavlja temeljnega vprašanja o odnosu med demokratičnimi ideali in institucijami ter sodobnimi mediji«,⁵ bomo zaključili z nizom vprašanj, namenjenim spodbuditi nadaljnega raziskovanja in razmisleka o tem, kaj danes sploh (še) pomeni svoboda tiska.

Regulacija svobode tiska in izražanja

Novinarstvo že samo, neodvisno od pravne prisile, postavlja omejitve svobode izražanja in se pravzaprav tudi (ali prav) skozi njih vzpostavlja kot poklic.⁶ Profesionalnost posameznikov se presoja ne le na podlagi zadoščanja »tehničnim« kriterijem kakovosti novinarskih prispevkov, ampak predvsem glede na spoštovanje poklicne samoregulacije. S slednjo si profesionalno novinarstvo samo postavlja (večinoma neotipljive) meje, in to preko novinarskih organizacij, ki sprejemajo in nadzorujejo novinarske (poklicne) etične kodekse. Kodeksi predpisujejo omejitve svobode izražanja predvsem z namenom zaščite drugih pravic in svoboščin tistih, ki so predmet novinarske obravnave. Če se nekdo opredeljuje kot poklicni novinar ali novinarka, se zanj ali zanjo domneva, da sprejema tudi zapisana poklicna etična načela.

V pravnih in stanovskih dokumentih se v tesni povezavi s svobodo tiska in izražanja pojavlja pojem avtonomije kot predpostavka za uresniče-

⁵ John Keane, *Mediji in demokracija*, Ljubljana 1992, 12.

⁶ V prispevku se bomo omejili na t. i. poklicno novinarstvo – privzeli bomo torej stanovske okvire novinarskega delovanja in se posvetili delu znotraj medijskih institucij, čeprav bi bil tudi vzpon »državljankega novinarstva« v času širitve možnosti za množično komuniciranje vreden poglobljene obravnave in čeprav tudi mnenja o tem, kaj je poklicno oziroma profesionalno novinarstvo, niso enotna.

vanje svobode izražanja in svoboden pretok informacij (ob čemer se predpostavlja sprejemanje že omenjenih etičnih omejitev). Pravna in druga zagotovila avtonomije naj bi tako bila zagotovila možnosti za odgovorno uresničevanje svobode izražanja; posameznikom in posameznicam naj bi omogočala, da novinarsko delo lahko opravljajo v skladu s profesionalnimi merili in standardi.

V nacionalni zakonodaji Republike Slovenije je s poklicno avtonomijo – takoj za ustavno pravico do svobodnega izražanja – najbolj neposredno povezan Zakon o medijih (ZMed).⁷ Ta sicer izpostavlja pomen »avtonomnosti urednikov, novinarjev in drugih avtorjev«, vendar ne vsebuje opredelitve avtonomije uredništva, prav tako ne konkretnih mehanizmov za njeno uveljavljanje. V zvezi s tem ZMed⁸ le napoti na temeljne pravne akte medijskih družb, ki da morajo med drugim opredeliti *stopnjo* avtonomije.⁹ Edini pravni institut, v ZMed neposredno namenjen udejanjanju avto-

⁷ ZMed v 6. členu določa, da dejavnost medijev »temelji na svobodi izražanja, nedotakljivosti in varstvu človekove osebnosti in dostojanstva, na svobodnem pretoku informacij in odprtosti medijev za različna mnenja, prepričanja in za raznolike vsebine, na avtonomnosti urednikov, novinarjev in drugih avtorjev pri usvarjanju programskih vsebin v skladu s programskimi zasnovami in profesionalnimi kodeksi, ter na osebni odgovornosti novinarjev oziroma drugih avtorjev prispevkov in urednikov za posledice njihovega dela.« Formalni okvirni neodvisnosti in samostojnosti znotraj medijev so torej programske zasnove, ki so po zakonu v pristojnosti izdajateljev, v širšem smislu pa že omenjena profesionalna merila. Podobno opredeljuje 21. člen, posvečen novinarjem, ki med drugim določa, da se novinarju »ne sme odpovedati delovnega razmerja ali prekiniti sklenjene pogodbe z njim, zmanjšati plače, spremeniti statusa v uredništvu ali kako drugače poslabšati njegovega položaja zaradi izražanja mnenj in stališč, ki so v skladu s programsko zasnovo ter s profesionalnimi pravili, merili in standardi /poudarila N. N./.«

⁸ Ob opredelitvi uredništva v 20. členu: »(1) Uredništvo sestavljajo odgovorni urednik oziroma odgovorni uredniki, drugi uredniki in novinarji, v skladu s temeljnim pravnim aktom izdajatelja pa lahko tudi drugi avtorji prispevkov oziroma programski sodelavci. Pravna razmerja med izdajateljem in uredništvom ter osnovna medsebojna razmerja znotraj uredništva so določena s temeljnim pravnim aktom izdajatelja v skladu s tem zakonom, pri čemer ta akt določa stopnjo avtonomije uredništva pri urejanju razmerij znotraj uredništva. V primeru, da pri izdajatelju medija ni zaposlenih več urednikov ali novinarjev, lahko opravlja funkcijo uredništva odgovorni urednik sam. (2) *Uredništvo, uredniki, novinarji in avtorji drugih prispevkov so v okviru programske zasnove in v skladu s temeljnim pravnim aktom izdajatelja pri svojem delu neodvisni in samostojni /poudarila N. N./*«

⁹ Pregled vzorca temeljnih pravnih aktov 18 izdajateljev, ki so po razvidu medijev v času pregleda skupaj izdajali 92 medijev, je pokazal, da so njihova določila na področju avtonomije večinoma le prepisi pavšalnih zakonskih določil. Večinoma ne opredeljujejo razmerij med uredništvom in upravo ter ne vsebujejo postopkov za urejanje notranjih odnosov v uredništvu (kar se izkaže predvsem v primerih zapletov z zavrnitvami novinarskih vsebin, razveljavljanjem uredniških odločitev, nesoglasji med posameznimi redakcijami ipd.). V večini primerov tudi ne predvidevajo uredniških statutom ali drugih aktov, s katerimi bi uredništva te odnose samostojno opredelila. Povzeto po: Neva Nahtigal, *Pregled formalne ureditve uredniške avtonomije, prvi del: Temeljni pravni akti medijskih družb*, Ljubljana 2006.

nomije uredništva, je obveza izdajatelja, da pridobi mnenje članov in članic uredništva, kadar bistveno spreminja programsko zasnovu (17. člen) in kadar namerava razrešiti ali imenovati odgovornega urednika ali urednico (18. člen). V praksi ta dva instituta nimata posebne teže – v Sloveniji je znanih več primerov, ko je bilo pridobivanje mnenja uredništva zgolj formalizem in izdajatelj izida glasovanja v uredništvu niso upoštevali.¹⁰

Medijska zakonodaja po eni strani predpostavlja in zahteva avtonomnost uredništva, po drugi strani pa ne vsebuje jasne zahteve po striktni ločitvi vodstvenih funkcij upravnega in uredniškega dela medijskih družb. Tako zakon o medijih vsebuje »nespodobno povabilo« upravi v uredništvo (zadnji odmeven primer združitve vodstvenih funkcij je *Večer*) ter dopušča neposreden in neločljiv preplet (že samih po sebi problematičnih, kot bomo nakazali v nadaljevanju) standardov novinarskega poklica in profesionalnih meril za izbiro novic, komentarjev, mnenj in informacij nasploh s poslovnimi interesi medijske organizacije.¹¹

Ob tem je treba omeniti še konflikt med obveznostmi, ki jih novinarjem in novinarkam nalaga poklicna samoregulacija, bolj ali manj neposredno pa tudi pravni okviri delovanja medijev, in obveznostmi, ki jim jih nalaga delovnoppravna zakonodaja. Ta namreč zavezuje delavca k poslušnosti delodajalcu ter prepoveduje povzročanje moralne škode in ogrožanje materialnih interesov delodajalca. V več primerih je bilo to uporabljeno za formalno in/ali neformalno sankcioniranje novinarjev in novinark, ki so razkrili podrobnosti o pritiskih in drugih problemih znotraj medijskih organizacij.

V splošnem se zastavlja vprašanje, do kod sežejo interesi delodajalca, ki naj jih delavci ne bi ogrozili, in kako se ta »delavska poslušnost« sklada s profesionalno normo, da novinar ali novinarka ne sme zadrževati za javnost pomembnih informacij.

Novinarsko polje in avtonomija

Med številnimi teorijami o medijih, ki izhajajo iz različnih znanstvenih disciplin ter odstirajo različne plasti, se za ta pogled na svobodo, avtonomijo in njune omejitve kot primerno (a nikakor ne edino veljavno) izhodišče kaže delo Pierrea Bourdieuja, ki o avtonomiji piše v povezavi s konceptual-

¹⁰ Glej npr. Neva Nahtigal, Kadrovske spremembe v medijih, v: *Medijska preža*, maj 2006.

¹¹ Za podrobnosti o oblikovanju medijske politike v Sloveniji glej Sandra Bašič Hrvatini in Marko Milosavljevič, *Medijska politika v Sloveniji v devetdesetih*, Ljubljana 2001; Sandra Bašič Hrvatini in Brankica Petković, *In temu pravite medijski trg?*, Ljubljana 2008.

no trojico praksa-habitus-polje.¹² Za temo prispevka je najbolj relevantno Bourdieuevo delo, posvečeno televiziji, v katerem francoski sociolog uvede pojem novinarskega polja.

Polje je opredeljeno kot »družbeno strukturirani prostor, polje sil – v njem imamo nadrejene in podrejene, v njem vladajo stalni, permanentni odnosi neenakosti, ki se kažejo znotraj tega univerzuma – univerzuma, ki je hkrati tudi prizorišče bojev za spremembo ali ohranitev tega polja sil. Znotraj tega polja vsak posameznik v konkurenci z drugimi uveljavlja (relativno) silo, katere nosilec je in ki definira njegov položaj v polju ter posledično tudi njegovo strategijo.«¹³ Ob uvedbi novinarskega polja Bourdieu pojasnjuje, da je novinarski svet mikrokozmos, »ki ima svoje lastne zakone, definirajo pa ga njegov položaj v globalnem svetu in privlačna oziroma odbojna sila, s katero nanj delujejo drugi mikrokozmosi. Če rečemo, da je avtonomen, da ima svoje lastne zakone, to pomeni, da dogajanja v njem ne moremo razlagati neposredno na podlagi zunanjih dejavnikov.«¹⁴ Posamezniki in posameznice znotraj tega polja so torej nosilci relativne sile, njihov položaj in strategije pa definirajo različni dejavniki: »Da bi razumeli, kaj lahko naredi novinar, moramo imeti pred očmi celo vrsto parametrov: prvič položaj njegovega medijskega telesa, na primer TF1 ali Le Monde, v novinarskem polju, drugič pa njegov lastni položaj v prostoru tega časopisa ali TV hiše.«¹⁵

Stopnja avtonomije posameznega novinarja ali novinarke je, tako Bourdieu:

»odvisna predvsem od tega, kolikšna je *koncentracija tiskanih medijev* (z zmanjševanjem števila potencialnih delodajalcev se povečuje negotovost zaposlitve), nadalje od položaja, ki ga zavzema njegov časopis med drugimi časopisi, se pravi, kako blizu ali daleč *od »intelektualnega«* ali *»komercialnega«* pola se na-

¹² »S konceptom prakse poskuša prijeti moment subjektivne resničnosti akterjev v družbenih procesih, njihovo kreativnost in aktivno prizadevanje za spreminjanje sveta okoli sebe, s konceptom polja poskuša razumeti objektivne družbene (strukturne) pogoje, znotraj katerih bolj ali manj svobodno delujejo posamezniki, habitus pa predstavlja /.../ dinamični koncept, s katerim poskuša zapopasti vzajemno vplivanje subjektivnih in objektivnih značilnosti družbenega v njegovem dialektičnem bistvu.« (Peter Stanković, *Družbena struktura in človekovo delovanje*, Ljubljana 2001, 38.) Razvoj habitusa poteka kot »ponotranjenje institucionalnih norm in pričakovanj, ki strukturirajo naše delovanje« (Mike Wayne, *Marxism and Media Studies: Key Concepts and Contemporary Trends*, London 2003, 28), zato je dejansko stopnja avtonomije težko ugotovljati. Lash (*Sociologija postmodernizma*, Ljubljana 1993, 242) izpostavlja, da je Bourdieu pravzaprav nedosleden pri pojasnjevanju, od kod sploh avtonomija.

¹³ Pierre Bourdieu, *Na televiziji*, Ljubljana 2001, 36.

¹⁴ N. d., 35.

¹⁵ N. d., 36.

haja; poleg tega *od položaja novinarja* pri časopisu ali drugem sredstvu obveščanja (ali je redno zaposlen ali honorarni sodelavec itd.), s katerim so povezane *statusne ugodnosti*, ki so mu na voljo (zlasti glede na to, kako znan je), pa tudi od njegove plače (koliko je dovteten za prikriti vpliv služb za odnose z javnostmi in koliko je odvisen od del za preživetje oziroma honorarnih del, pri katerih se čuti vpliv plačnikov); in končno je odvisna od njegove *sposobnosti za avtonomno produkcijo informacij* (tako se pri nekaterih novinarjih, na primer pri tistih, ki se ukvarjajo s popularizacijo znanosti ali z gospodarstvom, kaže še posebej visoka stopnja odvisnosti) /vsi poudarki N. N./.«¹⁶

Ugotovitve iz Bourdieujeve analize načina delovanja in učinkov televizije je mogoče aplicirati na vse vrste medijev. Ti so drug drugemu »ekonomska konkurenca za tržni delež«, ta pa je »podvržena prisilam, ki izhajajo iz položaja medija v okviru ekonomskih in simbolnih razmerij sil.«¹⁷ Merjenje in spremljanje odzivnosti je mehanizem in izraz »prisile ekonomskega polja« na novinarsko polje, to pa »kot struktura samo spet izvaja pritisk na vsa druga polja«, piše Bourdieu.¹⁸ »Če se drugače izrazimo: polje, ki je samo vedno bolj podvrženo tržni logiki, vedno bolj prenaša svoje prisile tudi na druge univerzume.«¹⁹

V Bourdiejevi analizi so bistvene determinante dejanske avtonomije posameznikov in posameznic, tudi novinarjev in novinark, relacije neenakosti znotraj polja, ki se na najbolj očiten način izkazujejo preko organizacijskih hierarhij z nad- in podrejenimi, zato v nadaljevanju na kratko o osnovni kadrovski strukturi medijskih organizacij.

Organizacijska hierarhija

Medijske organizacije imajo s svojo zavezanostjo specifičnim pravnim instrumentom (na primer v Sloveniji Zakonu o medijih) in z naravo produktov, ki jih ponujajo na trgu, sicer v izhodišču predpostavljen obstoj (vsaj enega) uredništva, posebne organizacijske enote, ki je podjetja v drugih dejavnostih nimajo (in naj bi bila relativno avtonomna od drugih organizacijskih enot), po svojem bistvu pa medijska podjetja delujejo povsem enako kot druge organizacije z jasno opredeljenimi notranjimi kadrovske hierarhijami.²⁰

¹⁶ N. d., 62.

¹⁷ N. d., 36.

¹⁸ N. d., 50.

¹⁹ N. m. Lash, n. d., 237, meni, da postmodernizacijo označuje dediferenciacija Bourdiejevih polj (v nasprotju z modernizacijo, ki jo je označevala diferenciacija).

²⁰ Ne zanemarjamo javnih radio-televizijskih servisov, čeprav delujejo po nekoliko drugačnih principih in niso (povsem) podvrženi zakonom trga. S to izjemo pa vse ugotovitve o notranji (ne)svobodi tiska veljajo tudi zanje.

Na vrhu medijske organizacijske piramide je direktor ali predsednik uprave, ki je redko in praviloma le v manjših medijih tudi (so)lastnik, v večini primerov pa odgovarja lastniku ali lastnikom. Ti so – predvsem ko gre za večja založniška podjetja – običajno imetniki delnic, redko kot posamezniki, praviloma pa kot podjetja, ki upravljanje s svojo (medijsko) lastnino nadzorujejo preko nadzornih odborov²¹ in o njegovi ustreznosti odločajo na skupščinah.

Upravnemu vrhu sledijo specialisti za posamezna organizacijska oziroma poslovna področja, na primer za kadre, za oglaševanje, naročnine itd. – v tem smislu so vzpostavljene tudi posamezne enote v medijski organizaciji. Uredništvo je (le) ena od teh enot, ki glede na strukturo prihodkov vedno bolj izgublja »produksijsko vrednost« in tudi avtonomnost v odnosu do oglaševanja in torej do oglaševalskega oddelka (kar je tudi izraz vedno večje prisile ekonomskega polja, kot o tem piše Bourdieu). Ob tem pa je »delovno okolje uredništva začetna točka za delovanje posameznega novinarja ali novinarko, ki definira njegove rutine in omejitve.«²²

Na čelu hierarhije uredništva je odgovorni urednik ali odgovorna urednica, ki – tudi pravno – odgovarja za vse objavljene vsebine. Običajno ima namestnika ali namestnico, v organizacijski piramidi pa po pristojnostih sledijo uredniki in urednice za posamezna področja ali uredništva (področni uredniki oziroma uredniki in urednice uredništev, na primer za notranjo politiko, zunanjo politiko, gospodarstvo, kulturo, šport itd., v elektronskih medijih npr. tudi za informativni program, dokumentarni program itd.). Novinarji in novinarko so glede na svoja področja dela praviloma razvrščeni v posamezne redakcije in vedno vedo, da bodo šli njihovi izdelki »preko organizacijske verige hierarhično razvrščenih urednikov in urednic ter njihovih pomočnikov in pomočnic«.²³

Hierarhična razvrstitev obstaja tudi med novinarji in novinarkami. V materialnem smislu se izkazuje v obliki različnih faktorjev oziroma koeficientov za določanje plačila glede na zahtevnost del (lahko tudi glede na druga, manj legitimna merila, kar v uredništvih sproža precejšnje napetosti), v nematerialnem pa gre za status, razmerja moči in vpliva znotraj uredništev.

²¹ Nadzorni odbori imajo lahko večjo ali manjšo vlogo za delovanje uredništev, v nekaterih primerih so oni pristojni za imenovanje odgovornih urednikov, čeprav gre tudi pri tem praviloma le za potrditev predlogov uprave ali direktorja.

²² Brian McNair, *The Sociology of Journalism*, London 1998, 62.

²³ Gaye Tuchman, *Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsmen's Notions of Objectivity*, v: Howard Tumber (ur.), *News: A Reader*, Oxford 1999, 298.

Glavni akterji in napetosti novinarskega polja

Iz medijske organizacijske hierarhije so razvidni nosilci ključnih vlog na novinarskem polju (osredotočamo se le na produkcijski del), med katerimi vladajo stalni odnosi napetosti. Ti med drugim zrcalijo osrednji konflikt sodobne medijske krajine, zaradi katerega so akterji novinarskega polja priče in udeleženci boja med vlogo, ki je medijem pripisana v demokratičnih političnih sistemih na eni ter v kapitalističnih gospodarskih sistemih na drugi strani (ob tem pa so politični in gospodarski sistemi ter elite, ki jih obvladujejo, vse bolj prepleteni). Poenostavljeno lahko povzamemo, da je prva maksima v demokratičnem smislu, da so mediji »javni psi čuvarji«, ki morajo delovati v interesu javnosti, izpolnjevati njeno pravico do obveščенosti in zagotavljati nadzor nad delovanjem oblasti, prva maksima v kapitalističnem smislu pa, da so mediji gospodarske družbe, ki morajo delovati v interesu lastnikov in zagotavljati dobiček. Tako lahko spremljamo napetosti med različnimi vrednotami, ki se kažejo tudi v naslavljanju posameznikov in posameznic kot državljanov in državljanek oziroma članov in članic javnosti na eni ter kot potrošnikov in potrošnic na drugi strani (pa hkrati v eni osebi).

Brian McNair v sociološki analizi novinarstva izpostavlja, da je novinar ali novinarka podrejen vrsti upraviteljev, navzgor vse do lastnika, kar je morda očitno dejstvo, vendar tisti, ki kritizirajo novinarske izdelke (*output*), od leve do desne perspektive, pogosto precenjujejo mero, do katere so novinarji in novinarka svobodni (*free agents*), zato zlahka usmerijo svojo kritiko na napačen naslov.²⁴ Kot ugotavlja Jože Vogrinc, se v hierarhičnih organizacijah »pritiski prevajajo navzdol in navznoter, od lastnikov medija prek uprave po uredniški hierarhiji do novinarjev; uredniki so jih deležni v formalni obliki (ki je lahko posredna, npr. manj denarja za neko redakcijo), še več pa v neformalni (prošnje, sugestije, obljube in grožnje vodstva; pogovori s pomembneži na uradnih in zasebnih prireditvah, njihovi telefonski klici v redakcijo itn.). Večinoma gre torej za posredne vzgibe k temu, o čem naj se piše ali ne, kako naj se poroča in kako ne.«²⁵

Kot bomo poskusili ilustrirati tudi z nekaterimi navedbami v sklepnem delu, je za medijske lastnike in uprave medijska svoboda najprej in predvsem svoboda trga; medijska dejavnost je najprej in predvsem industrija, ki naslavlja potrošnike in potrošnice; medijske organizacije so najprej in predvsem sredstvo za doseganje dobička in uveljavljanje partikularnih intere-

²⁴ McNair, n. m.

²⁵ Jože Vogrinc, Poklicna ideologija novinarjev ter cenzura in samocenzura, v: *Dialogi* 7–8 (2007), 155.

sov; in novinarstvo je najprej in predvsem storitev za zagotavljanje (dela) medijskih vsebin. Z besedami enega pomembnejših medijskih upraviteljev: »Na televizijo gledam kot na produkcijski proces. Kakšna je razlika med televizijskim programom in tem vžigalnikom?«²⁶ To seveda vpliva na novinarsko delo in na medijsko ponudbo. John Keane²⁷ piše, da medijski lastniki »nedvomno zagotavljajo možnost izbire, vendar pa je ta vedno v okvirih *komercialno uresničljivih alternativ*«. Kaj to pomeni v praksi, sta povzela Sandra Bašić Hrvatin in Lenart J. Kučić:

»Boj za bralce in odvisnost od oglaševalskih prihodkov vplivata na strukturo in način sporočanja informacij. Od novinarjev se pričakuje, da »proizvajajo« vsebine, ki naj bi bile v interesu sponzorjev in oglaševalcev. Tradicionalna razmejitev med uredniškimi (novinarskimi) in oglaševalskimi vsebinami se vse bolj briše oziroma je ni več. Tudi finančno vlaganje v novinarsko delo iz leta v leto upada. Ker so oglaševalsko naravnane vsebine postale najpomembnejši vir korporativnih prihodkov, se od urednikov pričakuje, da bodo zmanjševali stroške novinarskega dela. Zaradi visokih finančnih stroškov posameznih vsebin (denimo poročanja o zunanjepolitičnih dogodkih) nekatere oblike novinarskega dela (preiskovalno novinarstvo) postajajo komercialno nezanimive.«²⁸

Za sodobno medijsko krajino je značilno, da jo obvladuje vedno manjše število čedalje bolj povezanih korporacij. Še ena lastnost sodobnih lastnikov poleg koncentracije medijskega lastništva je, da mediji niso njihova edina niti ne primarna dejavnost.

Ker želimo poudariti splošno razširjenost zaznanih trendov, ob obilju slovenskih primerov namerno navajamo ekstremen primer na mednarodni ravni, in sicer Time Inc. oziroma danes AOL Time Warner.²⁹ Kot piše Hargreaves, so nekoč vsi dohodki podjetja Time izhajali iz novinarstva. Time se je nato združil z Warner Communications in delež teh dohodkov je bil le še 50-odstoten, z združitvijo Time Warner in AOL »pa so dohodki iz novinarstva ocenjeni celo na manj kot pet odstotkov, in to kljub temu,

²⁶ Mike Wayne, n. d., 35.

²⁷ N. d., 89.

²⁸ Sandra Bašić Hrvatin in Lenart J. Kučić, *Monopoli*, Ljubljana 2005, 23–24.

²⁹ Time Warner, največja medijska korporacija na svetu, je nastal leta 1989 z združitvijo Time Inc. in Warner Communications, ki sta bila tudi vsak posebej prekaljena in mogočna igralca na medijskem trgu. Leta 1996 je Time Warner prevzel korporacijo Turner (CNN idr.), čez štiri leta pa sklenil največji posel v zgodovini medijskega biznisa. Tržno vrednost konglomerata, ki je leta 2000 nastal z združitvijo AOL in Time Warnerja, so takrat ocenili na 350 milijard dolarjev. V portfelju so tudi zabavišni parki, celotna veriga Six Flags, najde se tudi kakšen športni klub, tovarna igrač in še marsikaj (privzeto iz Neva Nahtigal, *Medijski globus*, v: *Playboy*, julij 2006).

da podjetje še vedno nadzira 35 odstotkov celotne naklade revij v Združenih državah Amerike.«³⁰ Podobno že desetletja opažajo v Veliki Britaniji. Kraljeva komisija za tisk (Royal Press Committee) je tako leta 1977 ugotovila: »Bolj, kot da ima tisk druge poslovne interese, je resnično reči, da je tisk postal podružnica drugih industrij.«³¹ Zato Kraljeva komisija leta 1977 – v nasprotju s predhodnima – ni več obravnavala pravice lastnikov, da določajo uredniško politiko, kot samoumevne in je med drugim pisala o tem, da je treba »zaščititi urednike in novinarje pred lastniki.«³²

Zelo učinkovitega »recepta za zaščito« še do danes niso iznašli ne v Veliki Britaniji ne nikjer drugje, parcialni poskusi pa vključujejo pavšalna zagotovila avtonomije v medijski zakonodaji, »samozaščitna« – in v odnosu do uprav komajda uporab(lje)na – določila v poklicnih novinarskih kodeksih, ponekod tudi samoregulativne mehanizme, ki jih ne sprejmejo le novinarji in novinarke, ampak se k njim zavežejo tudi medijski lastniki, na primer z določili v kolektivnih pogodbah ali s posebnimi sporazumi na ravni večje medijske korporacije oziroma vpeljavo notranjih pravil in dogovorov o avtonomiji uredništev.³³ Slednji so praviloma »odziv na vse večje skrbi medijskih potrošnikov o uredniški avtonomiji in s tem novinarski kredibilnosti.«³⁴ Lahko jih beremo predvsem kot poskus blažitve negativnih učinkov realnosti medijske produkcije na trgu, v smislu upadanja porabe določenih medijskih produktov, njihovi realni učinki v novinarskem polju pa so minimalni.

»Uredniški dogovori delujejo učinkovito samo v primeru, da je lastnikom – poleg neposrednega vpliva na uredniško politiko – onemogočeno tudi posredno vplivanje. Moč lastnikov in njihov vpliv se tako kaže s spoštovanjem pogodb o delu, z zagotavljanjem zadostnih finančnih sredstev za novinarsko delo (predvsem sredstev za preiskovalne zgodbe), s preprečevanjem vplivov oglaševalcev, z dodatnim izobraževanjem novinarjev ter njihovo zadostno pravno in socialno varnostjo.«³⁵

³⁰ Ian Hargreaves, *Novinarstvo: Zelo kratek uvod*, Ljubljana 2007, 102.

³¹ James Curran in Jean Seaton, *Power Without Responsibility: The Press and Broadcasting in Britain*, London 1997, 290.

³² N. m.

³³ Neva Nahtigal, Lahko rečete, da ste avtonomni?, v: *Delovno gradivo Sindikata novinarjev Slovenije za spodbujanje razprave in za informacijsko podporo novinarjem in novinkarkam pri uveljavljanju poklicne avtonomije*, Ankaran 2006.

³⁴ Christian Möller in Johannes von Dohnanyi, *The Impact of Media Concentration on Professional Journalism*, Dunaj 2003, 47. http://www.osce.org/publications/rfm/2003/12/12244_102_en.pdf.

³⁵ Sandra Bašić Hrvatin in Lenart J. Kučić, n. d., 23.

Kot opozarjajo novinarska združenja in potrjujejo raziskave,³⁶ ne le, da v medijski industriji ni izpolnjen nobeden od teh pogojev za učinkovitost takšnih ali drugačnih notranjih dogovorov o neodvisnosti uredniškega dela medijske organizacije, ampak se razmere na vseh področjih vztrajno poslabšujejo.

Kot smo pokazali, so prvi v verigi medijske hierarhije pod lastniki vodje uprav, in ti so tisti, ki najbolj neposredno vplivajo na delo uredništev, torej profesionalnih novinarjev in novinark. V vsaki poslovni organizaciji, ki zaposluje profesionalce in profesionalke, je med upravo in zaposlenimi vsaj en administrator. Napetost v ozadju te pozicije je potreba, na eni strani, po zaščiti zaposlenih pred vmešavanjem uprave in na drugi strani po usmerjanju dela v skladu s cilji in interesi organizacije. Soloski piše, da je v medijski organizaciji ta administrator urednik ali urednica – »funkcionira tako kot profesionalec ali profesionalka kot tudi kot član ali članica vodstva novičarske organizacije.«³⁷ Urednikova pozicija je tako v središču že omenjene napetosti med različnimi vrednotami, ki stalno konkurirajo v produkciji novinarskih vsebin.

V realnosti, ko so lahko odgovorni uredniki in urednice zamenjani praktično kadar koli, njihova izjavljanja in dejanja pogosto izkazujejo, da se tega tudi zelo dobro zavedajo in se v svoji poziciji »nekje vmes« med upravo in uredništvom vse bolj nagibajo k privzemanju pogledov, argumentacije in prijemov medijskih lastnikov in uprav. Klišejska ubeseditve tega trenda, ki jo je pogosto slišati med novinarji in novinarkami, je, da je odgovorni urednik vse manj(krat) »prvi v uredništvu« in vse več(krat) »zadnji v upravi«.

Učinki razmer (ij) znotraj medijske industrije niso omejeni le na omejevanje časa za vsebinsko uredniško delo ter njegov razširitev na ukvarjanje s proračuni redakcij, ki morajo pokriti tudi t. i. »fleksibilne stroške« dela vse bolj številnih neredno zaposlenih novinarjev in novinark, in podobno, ampak se kažejo tudi v odločitvah o tem, kaj je umeščeno v posamezno medijsko izdajo in kaj ne.

³⁶ Glej na primer: (1) *European Federation of Journalists, Freelance Journalists in European Media Industry*, 2003, (2) *International Federation of Journalists, Changing Nature of Work. Global Survey of Atypical Work in the Media Industry*, 2006, (3) Adalberto Perulli, *Economically Dependent/Quasi-subordinate (Parasubordinate) Employment: Legal, Social and Economic aspects*. Study for the European Commission, 2003, (4) *Centrul Independent de Jurnalism: Labor Relations and Media; Analyzing Patterns of Labor Relations in the Media of SEENPM Member Countries*. Vsa poročila so dostopna na internetu in shranjena v avtoričinem arhivu.

³⁷ John Soloski, *News Reporting and Professionalism: Some Constraints on the Reporting of the News*, v: Howard Tumber (ur.), *News: A Reader*, Oxford 1999, 314.

Bourdieu izpostavlja zakonitost, ki jo morajo upoštevati vsi ustvarjalci: »/Č/im širšo publiko si hoče pridobiti neki medij ali katero koli sredstvo izražanja, tem bolj se mora znebiti ostrine, vsega, kar bi lahko ločevalo, razdvajalo, /.../ tem bolj si mora prizadevati, da ne bi »nikogar šokiral«, kakor se temu reče, da ne bi nikoli odpiral problemov, če že, pa samo probleme, ki nimajo zgodovine.«³⁸ Podobno meni Ben Bagdikian: »Časopisi so nevtralizirali informacije iz bojazni, da bi močne novice in pogledi, ki bi zadovoljevali en del občinstva, vznemirili drug del, in s tem zmanjšali naklado, od katere so odvisni oglaševalski prihodki.«³⁹

Bitka za prihodke torej brusi robove medijskih vsebin in jih dela vse bolj »splošno všečne«, zato se je že povsem uveljavil *infotainment*, informativno razvedrilo. Informativne oddaje se »mehčajo«, dogodki so vedno bolj poenostavljeni, stil prezentacije je vse bolj pomemben od vsebine informacije, kriterij zanimivosti pa vse bolj prevladuje nad kriterijem pomembnosti oziroma prevzema njegovo podobo. Ključna zapoved je ohraniti zanimanje, ključno merilo uspeha in kakovosti – tudi novinarskega dela – so podatki o gledanosti, poslušanosti in branosti.⁴⁰ »Uredniki so se pričeli vse bolj zavedati, da je potrebno skrbeti za razvedrilo bralcev, poslušalcev oziroma gledalcev in da se časniki, ki bodo ponujali izključno tehne novice, ne bodo več prodajali,«⁴¹ povzema Hargreaves, Vogrinc pa v kontekstu »strukturnih učinkov pogojev dela v družbeni in tehnični delitvi dela v medijskih organizacijah«⁴² piše, da je pomembnost neke novice

»v praksi tako vedno posledica uredniške odločitve, ki je morda v dialogu z novinarjem (ali, prej ali potem, s prizadetimi objekti poročanja ali publiko) tako ali drugače utemeljena, ki pa je performativna: uredniku lahko sodelavci pripisujejo več ali manj znanja, izkušenj, »občutka«, avtonomnosti v odnosu do uprave ali lastnikov medija ali do nosilcev moči, a navsezadnje je sprejeta odločitev njegova odgovornost v delitvi dela.«⁴³

Zadnja skupina v tej osnovni shemi delitve dela, akterjev in napetosti znotraj novinarskega polja, sicer prva, na katero letijo kritike zaradi medijskih vsebin, so njihovi neposredni ustvarjalci, torej novinarji in novinarke.⁴⁴ Bourdieu ugotavlja, da

³⁸ Bourdieu, n. d., 39.

³⁹ Ben Bagdikian, *Media Monopoly*, Boston 2000, 178.

⁴⁰ Neva Nahtigal, *Informativno razvedrilo. Značilnosti in narava televizijskih novic* (diplomska naloga), Ljubljana 2001.

⁴¹ Hargreaves, n. d., 63.

⁴² Vogrinc, n. d., 150.

⁴³ N. d., 155.

⁴⁴ Osebnostna odgovornost za posledice njihovega dela predpisuje tudi slovenski zakon o medijih.

»vladajo v novinarskem svetu, v tem mikrokozmosu, zelo močne napetosti med tistimi, ki bi radi zaščitili vrednote, kot so avtonomija, neodvisnost od tržnih prisil, od uprave, od nadrejenih itd., in tistimi, ki se uklonijo potrebi in so za to tudi plačani /.../ bolj ko napredujemo v analizi nekega okolja, bolj se nagibamo k temu, da bi posameznike oprostili odgovornosti – kar ne pomeni, da opravičujemo vse, kar se v tem okolju dogaja –, in bolj ko razumemo, kako funkcionira, bolj se začnemo zavedati, da so ljudje, ki so v tem udeleženi, istočasno vir in predmet manipulacije. Pogosto manipulirajo še toliko uspešneje, kolikor bolj tudi drugi manipulirajo z njimi in kolikor manj se tega zavedajo.«⁴⁵

Ob tem, da v medijih obstajajo jasne hierarhije, ki omejujejo svobodo vsakega urednika in urednice ter novinarja in novinarko, pa mora biti »struktura novičarskega oddelka dovolj pretočna, da lahko obvladuje konstantno spreminjajoče se novičarsko okolje. Novinarji in uredniki morajo imeti v selekciji in obdelavi novic precejšnjo avtonomijo, kar bi lahko za upravo predstavljalo resen problem, sploh glede na to, da kontrola preko birokratskih postopkov ne bi bila zelo učinkovita.«⁴⁶ Kot bolj učinkovito in ekonomično metodo za nadzorovanje vedenja v nebirokratskih organizacijah, kakršne so novičarske organizacije, Soloski izpostavlja profesionalizem, in sicer kot *trans*organizacijski kontrolni mehanizem.⁴⁷ Toda za organizacije je profesionalizem »dvorezen meč«,⁴⁸ kot piše Soloski, »ker (1) profesionalizem daje novinarjem neodvisno bazo moči, ki je lahko uporabljena za zoperstavljanje grobemu vmešavanju uprave v profesionalne dejavnosti novičarskega osebja, in (2) profesionalizem daje novinarjem preveč svobode /.../.«⁴⁹ Deljene profesionalne norme, ki obstajajo neodvisno od posamičnih medijskih organizacij, torej ne odstranijo povsem problema organizacijske kontrole, zato morajo novičarske organizacije sprejeti postopke, ki bolj omejujejo profesionalno vedenje njihovih novinarjev in novinark, piše Soloski v analizi novinarskega profesionalizma in kot notranji mehanizem kontrole izpostavlja uredniške politike.⁵⁰

⁴⁵ Bourdieu, n. d., 15.

⁴⁶ Soloski, n. d., 309.

⁴⁷ N. d., 310.

⁴⁸ N. d., 315.

⁴⁹ N. d., 310.

⁵⁰ N. d., 308–309. V Sloveniji je sicer relevanten formalni okvir programska zasnova medija, ki jo morajo izdajatelji predložiti ob vpisu medija v uradni razvid, Zakon o medijih pa programsko zasnovo obenem opredeljuje kot konstitutivni del novinarskih pogodb o zaposlitvi – in torej kot del opredelitve pogojev dela. Nesistematičen pregled vzorca približno programskih zasnov je sicer pokazal, da (1) je razvid medijev pri Ministrstvu za kulturo pomanjkljiv in ne vsebuje nekaterih zakonsko določenih dokumentov; (2) da so programske zasnove medijev večinoma zapisane

Zgovoren je odgovor (najprej imenovanega, potem razrešenega in po dveh menjavah vnovič imenovanega odgovornega urednika časnika *Delo*) Darijana Koširja na vprašanje, kako doživlja besedo cenzura in ali se z njo srečuje pri svojem delu, kar je uvodoma zanikal (v času intervjuja je bil Košir namestnik odgovornega urednika *Dela*):

»Je pa res, da smo uredniki začeli malo bolj strogo gledati na to, kaj je *uredniška politika*, in če se znotraj časopisa dogovorimo, da bomo neko zadevo peljali na ta in ta način, potem to poskušamo tudi povedati novinarjem in zadeve delamo na ta in ta način, kot smo se kot uredništvo dogovorili. Velika večina novinarjev to popolnoma razume, enim se pa zdi to škandalozno, da pač *novinar nima popolnoma prostih rok*. /.../ Prihaja do teh nesporazumov, ko uredniki poskušamo uveljaviti neka pravila, za katera se novinarjem zdi, da ne gredo v njihov kontekst. Potem pa nastane problem. Ampak tega *res ne bi pripisoval cenzuri, ker tega ni, temveč uveljavljanju neke uredniške politike, nekih profesionalnih standardov*. /.../ Uredniški posel je vsebinska presoja posameznih vprašanj, kako se boš posameznega vprašanja lotil, v skladu s programsko zasnovano časopisa in uredniško politiko časopisa. *In če se pač časopis odloči, da bo eno stvar peljal na določen način, potem je to en dogovor, za katerega morajo novinarji razumeti, da so se pač uredniki tako odločili*.^{51/} Zato smo uredniki tukaj. /.../ Vsak časopis v svetu tako funkcionira in ne si delati iluzij, da je kjer koli kakor koli drugače. Pri nas je včasih šla zadeva celo proti razpuščenosti, zdaj je bolj prisoten *hierarhičen način vodenja* časopisa v skladu z nekimi usmeritvami, ki jih pač vedno *diktirajo laštnik, uprava in odgovorni urednik*. In to je neizogibno. Ti trije ter področni uredniki vedno v vsakem časopisu diktirajo usmeritev. /vsi poudarki N. N./«⁵²

Razdelitev pristojnosti v uredništvih, skupaj s sklopom rutin in prepričanj, udejanjenih v poročevalskih vrednotah, Vogrinc opredeljuje kot *po-klicno novinarsko ideologijo*⁵³ in pojasnjuje:

»Pojem poklicne ideologije se v medijskih in kulturnih študijih zlasti nanaša na sklop strategij, s katerimi pripadniki nekega družbeno pomembnega poklica, npr. zdravniki, policisti, novinarji, vzdržujejo nadzor nad tem, kdo lahko

zelo splošno. Če karikiramo: vsi mediji so odprti za različna mnenja, služijo javnosti, se zavzemajo za svobodo izražanja ... V praksi je omejevanje novinarske svobode izražanja dejansko zvedeno na bistveno ožjo raven, in sicer prav preko mehanizma »uredniške politike«, ki ga navaja Soloski – in za katerega je v nasprotju s programsko zasnovano značilno to, da meje in usmeritve niso določene v pisni obliki, ampak se razvijejo v procesu kreacije novinarskega habitusa, če uporabimo Bourdieujev izraz.

⁵¹ Zanimiv in pomenljiv preskok: na začetku stavka se »časopis odloči«, potem »so se pač uredniki tako odločili«.

⁵² Lana Zdravković, Kakšna cenzura?, v: *Dialogi* 7–8 (2007), 56–57.

⁵³ Vogrinc, n. d., 149.

ta poklic opravlja, vzdržujejo medsebojno kohezijo in ohranjajo standardne načine in kvaliteto dela ipd. /.../ Izraža se skozi stanovske organizacije in kodekse, na zunaj tudi skozi uniforme, praznike, srečanja, nagrade ipd., a bistveno pomembnejši je sklop rutin in (pogosto nenapisanih) pravil delovanja, ki veljajo za samoumevna ali pa so okvir razumljivosti in sprejemljivosti, znotraj katerega se bijejo včasih hudi konflikti, kaj je prav ali kako ravnati. Bistveno je, da pripadniki poklica ključne sestavine poklicne ideologije doživljajo kot »tehnične«, »nevtralne« okolščine poklicnega življenja, pravila in rutine ravnanja pa kot enako »tehnične«, »nevtralne« načine, kako se »pač« dela.«⁵⁴

Prav poklicna ideologija v vsakdanji praksi najbolj učinkovito blaži napetosti na produkcijski strani novinarskega polja, praviloma preprečuje konflikte in omogoča relativno tekočo produkcijo novinarskih vsebin. Obenem pa poklicna ideologija »samoumevno in/ali ne da bi se novinarji tega zavedali, bistveno omejuje količino in siromaši kakovost informacij, ki bi nam bile potrebne za racionalno orientacijo v družbi in za soodločanje o pogojih, v katerih poteka naše življenje«,⁵⁵ zato jo Vogrinc tesno povezuje s cenzuro in samocenzuro.

P(1)asti in vzvodi cenzure

V povezavi s poklicno ideologijo Vogrinc k cenzuri poleg poseganja urednikov v že narejene tekste prišteva tudi rutine »nepokrivanja« celih vsebinskih področij, ustanov ali ljudi, ki izhajajo iz poklicne ideologije, vnaprejšnje prilagajanje novinarjev samodejnemu poteku uveljavljanja pomembnosti pa je po njegovem mnenju smiselno povezati s samocenzuro: »Kakor Freud opozarja, da Jaz cenzure nezavednih misli ne opravlja zavestno, pravzaprav ni upravičeno šteti k samocenzuri novinarjev le zavestnega zatiranja lastnih meril poročanja, saj jim je navsezadnje lažje živeti v okolju z manj konflikti, pa četudi za ceno tega, da so ponotranjili tista merila, ki jih od njih pričakujejo uredniki.«⁵⁶ Breed meni, da je prvi mehanizem, ki vodi v konformizem, »socializacija« v zvezi z normami dela v uredništvu: »V osnovi je priučevanje politiki proces, preko katerega novinec spozna in ponotranji pravice in obveznosti iz njegovega statusa ter njegove norme in vrednote. Nauči se predvideti, kaj se pričakuje od njega, da bo nagrajen in se bo izognil kaznim.«⁵⁷ V splošnem Breed ugotavlja, da v praksi

⁵⁴ Vogrinc, n. d., 151.

⁵⁵ N. d., 150.

⁵⁶ N. d., 155–156.

⁵⁷ Warren Breed, *Social Control in the Newsroom*, v: Steven R. Knowlton in Patrick R. Parsons (ur.), *The Journalist's Moral Compass*, London 1995, 116.

založniki dejansko krojijo uredniške politike, ki jim člani njihovega osebja običajno sledijo.⁵⁸

V skladu s širitvijo pogleda na svobodo tiska – ko pogled pravzaprav ožimo na samo medijsko industrijo –, privzemamo širše pojmovanje cenzure, kot je tisto, ki jo omejuje na bolj ali manj neposredne posege političnih oblasti. Posredno smo že nakazali obstoj tržne cenzure, o kateri pišejo številni avtorji. John Keane tako meni, da tržni liberalizem preozko pojmuje »cenzuro« kot izvajanje monopolne oblasti *države*, ki omejuje izmenjavo mnenj med različnimi skupinami državljanov: »Problem je v tem, da tržni liberalizem spregleduje dejstvo, da so trgi kompleksne strukture, v katerih korporativni oblikovalci odločitev rutinsko delujejo kot cenzorji. Tržna konkurenca proizvaja tržno cenzuro.«⁵⁹

Ob tem, da lahko razlikujemo vrste cenzure glede na primarni interes, ki jo poraja – politični ali ekonomski, lahko cenzuro opazujemo tudi glede na njenega konkretnega agenta v vsakokratni situaciji. Po tej plati lahko glede na izvor oziroma vzvod cenzurnih prijemov govorimo o zunanji, notranji in ponotranjeni cenzuri, pri čemer so tudi tu ločnice nejasne, vzvodi pa zelo prepleteni.

V teoretskih delih je najpogosteje in najbolj temeljito obravnavana *zunanja cenzura* (najbolj politična, v zadnjem obdobju tudi tržna) in tudi zato se ji v tem pisanju ne bomo posebej posvečali. V našem poskusu shematiziranja oblik cenzure jo pojmujejo kot posege akterjev zunaj samih medijev oziroma tistih, ki v medijih nastopajo ali bi lahko nastopali kot predmet obravnave in v svoji osnovni družbeni vlogi niso del produkcije novinarskih vsebin.

Zunanje omejitve svobodnega pretoka informacij so tudi – s strani političnih vrhov sprejeti – pravni okviri delovnih razmerij, ki zahtevajo »poslušnost delodajalcem« in zagotavljajo priročne mehanizme discipliniranja in sankcioniranja »neposlušnih« novinarjev in novinark. Zunanji vzvod za uveljavljanje (samo)cenzure je nenazadnje tudi pasivnost državnih institucij pri zaščiti avtonomije novinarjev in novinark ter uredništev kot celote in nasploh pri nadzoru nad zakonitostjo delovanja medijskih podjetij. Še ob učinkovitem nadzoru, ki ga v Sloveniji ni, bi bila medijska zakonodaja za zaščito avtonomije posameznih novinarjev in novinark komajda uporabna. Eden vodilnih slovenskih pravnikov, ki deluje na področju medijev, je ZMed označil za »sklop deklaracij«. Med drugim ZMed

⁵⁸ N. d., 115.

⁵⁹ Keane, n. d., 89.

predpisuje, da novinarji ne smejo biti sankcionirani zaradi izražanja mnenj in stališč, ob tem pa ne predvideva nikakršnih sankcij za tiste, ki to kršijo.

Do sankcioniranja novinarjev in novinark prihaja znotraj medijskih organizacij, s čimer pridemo do *notranje cenzure*. Gre za vprašanje možnosti uresničevanja avtonomije in svobode izražanja posameznikov in posameznic znotraj medijskih družb, kar smo načeli že ob pregledu akterjev in napetosti v novinarskem polju. Neposredni izvajalci te vrste cenzure so tisti, ki so tudi sami del medijskih organizacij, v kadrovskih hierarhijah višje kot tisti, ki so neposredni ustvarjalci in ustvarjalke medijskih vsebin, pri čemer gre praviloma za »prevajanje« zunanje cenzure na notranjo raven, na dejansko delovanje posameznikov in posameznic ter uredništev kot celote znotraj medijskih organizacij.

Lahko gre za neposredne posege in pritiske lastnikov in upraviteljev (torej: poslovnega dela medijskih družb) na novinarje in urednike, lahko pa tudi za posege samih (odgovornih) urednikov v imenu parcialnih interesov – običajno z razlago, da se dogajajo v imenu »uredniške politike« ali/in da posamezni novinarski izdelek »ni dovolj profesionalen«. Mesto v organizacijski hierarhiji daje urednikom in urednicam pozicijsko avtoriteto in s tem pooblastilo, da odločijo o profesionalnosti ali neprofesionalnosti posameznega novinarskega izdelka, lahko tudi posameznega novinarja ali novinarko nasploh. Tudi če vsebinsko odločitev dejansko sprejme kdo drug, ki je še višje v kadrovski hierarhiji, je praviloma – za ustvarjanje in/ali vzdrževanje vtisa avtonomije uredništva – urednik ali urednica tisti oziroma tista, ki odločitev posreduje novinarjem in novinarkam.

Navzven manj kot formalizirana zunanja, znotraj medijskih organizacij (oziroma za novinarje in novinarko) pa še vedno razmeroma transparentna notranja cenzura so neobjave celotnih prispevkov ali izločitve posameznih integralnih delov s strani urednikov in urednic z argumentacijo, kot jo je na primer pred nedavnim slišal eden od slovenskih novinarjev, ki je v prispevek umestil kritično izjavo relevantnega sogovornika: »Če to objavimo, bodo rekli, da rušimo ministra.«⁶⁰ V takih primerih urednikova samocenzura vodi v cenzuriranje (in sčasoma samocenzuriranje) novinarjev in novinark. Ko je podana argumentacija s tako jasnimi implikaci-

⁶⁰ Cenzura seveda ni omejena le na preprečitve objav posameznih novinarskih izdelkov ali njihovih delov. Lahko se kaže v preprečitvi poročanja o določeni tematiki nasploh, lahko je tudi uperjena zoper posameznike ali posameznice zunaj medijskih organizacij – nekateri strokovnjaki in strokovnjakinje za posamezna področja, na primer, v posameznih medijih zaradi svojih stališč preprosto veljajo za nesprejemljive sogovornike in sogovornice, zato se jih ne vabi v studio, ne intervjuja in ne omenja v prispevkih, če že, pa zelo mimobežno.

jami (samo) cenzure, imajo novinarji in novinarke z visoko stopnjo osebnih in poklicnih integritet vsaj neposreden vzgib, da se posegom zoperstavijo (redko uspešno), v primerih najbolj netransparentnih in subtilnih cenzorskih posegov (ki so tudi najpogostejši), pa je presoja tega, kaj je glede na realnost medijske produkcije (še) legitimna in kaj (že) cenzorski uredniški poseg v konkretnem novinarski izdelki, za novinarja ali novinarko skrajno težavna. Cenzuro – odeto v »plašč« uredniške politike in strokovne avtoritete, upravičevano, na primer, z »neprofesionalnostjo« novinarskega izdelka ali novinarja, brez dejanskih argumentov, zakrito v postopno preusmerjanje novinarske pozornosti od tem, ki jih imajo novinarji in novinarke sami za pomembne, pa bi lahko škodile takim ali drugačnim interesom, pomembnim za urednika (in/ali lastnika), na manj »škodljiva« področja, odtegnitvijo produkcijskih sredstev (kar je uporaben cenzorski prijem predvsem na televiziji) ipd. – je večinoma nemogoče »diagnosticirati«, jasno in javno izpostaviti ter se ji zoperstaviti, in tako se lahko bolj ali manj nemoteno odvija ves čas in povsod.

Kolumnistka časnika *Dnevnik* Tanja Lesničar Pučko je o mejah v novinarstvu zapisala:

»Seveda je vprašanje, kdaj gre za cenzuro in kdaj za legitimna uredniška pooblastila in posege. Uredniki morajo narediti verodostojen časopis, popravljati novinarske napake, nevednosti, slab pristop k temam in neumnosti. Cenzura nastopi, ko postane uredniški filter neprepusten za tekste ali oddaje, ki so profesionalno dobri, uredniki pa jih zavrnejo ali krojijo brez novinarjeve vednosti, ker ne ustrezajo njihovemu ideološkemu profilu, ker hočejo preprečiti posledice razkritij ali ker bi objava škodovala ljudem iz njihove interesne sfere.«⁶¹

Odgovorni urednik informativnega programa Televizije Slovenija Rajko Gerič pa je o tem, kje je meja med cenzuro in legitimno uredniško odločitvijo, povedal:

»Na to vprašanje je res težko odgovoriti. /.../ Skratka, vedno je lahko neka uredniška presoja pojmovana kot cenzura ali samocenzura. /.../ Danes je na svetu milijon novic in vsakdo si novice zamišlja po svoje, vsakdo ima svoje prioritete. Zato je tu uredniška presoja, ki odloča o tem, kaj je prav, da naši gledalci vidijo. In že to je na nek način cenzura, nekaj smo povedali, nekaj pa nismo. V *Dnevnik*, ki traja približno 35 minut, gre praviloma 17 tonskih pri-

⁶¹ Matija Stepišnik, Resnice o slovenski novinarski zgodbi, v: *Večer*, 23. 12. 2006. <http://213.250.55.115/Ris2007/default.asp?kaj=3&id=2006122305148237>.

spevkov. Torej že izbiramo med najmanj stotimi dogodki, ki bi lahko bili v Dnevniku.«⁶²

Časovne oziroma prostorske omejitve so del samoumevnosti novinarskega dela in če gremo preko posamezne medijske organizacije in se osredotočimo na celotno medijsko industrijo, v njej, kot smo že pokazali, stalno, pravzaprav strukturno notranjo cenzuro, sproža tudi profesionalna ideologija, zaradi katere ustvarjalci in ustvarjalke novinarskih vsebin rutinskega omejevanja pretoka informacij večinoma niti ne zaznavajo kot problematičnega.

Uredniki in urednice posegov v novinarske izdelke ne izvajajo le iz zavrednih vzgibov, ampak je pogosto njihovo cenzuriranje novinarskih tekstov posledica nezavedne samocenzure, ki jo lahko imenujemo tudi *ponotranjena cenzura*. »Ljudje se prilagajajo s pomočjo ene od zavestnih ali nezavednih oblik samocenzure, ne da bi jim bilo treba predpisovati, kako naj se obnašajo.«⁶³ Gre za ponotranjeno percepcijo širine svobode, ki jo ima posameznik ali posameznica pri svojem delu v medijski organizaciji.

Način, kako samocenzura deluje, lahko povzamemo z besedami Johna Keana v eseju o medijih in demokraciji. Keane piše, da je izkušnja totalitarizma v 20. stoletju poudarila problem avtocenzure, ki zagotovo ni omejen na totalitarne režime:

»Pokazalo se je, da cenzura ni nujno vsevidno oko in jeklena pest oddaljene oblasti, ki kraljuje nad svojimi podaniki. /.../ Cenzura lahko prevzame popolnoma drugo obliko. Lahko odmeva v naši notranjosti, se naseli v nas samih in vohuni za nami kot zasebni tajnik, ki nas opominja, naj nikdar ne prestopimo meje. Notranji cenzor nas svari, da preveč postavljamo na kocko – svoj ugled, svoje družine, kariere, službe, pravne posege proti svojemu podjetju. Zadržne nam ustnice, zatrepetamo in dvakrat premislamo – z nasmeškom.«⁶⁴

Na praktični ravni dela v uredništvu je razvoj samocenzure pri posameznih novinarjih in novinkarkah, pravzaprav socializacijo v samocenzuro, slikovito opisal Nicholas Johnson, nekdanji član ameriške Zvezne komisije za komunikacije (*Federal Communications Commission*):

»Mlada novinarka napiše predlog teme, toda urednik pravi: »Mislim, da tega ne bomo objavili.«

Ko gre novinarka drugič do urednika, ta pravi: »To se mi ne zdi dobra ideja.«

⁶² Zdravković, n. d.

⁶³ Bourdieu, n. d., 13.

⁶⁴ Keane, n. d., 47.

Novinarka ne razišče in ne napiše zgodbe. Tretjič ima novinarka idejo. Toda ne gre do urednika.

Četrtrič novinarka ne dobi ideje.«⁶⁵

Samocenzura je v uredništvih močno prisotna, kar potrjujejo tudi raziskave (ki sicer zaradi ponotranjenosti in nezavednosti velikega dela samocenzuriranja ne morejo zajeti njene pojavnosti v polnem obsegu). V ZDA je četrtnina sodelujočih urednikov in novinarjev v raziskavi Pew Research Centre for the People and the Press odgovorila, da so se sami občasno izognili določenim tipom legitimnih zgodb. Skoraj enak delež jih je priznalo, da so omilili ton poročanja v korist interesov njihovih novičarskih organizacij. Kar štirje od desetih (41 %) priznavajo, da so že naredili nekaj od tega ali oboje.⁶⁶

Sodelujoči v omenjeni raziskavi so kot najpogostejši razlog za samocenzuro navedli pritisk trga. Ti se najbolj kažejo v izogibanju zgodbam, ki se označijo za »preveč dolgočasne ali zapletene«. Več kot tretjina sodelujočih je navedla, da se »dolgočasne in zapletene teme« ne pokrivajo zato, ker bi škodile finančnim interesom organizacije, le nekaj odstotkov manj jih meni, da gre za zgodbe, ki bi lahko škodile oglaševalcem. Ob tem je petina lokalnih in 17 % nacionalnih novinarjev navedlo, da so že bili deležni kritik ali pritiskov s strani nadrejenih, potem ko so pripravili poročilo, za katerega so nadrejeni menili, da škodi finančnim interesom podjetja.⁶⁷

Vprašanje o (samo)cenzuri je vsebovala in njen obstoj potrdila tudi letos objavljena raziskava Mreže za profesionalizacijo medijev v Jugovzhodni Evropi (SEENPM) o delovnih odnosih v medijih v jugovzhodni Evropi. Pogosto ali občasno cenzuro ali samocenzuro je opazilo 67 od 114 sodelujočih v BiH in več kot polovica vprašanih v Srbiji. V Albaniji je le 15 od 72 sodelujočih zanikalo, da bi delovni odnosi vsiljevali določeno cenzuro ali vodili v samocenzuro, in le en intervjuvanec se ni strinjal z navedbo, da se novinarji pogosto zatekajo v kršitve etike, da bi zaščitili interese medijskih lastnikov. Vsi odgovorni uredniki, intervjuvani v Albaniji, se zavedajo, da prilagajajo svoje delo interesom medijskih lastnikov, z neposrednim vpletanjem slednjih ali brez tega. Tudi moldavski raziskovalec poroča, da cenzura obstaja, kljub temu da je ustavno prepovedana. Dve tretjini vprašanih pravita, da stalno ali občasno občutijo, da jim delovni odnosi vsilju-

⁶⁵ Trudy Lieberman, You Can't Report What You Don't Pursue, v: *Columbia Journalism Review* 3 (2000). <http://backissues.cjrarchives.org/year/00/2/lieberman.asp>.

⁶⁶ Pew Research Center for the People and the Press, *Self Censorship: How Often and Why*, 2000, 2. <http://people-press.org/report/39/>.

⁶⁷ N. d., 4.

jejo cenzuro ali samocenzuro. Na Madžarskem je 65 odstotkov tipičnih in 86 odstotkov netipičnih delavcev omenilo, da nadrejeni cenzurirajo njihovo delo. Samo osem odstotkov redno zaposlenih ima v pogodbah zapisano pravico do ugovora vesti, albanska poročevalka pa piše, da v Albaniji o ugovoru vesti ni govora ne v pogodbah ne v praksi.⁶⁸

Prekarnost v medijski industriji kot vzvod (samo) cenzure

Za novinarsko neodvisnost so bistvene možnosti poklicne mobilnosti, varnost zaposlitve in delovni pogoji. Varnosti je vse manj, pogoji dela so vse slabši, mehanizmi nadzora nad medijskimi vsebinami pa zato vse bolj pri roki. »Res je, da prihaja do političnih intervencij, da se izvaja politični nadzor, zlasti pri imenovanju na vodilna mesta; res pa je tudi in predvsem, da je v obdobju, kakršno je današnje, ko obstaja rezervna armada in so zaposlitve v poklicih, povezanih z radiem in televizijo, zelo negotove, nagnjenost k političnemu konformizmu še večja,«⁶⁹ je o samocenzurnih učinkih razmer na trgu novinarske delovne sile pisal Bourdieu.

Jasno je, da so se spremenili načini produkcije, upravljanja in organizacije same. Prekarizacija delovnih odnosov nikakor ni značilna samo za novinarstvo, je pa zanj odločilna. Med drugim v že sicer kompetitivnem novinarskem polju sproža še ostrejšo odnose med novinarji, nove delitve, slabi novinarske (in vse druge) sindikalne organizacije in omogoča neizzvane cenzurne posege in pritiske. »Novinarski darvinizem«, kot ga je poimenoval glavni urednik nekega švicarskega dnevnika, temelji na tem, da zaposlene držijo v nenehnem strahu, da bodo izgubili službo.⁷⁰ V njegovem časopisu so lastniki zamenjali dve tretjini zaposlenih novinarjev in jih nadomestili s »svobodnimi« novinarji, ki delajo na osnovi nekajmesečnih individualnih pogodb. »Rezultat? Preostali zaposleni so prostovoljno sprejeli novo uredniško politiko, ki so jo zahtevali lastniki.«⁷¹ Kako in zakaj to deluje, je v razmisleku o cenzuri v slovenskih medijih povzela novinarka Simona Rakuša:

»Tudi mi smo samo ljudje z vsemi svojimi prednostmi in slabostmi. Tudi novinarji imamo skrbi, družine in stiske in prav to so najpogostejši razlogi, zakaj prihaja do samocenzure. Zamislite si mladega novinarja z družino, z dve-

⁶⁸ Neva Nahtigal, Regional overview, v: *Central Independent de Journalism: Labor Relations and Media. Analyzing Patterns of Labor Relations in the Media of SEENPM member countries*, 2008, 40–44. http://ijc.md/Publicatii/resurse/Labor_Relations_and_Media.pdf.

⁶⁹ Bourdieu, n. d., 13.

⁷⁰ Möller in von Dohnanyi, n. d., 58.

⁷¹ Bašić Hrvatini in Kučić, n. d., 23.

ma majhnima otrokoma, ki nima redne zaposlitve in dela za enega ali več medijev. Od tega, koliko bodo ti mediji objavili, je odvisno, kako dobro ali slabo bo njegova družina živila. Mediji pa ne bodo objavljali besedil, ki niso v skladu z njihovo uredniško politiko. To ne pomeni, da dejstva, ki bi bila navedena v teh besedilih, ne bi bila resnična, to pomeni samo, da se urednikom v posameznem mediju tema pač ne zdi dovolj »pomembna« ali pa da so mnenja in ocene novinarja, ki so utemeljena na navedenih dejstvih, ne skladajo z urednikovimi progledi na svet ali morda z njegovimi predstavami o tem, kako gledajo na svet njegovi nadrejeni. Od tukaj ni daleč do trenutka, ko se novinar morda odloči pisati nekoliko drugače ali o drugih temah, takšnih, ki jih lahko proda, da bo imel za kruh.«⁷²

Curran in Seaton sta že leta 1997 ugotavljala, da socialni in profesionalni položaj vplivata na medijske vsebine: »Spremembe v strukturi novinarstva kot poklica v zadnjih 15 letih so imele »blažilni« vpliv. Nacionalni tisk je vse bolj začel najemati freelancerje in ljudi na začasnih pogodbah, ki so se pogosto znašli v tekmi z vse večjo rezervno armado podzaposlenih ali začetniških novinarjev.« Obenem so nacionalni časopisi visoko nagrajevali zaposlene in ta »kombinacija ekonomskih privilegijev in vse globljega brezna ekonomske negotovosti je vzgojila bolj poslušno delovno silo.«⁷³

Na globalni ravni je po podatkih Mednarodne zveze novinarjev že skoraj tretjina novinarjev t. i. »atipičnih delavcev«. Vse več je »navideznih« in »prisilnih« svobodnjakov, delež »pravih«, prostovoljnih in prostih svobodnjakov med tistimi novinarji, ki delajo zunaj tradicionalnih delovnih razmerij (in s tem delovnega prava), pa se zmanjšuje; obenem je položaj svobodnjakov v primerjavi z redno zaposlenimi novinarji praviloma veliko šibkejši. Med splošnimi ugotovitvami je tudi ta, da

»spremembe negativno vplivajo na kakovost uredniških vsebin in na vlogo medijev kot javnih psov čuvajev. Negotovost zaposlitve prispeva k plahemu poročanju in k upadu kritičnega preiskovalnega novinarstva; spremembe v medijski koncentraciji in vladni pritiski vodijo v »ubogljive« novice in v kulturo samocenzure; medije kroti gonja za oglaševalskimi prihodki; in v nekaterih primerih nizka plačila vodijo v upad etičnega poročanja.«⁷⁴

⁷² Simona Rakuša, Cenzura, kdo te bo prenašal?, v: *Dialogi*, 7–8 (2007), 45.

⁷³ Curran in Seaton, n. d., 89.

⁷⁴ International Federation of Journalists, *The Changing Nature of Work. A global Survey and Case Study of Atypical Work in the Media Industry*, 2006, vi. <http://www.ifj.org/assets/docs/068/112/3fbf944-95ebe70.pdf>.

Albanska poročevalka v raziskavi SEENPM o delovnih odnosih v medijih povzema, da je »v ozračju negotovosti težko pričakovati od novinarjev kaj drugega kot poslušnost ekonomskim in političnim interesom lastnikov«. V Črni gori novinarji neprestano občutijo negotovost svoje situacije, njihova usoda pa je pretežno odvisna od dobre volje delodajalcev. »V taki situaciji sta resnica in javni interes pogosto žrtvi interesov močnih finančnih lobijev, ki obvladujejo ne le medije v državni lasti, ampak tudi številne medijske družbe v zasebnem lastništvu,« piše poročevalca.⁷⁵

Navedena raziskava je potrdila ugotovitve predhodnih – da so lokalni medijski trgi še posebej problematični in da so novinarji teh medijev izpostavljeni še posebej močnim pritiskom. Bolgarski novinar je menil, da »je situacija v regionalnih medijih bolj zapletena, ker lastniki, običajno podjetniki v več drugih panogah poleg medijev, medije uporabljajo za krepitev njihovih ekonomskih interesov.« Eden od sodelujočih v BiH pa pravi, da je politično pogojena cenzura v upadu, medtem ko se vzpenja nekakšna »korporativna oglaševalska diktatura«.⁷⁶

Bourdieu ugotavlja, da novinarji in novinarke vse bolj zgodaj spoznavaajo strahotno zahtevnost tega poklica, zlasti pa vse prisile, do katerih prihaja zaradi merjenja odzivnosti itd. Zato je po njegovem novinarstvo »eden od poklicev, kjer najdemo največ nemirnih, nezadovoljnih, zrevoltiranih ali cinično resigniranih ljudi in kjer se zelo pogosto pojavljajo (seveda zlasti na strani podrejenih) jeza, naveličanost in malodušje spričo dejanske podobne poklica, ki v njihovih predstavah in v njihovih zahtevah še vedno velja za »drugačnega od drugih«. Vse nakopičeno nezadovoljstvo pa se zelo redko udejani v konkretnih dejanjih: »Smo daleč od situacije, ko bi lahko to nezadovoljstvo oziroma ta odklonilni odnos prerasla v resnični upor, še individualen ne, kaj šele kolektiven,« meni Bourdieu.⁷⁷

Čigava svoboda? Čigava odgovornost?

Zaključujemo z vprašanjima, ki smo ju leta 2007 uporabili kot naslov informativnega gradiva, namenjenega spodbujanju razprave o svobodi izražanja znotraj medijev. Kot tedaj, smo tudi v tem pregledu razmer za uveljavljanje svobode tiska in izražanja večkrat trčili ob eno od osrednjih vprašanj novinarstva, kot o tem piše Hargreaves:

»/V/ čigavem interesu novinar dela: za podjetje oziroma organizacijo, ki ga zaposluje, ali za širše javno dobro? Če namreč novinarji v tem tržnem redu de-

⁷⁵ Nahtigal, n. d., 40.

⁷⁶ N. d., 41.

⁷⁷ Bourdieu, n. d., 34.

lajo predvsem za dobičke delničarjev in za ugled svoje organizacije, ali je potem upravičeno njihovo ostro razločevanje med vrednostjo in verodostojnostjo lastnega dela na eni strani in drugimi oblikami poklicnega komuniciranja; zlasti neposrednim informiranjem javnosti, ki se ga posamezne organizacije lotevajo s pomočjo lastnih kanalov? Bolj kot je novinarstvo podobno golemu razvedrilu, plačanemu pošiljanju sporočil v javnost, z večjo ostrino se to vprašanje zastavlja ...⁷⁸

Ko je bil o tem govor na letošnjem kongresu Mednarodnega instituta za tisk, so besedo za govornico dobili vodilni ljudje treh velikih založniških podjetij: Michael Ringier, predsednik uprave Ringier AG, David Montgomery, direktor skupine Mecom, in Vuslat Dogan Sabanci, direktorica turškega *Hürriyeta*.

Ringier se je uvodoma označil za nekakšnega Robina Hooda založniškega gozda, ki na konju jezdi v spopad z resničnimi ubijalci novic – to pa so po njegovih besedah tisti novinarji, ki ne spoznajo, da smo v novi realnosti, ko »novice izgubljajo svoj nekdanji status in so postale potrošna dobrina, kot katerakoli druga.« Potrdil je, da »nihče /od založnikov, N. N./ noče plačati za dobro raziskane novinarske prispevke.« Ringier je kot »glavni princip« delovanja njegove založniške korporacije navedel: »Ponuditi moraš drobce novinarskih citatov.« In v nadaljevanju: »Danes lahko prodaš le ekskluzivo, vse drugo je neuporabno.« Poudaril je, da to prihaja iz ust nekoga, ki je sam bil eden ključnih novinarjev, preden je postal založnik, in ponovil: »Ekskluziva je edina oblika novinarstva, ki se še lahko proda. Ljudje bodo plačali samo za nekaj, česar ne morejo najti na internetu ali kjerkoli drugje, samo za predstavitve in slike, novinarje in kolumniste, ki nudijo dodano vrednost.«

Tudi Montgomery je izrazil »občasno razočaranje nad novinarji in novinarkami, ki se niso pripravljene prilagoditi«, sicer pa je glede prihodnosti »pozitiven in optimističen.« Moderator William Green je izpostavil nekatere trende: manj mednarodnega poročanja, manj izkušenih novinarjev in novinark ... Ringier temu »ne bi rekel kriza«: »Treba je le omejiti luksuz. Časi, ko smo lahko poslali novinarja v Rusijo, da je dva meseca raziskoval, so mimo.«

Italijanski novinar je iz publike izzval govorce z navedbo, da bi mu njegovo podjetje zagotovo preprečilo poročanje, da nek produkt, na primer avto, ni dober; pričakovalo bi se, da o produktih piše le pozitivno. Ringier

⁷⁸ Hargreaves, n. d., 113.

je odločno odvrnil: »Če vam vaše podjetje preprečuje, da bi pokrivali določene novice, bi morali zamenjati službo.«

Ringierov odziv je močno spomnil na podoben izid razprav o notranji svobodi v nekaterih slovenskih uredništvih: »Ko smo na enem izmed novinarskih aktivov v časopisu *Večer* razpravljali o teh vprašanih, je eden izmed urednikov dejal, da je pač treba upoštevati realnost, in sicer, da uredniško politiko zastavlja lastnik. /.../ Če se novinarji z novo uredniško politiko ne strinjajo, če se ne morejo »izziveti«, kot je pristavil drugi, jim preostane le, da zamenjajo službo.«⁷⁹

Kaj pomeni za svobodo tiska, izražanja, misli in mnenj, če so novinarji in novinarke, ki se ne strinjajo z usmeritvijo lastnika, preprosto poslani na cesto? In kaj, če novinarji in novinarke ne morejo niti zamenjati službe, kot je na majhnem slovenskem medijskem trgu (zaradi koncentracije lastništva pa vse bolj tudi na večjih trgih) pogosto? Alternativa je, da novinarji in novinarke ne zamenjajo le službe, ampak poklic v celoti. Oboje so storili že številni, mesta tistih, ki zapustijo medijsko kolesje, pa nemudoma zapolnijo nove »produkcijske sile«. Vedno znova se začena krog »socializacije« v nenapisana pravila medijske produkcije, vzgajanje novih članov in članic uredništev, ki naj bi bili »avtonomno« bolj konformistični in bolj lojalni.

Kaj vse to pomeni za demokracijo? So mediji za njeno funkcioniranje v resnici manj pomembni, kot bi sklepali iz visokega mesta svobode tiska v demokratičnem pravnem redu? Naj sprejmemo, da so gospodarske in ne demokratične institucije tiste, ki zarisujejo meje svobode izražanja? Je svoboda tiska dejansko treba razumeti le kot svobodo razpolaganja z medijsko lastnino? Je neodvisno novinarstvo bolj pogrešljivo, kot bi si želeli v profesionalnih krogih? Ali pač se o pomenu medijev in novinarstva ne pretirava in bi morali biti državljani in državljanke zaradi vsega, kar se dogaja v medijski industriji, resno v skrbeh? Bodo državljani in državljanke prihodnosti sploh še zaznali, da imajo razloge za skrbi? Ali bo pač treba ugotoviti, da sta se nekje na poti v novi svet, s popotnico popolne komercializacije in hiperpotrošništva, do medijev kritična javnost in javna kritika neopazeno poslovili?

V Sloveniji so se v zadnjih letih razprave o svobodi znotraj medijev okrepile in samoumevnost notranjih razmer(ij) so novinarji in novinarke večkrat postavili pod vprašaj. To pa doslej ni prineslo kakšnih radikalnih sprememb znotraj medijske produkcije, ampak večinoma le dodatne potrditve, da so novinarji in novinarke dejansko povsem pri dnu hierarhičnih

⁷⁹ Borut Mekina, Burek proti horseburgerju, v: *Dialogi*, 7–8 (2007), 33.

odnosov v medijski industriji, uredniki pa le korak nad njimi, ter da je svoboda znotraj medijev močno omejena.

Če novinarji in novinarke niso tako svobodni, kot je splošno prepričanje in kot bi tudi v novinarskih krogih pogosto radi, da verjamemo, ali jim lahko nalagamo polno osebno odgovornost za posledice njihovega dela? Na ravni načel lahko zagovarjamo rigorozno moralno odgovornost in osebno integriteto, toda kako se bomo soočili z realnostjo, v kateri načela pogosto, vse bolj pogosto, povozi eksistencialna stiska?

Torej ... Čigava svoboda? Čigava odgovornost?

Medijska fenomenologija: O avtonomiji in cenzuri v Sloveniji skozi logiko navideznosti

Slovenska medijska krajina in slovenski novinarji so bili po letu 2004 deležni slabo prikritih političnih pritiskov, vprašanje prevzema medijev in njihovega vpliva je postalo del političnega dogajanja in tako rekoč mišljenja. Deavtonomizacija medijev, ki so jo prepoznavale in kritizirale tuje institucije nadzora in cehovske organizacije, je potekala (in deloma še zmerom poteka) v skladu s tremi vsiljenimi predpostavkami političnega prevzema medijev. Prva med njimi je, da so mediji premalo demokratični, pluralni in »sproščeni«. Druga je, da se zdravilo za demokratizacijo in pluralizacijo skriva v spremenjeni medijski zakonodaji, lastniških in kadrovskih prestrukturacijah in novih vlogah, pripisanih novinarjem. Tretja in najosnovnejša je vsebinska in v dobro prvih dveh zamolčana: mediji so končno demokratični, »odlični« in kredibilni, ko politično ustrezajo in ravnajo po željah naročnika, v tem primeru oblastnikov oziroma lastnikov, ki so prvim naklonjeni.

Vsi koraki političnega prevzema slovenskih medijev uporabljajo logiko maske, dozdevka in mimikrije: njihovo vodilo je pretvarjanje, da so odločitve za preobrazbo medijske krajine strokovne, v dobro državljanov, demokratičnih standardov in končno medijskih hiš in novinarjev samih. Ob bok iskanju razlogov in argumentov političnega prevzema so njihovi protagonisti morali kasneje razviti še razloge in argumente opravičevanja nastalih negativnih posledic in stanja, ki naj pojasni skorajda dnevno evidenco o pritiskih na svobodo novinarskega dela, cenzure, samocenzure, šikaniranja, kršitev etičnih in novinarskih kodeksov, delovne zakonodaje in podobno. V članku obravnavam nekatere konkretne primere cenzure, nači-

ne opravičevanja političnih prevzemov in konkretne primere mimikritične rabe diskurza, v skladu s katerimi cenzure v Sloveniji sploh ni, medtem ko se državljanom navedeni opisi cenzure, kot nas prepričujejo, zgolj dozdevajo. Večina med njimi dokazuje stisko »političnih eksekutorjev« med novinarji, med katerimi je večina morala zatajiti novinarsko čast in dostojanstvo svojega preteklega dela.

Moja teza je, da je mogoče izpostaviti skupni imenovalc posebnosti pritiskov na slovenske medije in z njimi povezane cenzure, politično ustvarjanje videza oziroma »drugačne« realnosti, zaradi česar govorim, nekoliko specifično, o »fenomenološki« platformi oziroma tovrstni fantazmatski motivaciji ravnanja akterjev. Toda fantazmatski okvir je le en poseben vidik: v strogih diktaturah ni pretvarjanja glede medijev, ti morajo ravnati, kot si je zamislil režim. V danem slovenskem primeru pa fantazmatska percepcija najprej sprevrne pravilnost ocene stanja, nato pa nalaga njeno alteracijo v smislu ustvarjanja drugačne realnosti. Dodatna teza je, da je na tej gesti dojemanja drugačne, navidezne (medijske) realnosti tudi treba razumeti in razlagati dogodke okoli političnih prevzemov medijev.

Prikazovanje in videz

Besedo fenomenologija, kot sem nakazal, tu razumem nekonvencionalno, ne v smislu filozofske teorije, temveč v izvornem smislu kot prikazovanje (glagol *phainesthai* pomeni prikazati se, zdeti se, samostalnik *phantasma* pomeni videz ali dozdevek, grški samostalnik *phainomenon* je pojav).¹ Da bi razumeli logiko političnih (in deloma kapitalških) pritiskov na medije, moramo predvsem upoštevati tovrstno dimenzijo javne in osebne percepcije medijev, torej kot konkretizirani *logos* (oziroma diskurz) o vlogi navideznega v medijih; najbolj evidentno se zahteva po ustvarjanju videza manifestira v obsesivni intenzivnosti mimikrije, prikrivanja in zanikanja. Če je običajna fenomenološka distinkcija v filozofiji tista med realnostjo in pojavi,² zaradi katere recimo že Kant verjame, da lahko spoznavamo stvari le kot takšne, kakršne se kažejo za nas, je naša raba specifično grška, kakršno je denimo razvil Platon v svoji kritiki manipulativne sofistične veščine ustvarjanja videza – navideznost pojava je v našem kontekstu vselej mi-

¹ Moderne in postmoderne konceptualizacije kakopak premorejo veliko drugih, alternativnih uprimeritev istega, takšen je denimo Baudrillardov *simulakrum*, vendar za naše metodološke potrebe zadošča vztrajanje pri izvornem antičnem pojmovanju fenomenalnega, pri katerem se, mimogrede rečeno, vse druge tudi oplajajo.

² Harold Arthur Prichard, »Appearances and Reality.« V: Roderick M. Chisholm (ur.), *Realism and the Background of Phenomenology*, Illinois 1960, 143.

šljena kot ali napačna ali popačena.³ S sodobno teorijo imajo le toliko skupnega, kolikor zahteva taka fenomenološka ocena neko obliko deskriptivne psihologije, podobno kot pri E. Husserlu.⁴ Za naše potrebe se nam zdi zanimiva artikulacija situacije s pomočjo konceptualne rešitve pri antičnih filozofskih mojstrih. Starogrška beseda za navideznost je tudi izpeljana iz istega korena: *phantasia*. Sodobne izpeljanke so splošno znane, recimo fantastičnost in fantazma ali fantazmagoričnost. Fantazija ne nakazuje le imaginacije, ki je omejena na skladiščenje čutnih vtisov in oblikovanje mentalnih podob, ki jim sledi, temveč vključuje »videze« v običajni percepciji, ki se »zdi« in so videti lepi in dobri, s tem pa so predmet naše izbire ali poželenja. Vključuje pa tudi varljive predstave, element navideznosti pojavnega, torej sanjavost, iluzije, zmote in prikazni.

Situacija v Sloveniji, ki jo opisujemo kot »fenomenološko«, ne opisuje tega, kar opisujemo pri Protagori kot »zaznavni konflikt« in je postal predmet epistemološkega raziskovanja od njegovega »relativizma« dalje (v smislu zaznavne relativnosti: isti veter je mrzel za prvo in topel za drugo osebo, odvisno od nje, lahko pa seveda mrzel ali topel za isto osebo; o tem seveda piše Platon v svojem *Teajtetu*). V tem primeru bi dobili čisto relativnost: nekdo bi rekel, da se nam zdi, da imamo prav, če trdimo, da so mediji politično prevzeti, spet drugi bi imel prav, če bi trdil nasprotno. Prav tako nima zgolj statusa zanikanja: oblastniki ne trdijo kar tako, da medijev niso prevzemali v svoje roke, temveč takšno našo zaznavo jasno bolj ali manj opredeljujejo kot našo »zaznavno zmoto«, kot videz, ki smo mu nasedli. Prej je podoben razpravi o videzu (*phantasma*) med Elejskim tujcem in Teajtetom v dialogu *Sofist* znotraj določitve »bistva« sofista, ko prvi pravi tole: »To, da se nekaj pojavlja in zdi, a ne biva, in da se nekaj govori, vendar ne po resnici, vse to je namreč vedno polno brezpotnosti, tako v prejšnjem času kot zdaj. Zato, Teajtet, zelo težko rečemo, kako naj nekdo govori ali meni, da nekaj lažnega resnično obstaja, ne da bi se pri tem, ko to izgotovi, zapletel v pritisljive.«⁵

³ Pri Kantu imamo seveda v mislih dobro znano dihotomijo na noumenalno in fenomenalno, svet spoznavamo v tem, kakršen se nam kaže, stvar na sebi nam ostaja nedostopna in nepoznana. O tem več v *Kritiki čistega uma*, tretje poglavje v drugi knjigi. Primerjaj slovenski prevod v: *Problemi 1–2* (2007), 5–115.

⁴ Kot vemo, je Husserla na pot deskriptivne psihologije popeljal Franz Brentano, pri katerem je fenomenologija z njo pravzaprav identična, temu ostaja Husserl zavezan predvsem v svojem prvem velikem delu *Logične raziskave*.

⁵ Platon, *Sofist*, v: *Zbrana dela*, Celje 2004, 236e–237a.

Bistvo sofista je v tem, da proizvaja videze, oziroma točneje lažne videze v tem, ko je njegov cilj posnemanje modreca.⁶ Toda kakšen smisel ima ta produkcija videza namesto zavezanosti bivajočemu, zatrjevanje stvari, ki v sebi niso resnične? Tujec pravi, da si velja priklicati v spomin Parmenida iz Eleje, ki je rekel, da nikoli ne smemo zatrjevati, da so stvari, ki niso. V našem primeru bo veljalo obratno: ne smemo zanikati stvari, ki so. In politični prevzemi medijev so. In so bili. A tu je še en korak, ki ga velikokrat povežemo z dikcijo o teorijah zarote – te so običajno natanko v funkciji tega, da bi zakrile resničnost. Skratka, posebnost političnih pritiskov in prevzemov, kot bomo videli, korenini v specifičnem pogledu na medije in je bila (vsaj delno) motivirana oz. usklajena s teorijo o medijski zaroti pri političnih vladarjih, ki se je kasneje, po predvajanju dokumentarca na finski državni televiziji YLE, razrasla do neslutelih mednarodnih razsežnosti; trdilo se je namreč, da za finskim novinarjem in finko televizijo, ki sta predstavila afero podkupovanja v primeru nakupa finskih oklepnikov, stoji slovenska opozicija ali slovenski novinarji. Od tod zahteva po »demokratizaciji« in z njo povezan alibi: če so že političnolastniški prevzemi (lahko) nekaj običajnega, pa namreč ni tako običajno, da so izpeljani pod krinko (ali z izgovorom) demokratizacije, pluralizacije, uravnoteženja in sprostitve. Idi-osinkrazija pogleda na vlogo medijev je zato razvila in narekovala celovito »metodologijo«, v kateri je produkcija videza postala sestavni del medijske recepcije, sporočanja in novinarskega dela.

Ko govorim o fenomenološki motivaciji za ravnanje akterjev, jo razumem kot učinkujočo na več ravneh, ki jim je skupno to, da izvirajo in nadalje tudi vodijo do nekakšne popačenosti glede realnosti. V tem smislu se oddaljujem od utečene obravnave, ki želi izkustvo (realnost) razumeti kot bistveno ali kot pojav, toda ne kot oboje hkrati; kot ugotavlja Hamlyn, je to tudi glavna težava fenomenologije kot teorije, ko poskuša iz sfere psihologije stopiti v epistemologijo.⁷ Popačenosti percepcije sledi popačenost dejanj in popačenost argumentiranj ali opisov stanj stvari. Razlikovanje med njimi, sicer smiselno za podrobnejšo analizo, me v nadaljevanju ne bo zanimalo, ker v ničemer ne zanika naše osnovne teze in jo kvečjemu potrjuje. Najpogostejše oblike popačitve, ko akterji tako rekoč gojijo dozdevke, so naslednje:

I. *Popačenost zaznavanja in mnenja: politični akterji vidijo, zaznavajo oziroma se jim zdijo medijske situacije popačene, nevarne, pristranske, neresnične itd.*

⁶ N. d., 286b-c.

⁷ David W. Hamlyn, *Sensation and Perception: A History of the Philosophy of Perception*, New York 1961, 184.

II. *Popačenost dejanj: način, kako jih vidijo, determinira njihovo ravnanje in željo, da si medije prikrojijo po svoji meri, za svoj pogled.*

III. *Popačenost resničnosti: da bi to uspešno storili, morajo državljanom ustvarjati videze namesto resničnosti, neresnične situacije prikazovati kot resnične in resnične kot neresnične.*

IV. *Popačenost cenzure: čeprav je cenzura že po sebi največkrat prikrita in zanikana, saj bi razkrila nedovoljen poseg lastnika ali oblastnika, zdaj postane predmet fenomenologije, navideznosti: prepričevani smo, da se nam zgolj zdi, da je nekaj cenzura in je, povsem po krivici, poimenovana s takim označevalcem.*

Bistveno za tovrstno popačenost ni zgolj nekakšna izguba stika z realnostjo; tovrstna priročna razlaga, ki pojasni premalo, me ne bo zanimala, sodila bi tudi v okrilje metodike socialne psihologije.⁸ Deformacija namreč že je nasledek učinkov dozdevka, vtisa ali videza, fenomenalnosti v izvornem grškem pomenu besede, ki po sebi diktira in uravnava razmišljanje in ravnanje akterjev, kot so politiki, novinarji, uredniki, menedžerji in nenazadnje lastniki. Prav tako je treba opozoriti, da popačitev, tj. zamenjava neke realnosti za drugo, ni konceptualna napaka in da ima svoj avtonomni izvor.⁹

Četudi je zgoraj opisana fenomenološka podstat konstitutivna za del politike, me zanimajo predvsem njeni učinki v medijih in še posebej okoli vprašanja medijske cenzure.¹⁰ V nadaljevanju na kratko pojasnim, na ka-

⁸ Če rečemo, da je nekdo izgubil stik z realnostjo, s tem implicitno pozivamo k temu, da nas ne zanima, zakaj se je tak stik izgubil (razen če smo psihoanalitiki), osredinimo se le na posledice takšne izgube. Sam želim v razliki do tega vztrajati pri tem »zakaj«, ne da bi se zatekel v psihološko hermenevtiko in ne da bi me zanimali zgolj učinki.

⁹ S konceptualnim izvorom mislimo naslednje: nedavno tega je zunanji minister Dimitrij Rupel v javni polemiki zatrdil, da ne razume, v čem je težava njegove trditve, da različni forumi ter medijski in mnenjski voditelji »uporabljajo vsa mogoča sredstva, da bi spodkopali demokratično izvoljeno oblast.« Njegov sogovornik, Marko Milosavljevič, mu je poskušal večkrat pojasniti, da je takšna izjava nesprejemljiva, da so forumi in medijska mnenja nekaj legitimnega, če niso ravnali nezakonito, in da obstaja svoboda državljanov, da nasprotujejo oblasti. Njegovo, Ruplovo mnenje, pa izraža spornost, ker kritizira forume in medije le zato, ker nasprotujejo demokratično izvoljeni oblasti. Ruplovo, sicer ne prvič izraženo stališče, bi lahko torej reducirali na konceptualno napako in dejali, da minister tu ne razume pojmov, kot sta svoboda govora in svoboda kritizirati oblast. Toda s tem ne bi pojasnili vsega, ker bi spregledali jasen kontekst, ki takšno konceptualno napako šele omogoča. Vzrok zanjo je pač »fenomenalna« popačenost v dojemanju realnosti, o čemer govorim v tem prispevku. To seveda dokazuje, da fenomenologija diktira konceptualno razumevanje, da ga determinira. Primerjaj razpravo med Dimitrijem Ruplom in Markom Milosavljevičem v *Delu*, Pisma bralcev, 19. in 26. 7. 2008.

¹⁰ Na nek način bi, če bi stvar zastavili rigorozneje, smeli razlikovati med fenomenološko potvorbo v očeh protagonistov na treh ravneh: realnosti kot takšne, *per se*, ki se nam prikazuje kot drugačna, medtem ko je »prava« za nas njihova »podoba«; realnosti glede opisa stanja medijev (v

kšen način se je »prikazovanje« drugačne realnosti medijev ali razprave o medijskem videzu, sprevrglo v nekaj, kar je vodilo do političnih prevzemov.

Fenomenologija medijev kot motiv za njihov prevzem

Zaznavna popačenost se je v političnem diskurzu obrnila v legitimiranje političnega prevzema medijev s pomočjo logike videza. Stvari »kot se nam zdijo«, iz perspektive prve osebe, morajo na nek način postati nedozdevne in izstopiti le iz te osebe. Mehanizem je tu psihološko racionalen: tisti, ki zaznavajo drugače, nas pač želijo prepričati, včasih tudi s političnimi premišljeni sredstvi, da je njihova realnost prava, da so mediji popačeni in da nam projicirajo nepravo sliko. V psihološki terminologiji izraženo se je v letih 2004, 2005 in 2006, kot smo navedli že zgoraj, velikokrat govorilo tudi o sproščanju medijev¹¹ tudi ta sama ocena, ki zveni tako surrealistično, je lahko proizvod le zelo specifične, personalizirane percepcije, v kateri medije zaznavamo kot »zategnjene« in nesproščene. Legitimacija njihovega prisvajanja se je, časovno in konceptualno vzeto, dogajala v etapah. V grobem bi lahko v slovenskem prostoru v letih 2005 in 2006 (ali tudi širše) izpostavili tri faze, ki se jim je kasneje, leta 2007, priključila še četrta:

I. *Ustvarjanje videza glede začetnega stanja medijev (mediji so pristranski, totalitarni, komunistični, obstaja historično levičarstvo novinarjev).*

II. *Videz glede zdravlila (demokratizacija, pluralizacija, sproščanje medijev: medijska zakonodaja, pristojnosti, novinarsko delo).*

III. *Videz glede novega stanja, tj. spolitiziranosti medijev (mediji so zdaj, ko so »naši«, končno pluralizirani, sproščeni, unavnoteženi).*

IV. *Videz po (politični) izgubi Dela in Maga, ki nas želi prepričati, da smo na točki (1), torej v začetnem stanju in bkrati, da prevzemov ni bilo.*¹²

smislu, da zaznavamo stanje v medijih na popačen način, medtem ko oni ne) in t. i. medijske realnosti, ki jo imajo protagonisti največkrat za sredstvo popačitve – to pomeni, da konstruirajo in verjamejo v medijsko realnost, ki domnevno popači naš pogled, čeprav je dejansko popačena njihova predstava o tem. Vsem trem izpeljavam je skupno to, da protagonisti verjamejo, da je nekaj narobe z našo realnostjo, ne njihovo, da smo zavedeni mi, ne oni.

¹¹ Več o tem in pojmu sproščenosti kot političnem sloganu v: Boris Vežjak, *Sproščena ideologija Slovencev. O političnih implikacijah filozofema »sproščenost«*, Ljubljana 2007.

¹² V mislih imam seveda stanje, ko je po kupčiji med Janezom Janšo in predsednikom uprave Pivovarne Laško, Boškom Šrotom, po načelu Mercator za *Delo* (*quid pro quo*) prišlo do preobrata v sodelovanju in je lastnik *Dela* (Pivovarna Laško) odrekel »gostoljubnost« ter se obrnil proti predsedniku vlade, s čimer se je vsebinsko proti vladi in Janši obrnilo tudi *Delo*, prav tako pa je bil vsebinsko in kadrovske spremenjen tednik *Mag*.

Da je prevzemom botrovala logika posebne percepcije medijskega stanja, najlepše dokazuje politična ocena situacije. Fenomenološka predpostavka je nekako skrita že v »pogledu« na stanje stvari, v »navideznosti« vojne z mediji za politične protagoniste – ti so po svoje zaznali, da si je medije treba pokoriti, jih prevzeti in se jih polastiti, saj kot neposlušen otrok domnevno ne želijo spremeniti stališča. Čeprav je polastitev medijev želja marsikatero oblasti, še zlasti take, ki nima veliko afinitet z demokratičnimi standardi, vsaka pač ne izpričuje tovrstne motivacije. Toda v slovenskih razmerah je novo realnost dobesedno konstituiral ta drugačen zorni kot; v nekem oziru bi smeli celo govoriti o fazah njegove realizacije, ki se je spontano oblikovala v nekakšno vojno stanje z mediji. Spodaj smo jih našteali zgolj paradigmatško na primeru nekaterih indikativnih izjav zunanjega ministra Dimitrija Rupla. Zanje je značilno, da mediji niso več nekakšen razlog za »predružačitev« realnosti, temveč ponujajo še »terapijo«, ki je v tem primeru nasilna sprememba ene realnosti v drugo, koncipirano po naših predstavah in okusu. Na tej točki se torej predstavi o popačeni realnosti pridruži še želja po »avtentični« reprezentaciji ter diagnoza, da se drugačna realnost vzpostavlja namenoma in hote s strani oponentov, domnevno in največkrat iz političnih motivov. Z eno besedo: mediji in novinarji so tiisti, ki nam nasprotujejo, edini način je torej, da jih zamenjamo. Faze v dojemanju medijev so si pri ministru Ruplu sledile takole:

Faza številka 1: svarilo pred vojno in dojemanje medijske realnosti kot vojnega stanja. Prevzem medijev s strani oblastnikov se je zgodil skorajda po militaristično, skratka najprej z napovedjo vojne. Vojaški žargon so uporabili politični zmagovalci, konkretno zunanji minister, takole: »Ponekod bi lastniki medijev temeljito razmislili, ali se jim splača vojna s politično opcijo, ki je doživela uspeh na volitvah in mnoge potrditve na mednarodni ravni.«¹³

Faza številka 2: spremljanje dejavnosti »sovražnika«. Sovražnika v medijski vojni je bilo treba videti in slikati kot hudobca, kot vraga ali sovraga, ki nam dela zlo, kot pove že sama beseda:

»Sam imam občutek, da zadnja leta v našem komuniciranju prevladuje grobost. Največ medijske proizvodnje je namenjene sprotnemu, takojšnjemu učinku. V naših medijih vidim veliko grobosti in hudobije. Tega je veliko tudi drugod, npr. v ZDA, v Veliki Britaniji /.../ vendar je tam poleg nizkotnosti tudi veliko dobrega, odličnega, duhovitega, veliko skrbnega oblikovanja. Pri nas tega skoraj ni več.«¹⁴

¹³ Dimitrij Rupel, Prihajajo slabi časi?, v: *Mag*, 22. 6. 2005.

¹⁴ Janez Markeš, Pogovor s slovenskim zunanjim ministrom dr. Dimitrijem Ruplom, v: *Mag*, 11. 05. 2005, dostopno tudi na: <http://www.mzz.gov.si/index.php?id=123>.

Faza številka 3: prepričevanje, da naj mediji uvidijo svojo zmotnost upiranja oblasti. Po Ruplu so slovenski mediji drugačni do te mere, da potrebujejo sprostitev. Njihova posebnost je v tem, da se upirajo oblasti:

»Ste kdaj videli katero državo, ki bi imela take medije kot Slovenija? Ne poznam nobene. Objavljal sem v vseh svetovnih časopisih, v vaši hiši pa so mi – svojemu zunanjemu ministru – zavračali besedila. Medijska politika je potrebna zelo resnega, sproščenega premisleka. Ne poznam države, kjer bi se mediji tako enotno postavili zoper demokratično izvoljeno vlado.«¹⁵

Faza številka 4: prepoznanje ogroženosti in vojnega stanja, ki nasprotuje programu sprostitve Slovenije:

»V Sloveniji imamo medijsko vojno proti politiki, ki uresničuje program slovenskega sproščanja in evropskega povezovanja. Slovenski državljani so nadvse prepričljivo rekli ‚ne‘ usmeritvi Ropove in Kučanove politike, vendar se ta v zaostreni obliki nadaljuje v slovenskih medijih.«¹⁶

Verjetno je odveč poudariti, da nas tu ne zanima vloga države in politike, kolikor se ta odraža v praksah politične instrumentalizacije in klientelizma v medijih, vplivih na medije skozi oglaševanje in podobno. Medijska situacija, ki bi bila neskrito pristranska in politično instrumentalizirana, ne bi v ničemer upravičevala zgornjega premisleka, predvsem pa ne bi pojasnila zgoraj opisane popačitve in dojemanja medijske realnosti kot ogrožujoče in kot takšne, ki se ji napove vojno. Pač pa je dobra razlagalna podlaga za razumevanje poteka dogodkov. V shizmi med tem, kakšni so mediji in kakšni bi morali biti, imajo pomenljivo težo sicer redke skice »najstva«, ko bi bili z mediji protagonisti predružačenja zadovoljni. Enega redkih jasnih in premočrtnih opisov je ponudil Ruplov kolega iz zmagovitega¹⁷ Zbora za republiko, teolog dr. Ivan Štuhec. V svoji kolumni je naravnost povedal, kakšen je videti »krasni novi medijski svet«, dobili smo tako rekoč fantazmatsko podobo izpolnjene medijske želje: »Mediji bodo na prvih straneh objavljali najlepše in najbolj spodbudne dogodke doma in na tujem. Geslo ‚slaba novica je najboljša novica‘ bodo zamenjali z geslom ‚dobra novica je najbolj spodbudna novica‘. Trač časopisov, revij in oddaj ne bo. O življenjskih stvareh se bo pisalo in govorilo z občutkom za sveto in s pozitiv-

¹⁵ Saša Vidmajer, Sem liberalec. Sem vedno to, kar sem, v: *Sobotna priloga Dela*, 9. 7. 2005.

¹⁶ Dimitrij Rupel, n. m.

¹⁷ Zmagoviti zato, ker je intelektualni krog okoli Zbora za republiko in Nove revije poenotil desnico in del levec ter nudi dragoceno civilnodružbeno oporo Janezu Janši za zmago na volitvah 2004, nenazadnje tudi s konceptom »sproščene Slovenije«.

no odprtoostjo do vsega lepega. Mladini bo naklada tako padla, da bo bankrotirala, njeni delavci bodo živeli od minulega dela.«¹⁸

Vprašanje fenomenologije v cenzuri

Čeprav je cenzura lahko včasih upravičena (kot sistemska rešitev v, denimo, primeru pornografije), je jasno, da njena definicija v novinarstvu ne dopušča veliko prostora za ohlapnost. Cenzura je vsak poskus predružačenja informacij, ki izvira iz prepričanja neke skupine ljudi. V našem primeru smo v novinarstvu predvsem deležni politične cenzure, ki jo izvaja del vladajoče politike. V perspektivi slovenskih medijev je tako cenzurni poseg postal nekaj, kar v očeh ocenjevalcev, domnevnih cenzorjev, ni cenzura, kar je nekaj drugega. Razcep med obojim, našim mnenjem, da cenzura je, in njihovim, da cenzure ni, se *implicite* znova lahko pojasni le z dozdevkom: videti je, da obstaja, dejansko je ni. V tem smislu govorimo o videzu cenzure, s tem, da je postopek pripisa druge realnosti tu jasno nakazan na reverzen način, saj je subjektiviran zaradi geste obrambe pred očitkom: velja za nas, ki medijsko realnost vidimo narobe. Takšen obrat ima zanimive družbene učinke, saj največkrat vodi do občutka absurdnosti vpričo domnevne podvojitve realnosti in na svojstven način onemogoča javno razpravo.

Ko govorimo o cenzorskih posegih, naletimo na načelno težavo, ki še poglobi naslednjo začetno zadrego: politični prevzemi medijev so že po svoji naravi velikokrat nekaj, kar se taji, kar se zanika in kar se izvede skrivoma. Ob tem ne gre spregledati, da govorimo o relativno zaprtem prostoru s končnim številom posameznikov v sferi lastnikov, urednikov, novinarjev.¹⁹ Naštejmo torej nekaj značilnosti:

I. *Cenzura in politični pritiski so velikokrat prikriti in zakamuflirani, kar otežuje njihovo obravnavo in opis.*

II. *Cenzuri je intrinzično lastna neujemljivost: dejanje cenzure meri na to, da bi zakrilo sam cenzorski poseg, da bi ostalo prikrito ali da bi obveljalo za dejanje necenzure (da bi ga torej nadomestila razlaga, da je šlo za legitimen uredniški poseg ipd.).*

III. *Političnim pritiskom na medije, lastniškimi in kadrovskega menjavam je lastna tajska neujemljivost: obstajajo, a ne smejo biti priznani javno, ostati morajo zanikani.*

¹⁸ Ivan J. Štuhec, Utopična Slovenija, v: *Dnevnik*, 23. 6. 2006.

¹⁹ Kot pravita Sandra Bašič Hrvatini in Brankica Petković v knjigi *In temu pravite medijski trg. Vloga države v medijskem sektorju v Sloveniji* (Ljubljana 2007, 180), od leta 1990 po slovenskih medijih kroži peščica ljudi, »približno dvajset posameznikov«, ki so z različnimi vlogami zaznamovali ta medijski prostor.

V reviji *Dialogi* sem od aprila do junija 2007 urejal tematsko številko, posvečeno medijski cenzuri v Sloveniji. V anketi, ki jo je v živo posnela sodelavka Lana Zdravkovič, smo vse odgovorne urednike večjih medijev v Sloveniji, vključno z odstavljenimi, vprašali, kakšno je njihovo mnenje o cenzuri, ali so nanjo naleteli in seveda ali jo »uporabljajo« tudi sami. Rezultati so bili po svoje pričakovani. Navzlic vsem javnim indicem, da služijo političnim interesom, so vsi po vrsti decidirano zanikali takšno možnost. Bolj od zanikanja pa so bile zanimive njene artikulacije, ki so velikokrat mejile že na bizarnost. Spodaj so navedene izjave nekaterih urednikov v celoti, vse pridobljene v juniju 2007:

Peter Jančič, tedanji odgovorni urednik *Dela*:

»Zadnje čase se zelo dosti govori o vse večjih problemih, s katerimi se srečujejo novinarji, posebej se izpostavljajo problemi na *Delu*. Govori se tudi o cenzuri. Kako bi se vi do tega opredelili?

Vsi izobraženi ljudje v tej državi vedo, da instituta cenzure, ki je v tej regiji bil znan v 19. stoletju in ki je morebiti obstajal tudi kdaj še v tem stoletju, danes v Sloveniji ni. Država takšnih zakonskih in ustavnih pristojnosti in pooblastil nima, tisti, ki to besedo zlorabljajo, ravnajo intelektualno zelo šepavo in to mi osebno ni všeč, je pa res, da je postal ta zmerjaški način razprave dokaj običajen tudi zaradi razgrete politične situacije in zamenjave oblasti, ki se je zgodila. Opozicija in tudi vlada uporabljata dosti ostre besede in to potem tudi novinarje zanese. S tega vidika v tej klasični obliki o cenzuri v Sloveniji absolutno ni mogoče govoriti. Seveda pa v medijih obstaja in je vedno obstajalo to, da so uredniki tekste zavračali.«

Darijan Košir, predhodni in tudi kasnejši odgovorni urednik *Dela*:

»Kako doživljate besedo cenzura in ali se z njo pri svojem delu srečujete, ali jo opazate?

Vprašanje je zelo na mestu, mislim, da je to bistveno vprašanje, in je prav, da ga razčistimo. Jaz besede cenzura ne bi uporabljal, ker ta v resnici ne obstaja. Če kdo govori o cenzuri, ima v mislih neke druge čase, ko se je to dogajalo in je ta izraz absolutno pretežek, da bi ga kakor koli v zvezi z časopisom *Delo* uporabljali. Je pa res, da ima zdaj časopis mogoče za odtenek bolj prepoznavno uredniško politiko, v skladu s katero se k določenim zadevam pristopa.«

Tomaž Ranc, tedanji odgovorni urednik *Večera*, danes, po uvedbi tako imenovane enotirne uprave, pa namestnik odgovornega urednika:

»Ali je na vašem mediju prisotna cenzura, ali se je vi kot urednik (ali kdo drug od urednikov) poslužujete?

Cenzure ni. Gre za vsiljeno terminologijo, s katero skušajo relativizirati uredniške pristojnosti. /.../ Ponavljam, da cenzure ni.«

Darja Verbič, predhodna odgovorna urednica *Večera* pred prihodom Ranca:

»Ali je na *Večeru* bila prisotna cenzura, ali ste se je vi kot urednica (ali kdo drug od urednikov) posluževali? Ali mislite, da je sedaj prisotna kakršna koli oblika cenzure na *Večeru*? Kako ocenjujete sedanje delovanje *Večera*? Besedo cenzura poznam iz literature, sicer mi je tuja. Kot novinarka v dveh desetletjih – pa sem tudi pisala o politiki in politikih – nisem bila deležna nikakršnih posegov v tekste, bodisi članke bodisi komentarje. Tako lahko zatrdim, da cenzura na *Večeru* v času, ko sem bila odgovorna urednica, ni bila prisotna, zdaj pa o njej – seveda ne le v *Večeru* – veliko slišim in berem.«

Rajko Gerič, odgovorni urednik informativnega programa na TVS:

»Ali je na RTVS prisotna kakršna koli oblika cenzure?
Jaz bom kot odgovorni urednik informativnega programa rekel, da ne.«

Miran Lesjak, odgovorni urednik *Dnevnika*:

»Ali lahko govorite o cenzuri na vašem mediju, ali čutite kakšne pritiske ... En del cenzure povsem zanesljivo obstaja. In je tudi legitimna. Če se v članku, ki je predviden za objavo, pojavi neresnična informacija ali informacija, ki ni preverljiva, je povsem legitimno, da ta del članka leti ven. Ampak verjetno ne sprašujete po tej vrsti uredniške cenzure. Jaz mislim, da v *Dnevniku* ni cenzure. Enostavno je ni.«²⁰

Peter Jančič, kasneje celo predsednik novinarskega celovskega združenja ZNP (Združenje novinarjev in publicistov), odide v svoji presoji presenetljivo daleč. Cenzure po njegovem ni, trditi, da obstaja, pomeni dokazovati svojo neizobraženost in je izraz intelektualne šepavosti. Implicitna je njegova kritika političnih očitkov s strani opozicije – njihovo govorjenje je torej ponesrečeno, ker predpostavlja nekaj, česar ni. Njegova trditev, da cenzura sploh ne obstaja (očitno zapopadena v nekem izjemno zoženem pomenu državne intervencije, kar je v vseh možnih nasprotjih z utečeno definicijo cenzure in kakopak novinarsko prakso), v najčistejši obliki omogoča razcep med pojavnostjo videza in »stvari same«. Če namreč klasične cenzure sploh ni, mi pa jo zaznavamo, potem se nam le dozdeva, da obstaja, ali pa živimo v konceptualni zmoti. Jančič sicer vpelje možnost konceptualne napake v smislu, da smo neko dejanje prepoznali kot cenzuro, pa bi

²⁰ Vsi navedki so iz Lana Zdravković, Kakšna cenzura?, v: *Dialogi*, 7–8 (2007), 48–88.

v resnici morali v njej uvideti legitimen uredniški poseg. Toda takšno branje ne absolvira osnovne geste, ki nam očita, da vidimo cenzuro tam, kjer je ni. Torej smo »interpelirani« v subjekte popačitve mi in v tem je posebnost pripisa navideznosti nam. V klasični shemi, s katero smo začeli, je namreč subjekt popačitve tudi nosilec fantazmatske realnosti, v tem primeru pa subjekt popačitve drugim (v tem primeru tistim, ki razbirajo cenzuro in politične pritiske) očita, da zaznavajo popačeno.

Darijan Košir prav tako jasno oceni, da je cenzura tako rekoč izmišljen pojav, ki ga v resnici ni. Evfemistična ocena o »prepoznavnejši uredniški politiki« očitno namiguje na rigoroznost, ta pa verjetno na večje in odločnejše uredniške odločitve – kakšne naj bi te bile, da bi ušle kvalifikaciji cenzure, ne vemo. Po Tomažu Rancu znova ne le, da cenzure ni, temveč je to treba tako rekoč tudi ponavljati. Podobno kot Jančič tudi on verjame, da gre za vsiljen politični diskurz, nepotrebno preimenovanje, ki zamenjuje legitimno uredniško delo. Izjave Darje Verbič, Rajka Geriča in Mirana Lesjaka so manj odločne, vsem pa je skupno, kot tistim poprej, zanikanje cenzure v svojih novinarskih vrstah. In kakšna je povezava med zanikanjem cenzure in njenim pojavljanjem, ki ga razlagajo kot ustvarjanje videza? Videli smo, da uredniki ne le, da zanikajo, da obstaja cenzura, temveč nas s tem *eo ipso* prepričujejo, da se nam to zgolj dozdeva. Poskusimo pokazati, da je tak korak razlage legitimen in da so v tem smislu tudi instrumentalizirali protiugovore: prepričujejo nas, da gre za našo neizobraženost, legitimne uredniške odločitve in posege, ki se tako neupravičeno imenujejo, in podobno. V tovrstnih diskurzivnih postopkih lahko izluščimo tri obrambne strategije (»logike«) obravnave cenzure in pritiskov na medije. Vsem trem (neposrednemu zanikanju, prepričevanju in navideznosti) je skupna negacija:

I. *Logika zanikanja oziroma mimikrije: cenzure ni, pritiskov ni, nesvobode ni.*

II. *Logika prepričevanja: (prepričani bodite, da) cenzure ni, pritiskov ni, nesvobode ni.*

III. *Logika fenomenologije (navideznosti) in prepričevanja v drugačno realnost: (zgolj zdi se vam, toda) cenzure ni, pritiskov ni, nesvobode ni.*

Razliko med vsemi tremi strategijami bi lahko utemeljili na navzočnosti in razlikovanju med »vednostjo« in »prepričanjem«, angleškim »knowledge« in »belief«. V prvi logiki nastopa zgolj namensko popačena vednost, pretvarjanje: vemo, da obstaja cenzura, pa vendar hlinimo nasprotno. Včasih, kot opozarjam drugje,²¹ nekateri komentatorji preprosto

²¹ Boris Vežjak, Pogoji možnosti cenzure: O nekaterih značilnostih in argumentih prevzema slovenskih medijev, v: *Dialogi* 7–8 (2007).

omilijo cenzuro s priznanjem, češ da ni tako hudo; zanikajo torej učinke.²² V drugi nastopa oboje: prepričanje implicira znanje in njega samega, tj. prepričanje; znanje je seveda epistemsko močnejše, zato ste vsakič, ko nekaj veste, v to tudi prepričani, ne pa tudi obratno. V odnosu do drugih lahko počnete oboje: lahko veste, da cenzura je in prepričujete druge, da je ni, lahko veste, da cenzure ni in prepričujete druge, da je ni.²³ V tretji strategiji moramo ob jeziku (zanikanje) in epistemologiji (prepričanje) vpetegniti tudi realnost. V njej nastopa le prepričanje ali dozdevek, katerega domnevna žrtev smo. Stik z realnostjo (konkretnih uprimeritev cenzure) je namreč za usodo takega prepričanja najbolj usoden: četudi bi celo zares mislili, da cenzure ni (v manj verjetni različici), moramo stvari prirediti na način, da se zdi, da je ni. Povedano drugače, samo zanikanje mora nujno vpeljati neko novo razlago glede realnosti, predvsem kakopak takrat, ko ta naše zanikanje po sebi zanika. To pa se zgodi največkrat takrat, ko je soočena s konkretnimi demantiji svojega zanikanja.

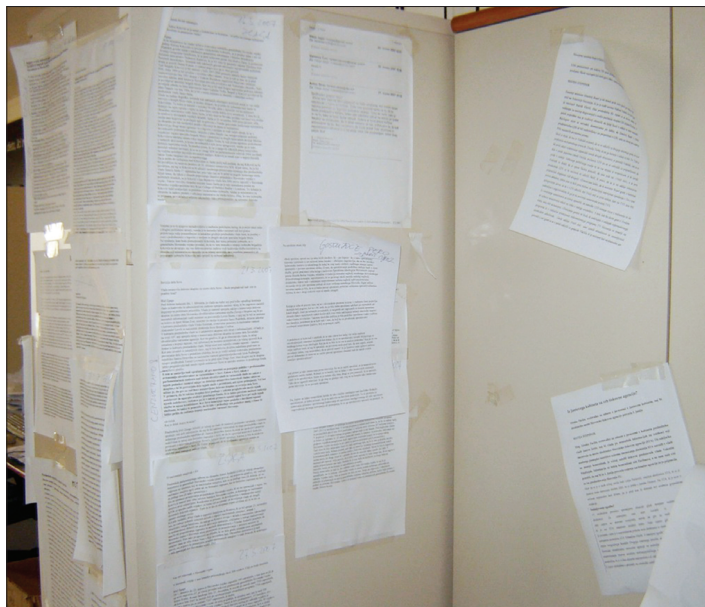
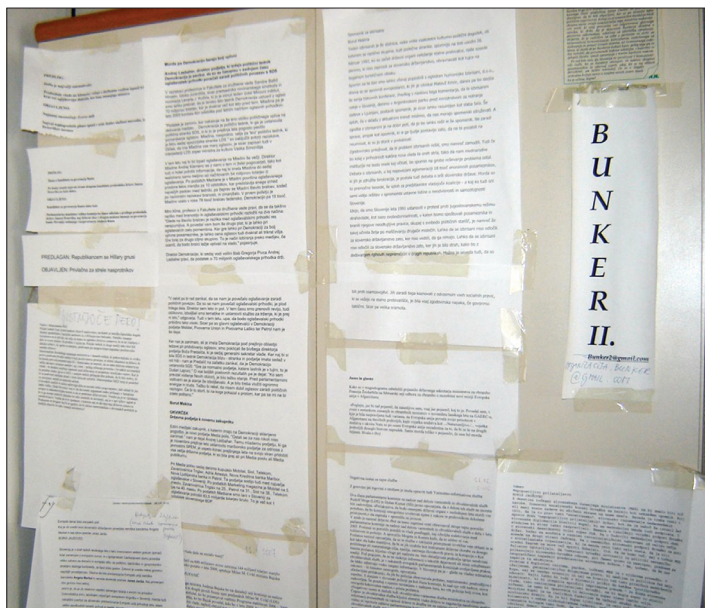
Fenomenologija, vednost in realnost v cenzuri

Največjo težavo z zanikanjem obstoja cenzure so zagotovo imeli v časopisu *Večer*. Navzlic zaklinjanju, da cenzure pri njih ni, se je ta namreč venomer »prikazovala«, epifanija v realnem prostoru in času je zadobila svojo tesnobno upodobitev v obliki bunkerja, tj. dveh arhivov zavračanih in cenzuriranih člankov, ki so ju ustanovili novinarji mariborske in ljubljanske redakcije časopisa, s čimer so se želeli upreti vsem cenzorskim posegom. To seveda ne pomeni, da se je cenzura dogajala le v tej hiši, pač pa, da so se le v njej novinarji proti njej organizirali.²⁴ Po nekaterih podatkih se je v bunkerju nabralo okoli 100 cenzuriranih besedil, nekatera med njimi pa so novinarji protestno nalepili kar na omare in zidove v svojih delovnih prostorih. Materiale cenzuriranih člankov so zbirali na spletnih

²² V mislih imam »opravičilo« Mateja Makaroviča po političnem prevzemu *Dela*: »Res pa je, da ni tako hudo, če je nekaj v nekem mediju zagotovo objavljeno.« Kar ne more biti objavljeno v *Delu* in je potem v *Dnevniku*, torej prispeva k oceni, da situacija »ni huda«. O tej in drugih argumentativnih zmotah v presoji političnih prevzemov medijev pri nekaterih piscih (Matej Makarovič, Jože P. Damijan, Mičo Mrkaič) glej n. m.

²³ V drugem primeru bi seveda morali zapisati »Lahko ste prepričani, da cenzure ni in prepričujete druge, da je ni.« V taki možnosti bi se vednost, ki nekako jamči stik z realnostjo, izgubila.

²⁴ Eventualno pomeni tudi, da je bila v *Večeru* najhujša, vendar bi takšno trditev morali dokazati z nekimi drugimi sredstvi.

Slika 1 (zgoraj) in 2.

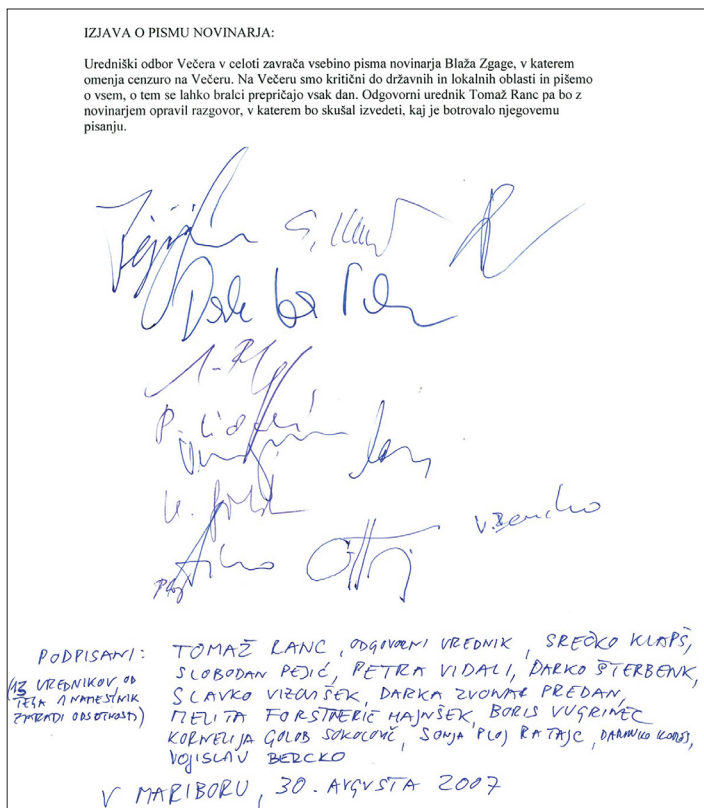
poštnih naslovih bunker@gmail.com in bunker2@gmail.com. Tisti, ki bi torej želel znikati cenzorske posege, bi se znašel pred hudo zadrego: upoštevati bi moral natanko vse tri naštetje nivoje zanikanja: da cenzure ni, da moramo biti v to prepričani in da je realnost bunkerja, ki je pred nami, napačna in navidezna. Bunker (Slika 1 in 2) je tako rekoč zgolj dozdevek, ki potrebuje drugačno kvalifikacijo v taksonomiji tega sveta:

Negiranje prisotnosti cenzure torej ni smiselno že po sebi, ker ni prepričljivo; kot potlačeno se vrne v obliki Realnega. Torej nujno zahteva dodaten element prepričevanja in hkrati še pojasnila ali razlage, da je naša ocena napačna. V ta segment pa se naseli fenomenološka razsežnost zanikanja. Toda to je le en vidik navideznega v cenzuri in zadeva našo recepcijo. Drugi je na nek način celo vpisan v njeno naravo, kajti načeloma je cenzura kot poseg v besedilo ali njegovo objavo že namenjena drugačenju realnosti. Kdor cenzurira, ta želi ne le predruščiti tekst, temveč predvsem naš pogled na stvarnost. Drugo želi doseči s prvim, skozi zanikanje nekega X (elementa, ki se ga cenzurira) nas želi prepeljati v drugačno realnost oziroma prepričati, da je realnost, ki jo sami prepoznavamo, zgolj navidezna. To pa lahko stori bodisi tako, da je res prepričan, da cenzure in političnih pritiskov ni, bodisi da ni prepričan in da ve, da ti pritiski so, vendar jih mora vendarle znikati.

Pred takšno skušnjava se je kolektivno znašlo prav uredništvo *Večera*. Po prvih trditvah svojega novinarja Blaža Zgaga, postavljenih tudi v kontekst političnih pritiskov Janeza Janše v novinarski peticiji 571 novinarjev, se je čutilo dolžno znikati, da cenzure in pritiskov v njihovi hiši ni (glej Sliko 3). 30. avgusta 2007 je 13 urednikov v očitni naglici hitro spisalo demanti, ga decidirano podkrepilo s podpisi in ga nemudoma poslalo medijem.²⁵

Novinar Zgaga je v odzivu predstavljen kot nekdo, pri katerem je treba tako rekoč preveriti, od kod mu tako čudne ideje (»kaj je botrovalo njegovemu pisanju«) in cenzura je jasno demantirana s strani istih ljudi, ki so hodili mimo bunkerjev v uredniških pisarnah (seveda je nemogoče ali vsaj malo verjetno, da za njihov obstoj ne bi vedeli). Kakopak je linearno branje takšnega postopanja razložljivo kot predvidljivo »običajno zanikanje« in piarovska obramba urednikov v imenu zaščite svojega dobrega imena in stolčkov. Vendar to na neki ravni sproži željo po produkciji prepričanja, da

²⁵ Demanti s podpisi je v formatu wordovega dokumenta dostopen med vestmi na portalu RTV Slovenija: http://www.rtv.slo.si/modload.php?&c_mod=rnews&op=sections&func=read&c_menu=1&c_id=150946&rss=1#1188480701. Več o novinarski peticiji, ki je močno odmevala doma in v tujini, je mogoče najti na spletni strani <http://www.peticijazoperencenzuro.com/>.

Slika 3

to, kar vidimo, ni cenzura (temveč legitimen uredniški poseg), pa tudi realnosti, ki nas ima za nalogo prepričati, da se motimo in da je Zgagova trditev neustrezna. Ne bi bilo presenetljivo, če bi navedeni uredniki izrazili svoje iskreno zaklinjanje, da pritiskov resnično ni bilo, čeprav so še včeraj v intimnih družbah razlagali nekaj prav nasprotnega.²⁶

Poglejmo si še, na kakšen način je omenjena vednost vpisana v cenzorne postopke. Načini postopkov so večinoma omejeni in dobro znani. Vrste cenzure zaobsegajo izpuščanje vesti ali komentarja (ti. *gate-keeping* – informacije preprosto ne objavimo ali komentiramo), obsega klasično cenzuro kot poseg v besedilo in opremo (črtanje spornih besedil in poudarkov,

²⁶ Seveda je vprašanje, kako pride do nenadnega preskoka med vednostjo (da npr. smo cenzorji) in prepričanjem (da nismo cenzorji), izživ predvsem za psihologe, ki ga tu puščamo ob strani.

preenarejanje, montaža, zakasnela objava, objava v manjšem fontu, manj vidnem mestu itd.) pa tudi oblike samocenzure avtorja, ko novinar ve ali ugiba, da nečesa ne sme napisati, ker bi to škodovalo njemu, lastniku, politiki, zaradi česar piše na »pričakovan« način. Vogrinc²⁷ opozarja še na nezavedne procese pri novinarjih na način, kot tudi Freudov Jaz cenzure nezavednih misli ne opravlja zavestno.²⁸ Druge, zunanje oblike pritiskov na novinarje in urednike, so seveda še bistveno pestrejše. Na kratko bi lahko cenzuro kot takšno klasificirali tudi na podlagi prisotnosti vednosti, ki jo ima urednik ali novinar, o tem, kaj sme in česa ne sme napisati, ali kako sme in kako ne sme napisati. V grobem bi dobili tri možnosti:

I. *Novinar ali urednik ima neposredno vednost, kako in kaj mora pisati. Ta je pridobljena po ukazu lastnika ali politike, tovrstnih uredniških smernicah itd.*

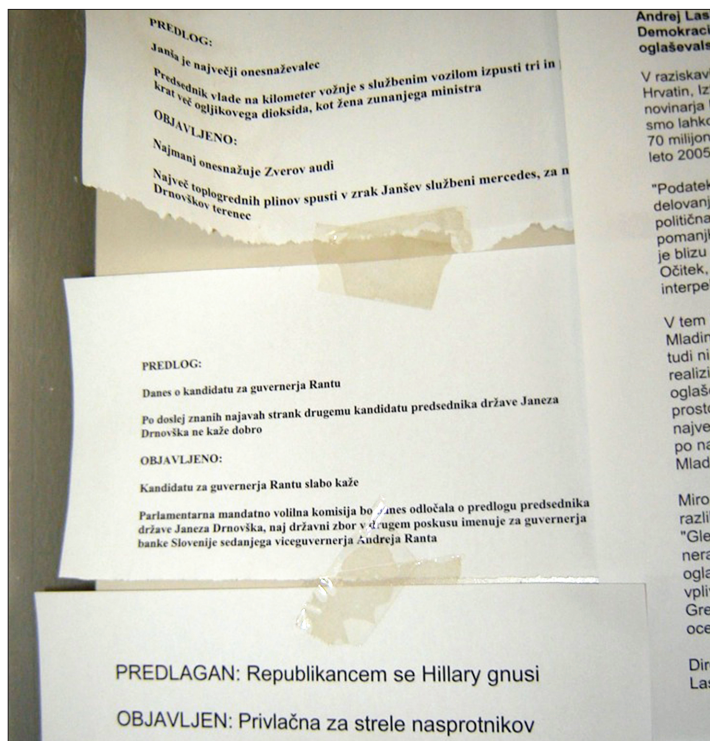
II. *Novinar ali urednik ne ve, pa vendarle poskuša vedeti oziroma anticipirati. Ta tip cenzure nakazuje nekakšno samoregulacijo novinarja v njegovi samocenzuri. To pomeni, da novinarju ni treba ničesar reči, pa vendarle ve, da nečesa ne sme objaviti ali da ne sme objaviti na določen način. Največkrat dobi takšno vednost s tem, da ugiba, kaj mora ali česa ne sme napisati ali objaviti.*

III. *Novinar ali urednik je onstran vprašanja vednosti, kajti primarno želi predvsem ustvariti videz in drugačno realnost. Ta tip vednosti v cenzuri je deriviran iz druge točke, saj je proizvod »ugibanja«, kaj novinar ali urednik smeta dovoliti v objavo in česa ne, hkrati pa ima za izrecen namen producirati tako realnost.*

Prva dva tipa sta hitro razumljiva, tretji manj, zato bo deležen pojasnila. Da je produkcija videza (iz tretje točke) avtonomen element v naravi cenzure, ki bi ga ne smeli spregledati, pač pa obravnavati ločeno, si bomo pogledali na dveh primerih: prvem iz *Večerovega* bunkerja, drugem iz sankcije proti novinarki RTV Slovenija.

²⁷ Jože Vogrinc, Poklicna ideologija novinarjev ter cenzura in samocenzura, v: *Dialogi* 7–8 (2007), 156.

²⁸ O cenzuri spregovori Freud na več mestih, recimo v *Interpretaciji sanj*, *Oertu psihoanalize* ali v spisu *Nezavedno* iz leta 1915. Na tem mestu ne mislimo razvijati kakšne posebne analogije med medijsko cenzuro in cenzuro v psihoanalizi, velja pa omeniti biografsko notico, ko Freud svojemu prijatelju W. Fliessu l. 1997 omenja prav to: nek tuj časopis, ki je prešel rusko mejo in so mu ob vstopu v državo prečrtali besede, dele besed, cele stavke in jih obdali v črno, tako da so ti postali nerazumljivi. Poudarek je torej na nerazumljivosti, cenzura kot funkcija prve topike pri Freudu bo branik med sistemom nezavednega in sistemom predzavestnega in zavestnega, je mesto izvora potlačitve. Primerjaj Sigmund Freud, *Nezavedno*, v: *Metapsihološki spisi*, Ljubljana 1987.

Slika 4

Dva primera cenzure: »Janša onesnaževalec« in »Janša pes«

Prvi primer cenzure je standardno šolski, saj zajema prirejanje vsebine skozi prirojanje naslovov, podnaslovov in slik, a vsebuje nakazani element fenomenološkega, tj. produkcije videza. Realnost, ki jo torej članek slika, nima za čisti namen česa prikriti, njena ambicija je bistveno večja in širša. Novinar *Včera* Borut Mekina (kasneje je odšel na *Mladino*) je spisal članek o izpustih plinov, ki jih proizvedejo avtomobili slovenskih politikov. Pri tem je proti njegovi volji prišlo do spremembe naslova in podnaslova. Novinar je predlagal tale naslov: »Najbolj onesnažuje Janšev mercedes«. Vendar so mu ga uredniki spremenili takole: »Najmanj onesnažuje Zverov audi«. Prav tako so smiselno spremenili podnaslov. Predlog (glej Sliko 4) se je glasil: »Predsednik vlade na kilometer vožnje izpusti tri in polkrat več ogljikovega dioksida kot žena zunanjega ministra«, objavljen

Datum: **četrtek, 1. marec 2007** - Stran: **V ŽARIŠČU**

natisni preberi

Najmanj onesnažuje Zverov audi

Največ toplogrednih plinov spusti v zrak Janšev službeni mercedes, za njim Drnovškov terenec

Nekoč so se vladarji vozili s štirimi, morda celo s šestimi konji, sedaj jih niti 500 ni dovolj. Približno toliko jih ima mercedesbenz S600, službeno vozilo predsednika slovenske vlade, v konkurenci ministrskega zbora in predsednikov vseh preostalih vej oblasti prevozno sredstvo, ki izpušča v ozračje največ toplogrednih plinov na prevoženem kilometru. Kar 340 gramov ogljikovega dioksida izpusti v zrak ta dvanajstvaljnik z dvema turbopolnilnikoma, kar je triinpolkrat več kot hibridna toyota prius, najbolj ekološko sprejemljivo vozilo v vladnem avtoparku z izpustom 104 g/km, ki je v lasti zunanjega ministrstva in s katerim se, kot je znano, žena Dimitrija Rupla kdaj odpravi po nakupih za diplomatske sprejeme. Uradno vozilo ministra Rupla, audi A8, letnik 2005, izpusti v ozračje še vedno dvainpolkrat (250 g/km) več ogljikovega dioksida kot prius.

Z izpustom približno 300 g/km je sedanje uradno vozilo predsednika Drnovška, terenec BMW X5, takoj na drugem mestu za Janševim mercedesom (340 g/km) na lestvici onesnaževanja

Slika 5

podnaslov pa je viden na priloženi Sliki 5. V članku, objavljenem prvega marca 2007, je hkrati indikativen tudi podpis pod fotografijo. Na njej namreč ni slika »največjega onesnaževalca«, temveč tistega, ki je drugi največji. Oziroma, kot so napisali: »tako na drugem mestu«. Da bi razumeli takšno zamenjavo, je verjetno treba upoštevati, da je prispevek nastal v času zaostrenega razmerja med predsednikom vlade Janšo in tedanjim predsednikom države Janezom Drnovškom.

Značilnosti primera »Janša onesnaževalec« so skorajda pedagoško hitro prepoznavne. Prvič, govorimo lahko o samocenzuri. Novinar (v tem primeru urednik, ki je posegel v besedilo) verjetno nima ukaza, da mora poročati o predsedniku vlade na prijazen način tudi takrat, ko gre za našte-

vanje ekoloških lastnosti njegovega sredstva, pa vendarle pazi, kako poroča. Drugič, izpostavi velja bizarnost asociacije. Predsednik vlade ni prav nič neposredno kriv, da njegov avto najbolj onesnažuje okolje, saj pred meritvijo ni mogel vedeti, kakšna bo meritev. Res je sicer, da bi po meritvi lahko avto zamenjal, ampak to ne zadeva novinarskega prispevka. Čeprav torej podatek o onesnaževanju predsednika ne bremeni, je urednik presodil, da bi se to lahko komu zdelo. Na tej točki torej, in to je tretji in najpomembnejši element, nastopi prepričanje z videzom, dozdevkom. Dejstvo, da se lahko le zdi, da predsednika Janšo objava takšnega podatka utegne bremeniti, narekuje metodo cenzure, zaradi katere se urednik odloči za poseg. Temu sledi, kot četrtič, izvedba, manipulacija s poudarkom v naslovu, podnaslovu in pod sliko, ki ustvari novo podobo, novo »realnost«. Cenzor izpostavi najmanj sporni podatek, avto, ki najmanj onesnažuje (Zverov audi), v podnaslov postavi »realno ugotovljeno dejstvo«, potem pa – tako rekoč postopno – v drugem koraku za vsak primer relativizira še podnaslov s tem, da pod sliko obrne pozornost na Drnovškovo vozilo. In ker vestička nastopa v kontekstu časa hudih političnih sporov med Janšo in Drnovškom, ima še dodatno politično poanto z obračanjem puščice proti njemu. Akcidentalni greh Janševega vozila je s tem povsem relativiziran, prav takšna pa je zdaj tudi informacija.

V taki obravnavi je prišlo do menjave »podobe realnosti«, prvi videz mora zamenjati drugi. Toda navrzimo pomislek kritika – zakaj ni dovolj dobra običajna razlaga, ki bi cenzorsko postopanje razložila enostavno s previdnostjo, s predvidevanjem, da bi lahko bil X užaljen in jezen? Razlika je tale: drži, običajno pojasnilo je, da novinar v cenzuri in avtocenzuri, če nima izrecne vednosti, pač pazi, da ne bi ujezil lastnika, politika itd. Toda kako lahko sploh ve, da ga bo ujezil, če gre za pripis, ki je neškodljiv, ki pravzaprav dejansko sploh ne bremeni predsednika vlade? Predvideti mora, da lahko nekoga ujezi v najbolj banalni in nedolžni situaciji, zaradi česar mora v nekakšni igri *mind-reading* predvideti vse možne scenarije. Predvidevanje vseh možnih scenarijev, kar je večkrat nemogoča naloga, pomeni pristati na iskanje rešitve, v kateri vpleteni člani (politika, lastnik, urednik, javnost) ne bodo prepoznali razlogov za jezo, v tem primeru političnega gospodarja. Potemtakem obstajata dve vrsti situacij: tiste, pri katerih lahko zaradi dejstev in okoliščin dovolj dobro predvidimo reakcijo gospodarja (ali urednika, javnosti), in tiste, pri katerih tega ne moremo predvideti ravno zaradi dejstev in okoliščin. Ker novinar ali urednik ne more predvideti reakcije, raje zrahlja vsebino, jo relativizira in piše »za vsak primer« na način, da ustvarja vtis in torej s komunikacijskimi, novinarskimi, grafičnimi

sredstvi priredi konkretno in realno vsebino. Potemtakem je fenomenologija (ustvarjanje videza) konstitutivni element nekaterih novinarskih ravnanj, ne sicer nujno vseh.

Naslednji primer »videza v cenzuri« ne zadeva konkretnega posega v novinarsko materijo, temveč sankcijo, ki je sledila, ker je novinarka domnevno storila prekršek. Namesto da bi se tako rekoč cenzurirala, je bila v še eni bizarni situaciji najprej deležna odpovedi honorarnega razmerja z RTV Slovenija zaradi domnevno žaljive izjave v eter. Kasneje so ta ukrep zaradi pritiska javnosti priklicali. Zgodba o Janši kot psu je naslednja: voditeljica Nataša Štefe je v jutranjem programu Vala 202 v sredo, četrtega julija 2007, ob 7. in 37 minut povedala naslednje (sledí prepis govorne intervence, kot so temu rekli):

»Svet je globalna vas, tudi ali predvsem zaradi svetovnega spleta. Na njem imate pač ves svet na dlani, pravzaprav na ekranu. Svet je ne ekranu tudi na portalu Google Earth, gre za priljubljen Googlov spletni zemljevid www.google.com in za vsaj enega poslanca je jasno, da ima to stran med priljubljenimi. Ta poslanec je Plemeniti in sprašuje zunanjega ministra, ki ni Plemeniti, je pa zaseden, še osrednjega slovenskega časopisa nima časa brati, pa čeprav piše zanj, in sprašuje ta Plemeniti Zasedenega, kako to, da je na zemljevidu Google Earth Nova Gorica v Italiji.

Ja, ob takihle poslanskih vprašanjih je pa več kot jasno, da prihaja poletje. Še dobro, da gredo poslanci na dopust po 13. juliju.

Da ne bo še kdo spraševal, zakaj je prvi zadetek za iskalni pojem Janša na portalu You Tube iz pasjega sveta. Če ne verjamete, pa preverite.«²⁹

Direktor Radia Slovenija Vinko Vasle je po besedah odgovornega urednika Vala 202 Mirka Štularja objavljeno vsebino ocenil kot »neutemeljeno intervencijo, ki bi bila lahko žaljiva«, skliceval pa naj bi se tudi na poprejšnje kritike dela Štefetove. Zato mu je izročil dopis o prekinitvi pogodbe o honorarnem delu z njo, ob tem pa pojasnil, da je »intervencija voditeljice Nataše Štefe v jutranjem programu istega dne nesprejemljiva, ker da je povedala, da je premier Janša pes«. Štular opozarja, da je bila dikcija drugačna in navaja prepis novinarkinih besed, ki je po tem prepisu med drugim dejala: »Da ne bo še kdo spraševal, zakaj je prvi zadetek na iskalni pojem Janša na portalu You Tube iz pasjega sveta. Če ne verjamete, pa preverite.«

²⁹ Podatke o primeru citiramo in jih je, *inter alia*, mogoče najti na spletnem naslovu: <http://www.vest.si/2007/07/05/nas-jansa-je-kriv/>.

Razlika med tem, kar je ugotovil direktor in kar je rekla novinarka, je očitna. Prvemu se je zazdelo, da novinarka trdi, da je Janša pes, pri čemer je seveda mislil na predsednika vlade. Toda tega ta ni dejala, pa tudi »Janša« v danem primeru ni referiral nanj, temveč na psa s tem imenom. Novinarka je torej bila žrtev užaljenosti, ki se je sprožila pri direktorju v imenu politika, ki ga je želel zaščititi. Zdelo se je, da govori žaljivo o predsedniku kot živali, v resnici pa tega ni storila. Toda že ta produkcija videza oziroma druge realnosti je bila toliko nevarna, da je zaradi tega odredil sankcijo. Če je v primeru »Janša onesnaževalec« urednik moral prirediti novo realnost in ustvariti nov videz glede krivcev (ali asociacij) glede onesnaževanja, je tu urednik (direktor) moral naknadno ukrepati, ker se je prepovedani videz že zgodil. Njegova reakcija je prišla kot opomin, da se morajo novinarji glede produkcije »brezmadežne« realnosti bolj potruditi, kar je včasih, glede na subjektivnost in naključnost navideznega, lahko povsem nemogoča naloga.

Zaključna beseda

Politizacija, prikritost in zanikanje so tri težave za spremljanje intervencij v medije. Če cenzure domnevno ni, kako jo opisati in s kakšnimi sredstvi jo prikriti? Kakšna sredstva argumentiranja in prepričanja uporabiti, da nam bodo drugi verjeli glede tega? V prispevku sem postavil hipotezo, da je razpravo o političnih pritiskih in cenzuri pri nas spremljalo odločno zanikanje, nadgrajeno v ustvarjanje drugačnega vtisa. »Fenomenologija«, ustvarjanje videza in drugačne realnosti je posebnost legitimiranja političnih prevzemov, utemeljena je v političnopsihološki motivaciji, nekakšni fenomenologiji oziroma »prikazovanju« njihove drugačnosti, nepravšnjosti, neprimernosti. Fenomenologija ima dve ravni: političnim akterjem se zdi, da mediji niso na njihovi strani, da jim nagajajo, da ne poročajo na pravilen način itd. Tej ravni bi lahko rekli zgrešena percepcija prikazovanja realnosti. Druga raven je tista, pri kateri nismo mi tisti, ki se nam stvari prikazujejo kot popačene, temveč mi (kot zainteresirani cenzorji) prikazujemo stvari kot popačene. Največkrat govorimo pač o klasičnih oblikah manipulacije. Obe ravni sta povezani: nekdo, ki stvari in stanja prikazuje kot popačena, ta to počne bodisi namensko bodisi zaradi popačene percepcije bodisi iz obeh razlogov. Naslednja značilnost dimenzije navideznega pa je, da jo najdemo tudi v cenzuri, kadar se aktivira v »fantazmatski« predstavi novinarja. Ko se navedba dejstva, da se na spletni strani kot prvi zadetek pod imenom Janša pojavi tisti »iz pasjega sveta«, prevede v potencialno grožnjo »Janša je pes« le zato, ker bi se komu

lahko zdelo (predvsem gospodarju medija), da je želela reči, da je premier pes, s čimer bi bila izjava žaljiva. Pomembno je vedeti, da novinar ali urednik, ki prirejata realnost, tega ne počneta v skladu z običajnim (psihološki) pojmom fantazme, kjer bi to vključevala v svojo konstrukcijo resnice in realnosti, ampak da je, v tako rekoč ontološkem in epistemološkem smislu, cenzura zavezana nekemu premišljenemu modusu ustvarjanja drugačne slike in realnosti, za katero akter največkrat ve, da ni resnična. Če bi namreč cenzor (pred svojim posegom) ne verjel, da naslikana realnost ni resnična, ne bi bil cenzor in njegov poseg bi morali poimenovati drugače.

Zapis smo začeli s predstavitevjo popačitve pogleda na medije, ki je domnevno upravičeval ter inicijiral njihov prevzem in tekel vzporedno z zanikanjem prevzema. Slednje je ostalo njihova idiosinkratična lastnost in temu je zavezana tudi zadnja faza, ki se dogaja zdaj, ko to pišem (avgust 2008) – ko je v letu 2007 zaradi lastniških prestrukturacij in predhodnjega spora med lastniki *Dela* in predsednikom vlade prišlo do uredniške in upravljalске zamenjave na čelu tega časopisa, se je njegova nesporno provladna usmeritev nenadoma nehala. Toda vpliva na *Delo*, tako kot seveda tudi na RTV, STA, *Večer* in druge medije, Janša in vladajoča elita nikoli nista priznala, temveč sta vztrajala pri *Verneinung*, če si sposodimo Freudov izraz.³⁰ Zdaj, ko *Delo* ni več pod njihovim vplivom, poskušajo ustvariti vtis, da takšno ni bilo nikoli. Operacija *Ungeschehenmachen* torej tudi v svojih zaključnih fazah, tako kot poprej, ni razložljiva le z gesto zanikanja. Vladajoča elita in njeni intelektualni krogi ne le, da so zavračali očitke o vmešavanju in ne le, da so ga retroaktivno želeli narediti za nevidnega in neobstoječega; za popolno razumevanje moramo vključiti natanko komponentno, ki smo ji posvetili pozornost – političnih prevzemov in cenzure ni bilo. Vse skupaj se nam je le zdelo.

³⁰ Freudov članek o zanikanju, zelo koncizen in lapidaren, je kasneje doživel zanimivo in odmevno recepcijo ter nadgradnjo pri J. Lacanu in O. Mannoniju, preveden pa je tudi v slovenščino: Sigmund Freud, Nezavedno, v: *Metapsihološki spisi*, Ljubljana 1987.

Javna sfera v času nematerialnega dela

Teorije javnosti in javne sfere ne morejo spregledati prispevka Jürgenja Habermasa, ki je v začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja prvi koncipiral javnost kot sfero, pokazal na nastanek liberalne javnosti z vzponom meščanstva, nato na njen zaton (refeudalizacijo) v dobi industrijskega kapitalizma, v začetku devetdesetih let 20. stoletja pa je svojo analizo zatona liberalne javnosti revidiral ter predstavil novejšo teorijo javne sfere. Povod za revizijo in prenovitev teorije javne sfere je bil med drugim tudi padec Vzhodnega bloka, ki naj bi pomenil zmago civilne družbe nad rigidnimi državnimi birokracijami, s čimer naj bi se med drugim pokazala nekdanja podcenjevana racionalnost članov javnosti in njihova sposobnost prepoznati in zamejiti manipulativne težnje političnega in ekonomskega sistema – tako je vsaj svojo odločitev za spremembo zornega kota utemeljeval Habermas.¹

Novejša Habermasova teorija stopa z roko v roki s teorijami, ki utemeljujejo nove načine publicitete, odprtost mediatizirane javne sfere in vidnosti vsebin,² v tem kontekstu pa ne problematizirajo razrednih struktur družbe in iz nje izvirajočih partikularnih interesov, ki so v preteklosti povzročili refeudalizacijo meščanske javne sfere. V novejših teorijah, ki se s teorijo postmodernosti spogledujejo vsaj v poudarjanju simbolnih dimenzij javnosti,³ kategorije razreda nadomeščajo življenjski slogi in iskanje interesnih zaveznikov, poskuse ideološke indoktrinacije pa javnost takoj prepozna ali pa

¹ Jürgen Habermas, Predgovor k novi izdaji *Strukturnih sprememb javnosti*, v: *Javnost* 1 (1994).

² John B. Thompson, *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*, Stanford 1995.

³ Leon H. Mayhew, *The New Public: Professional Communication and the Means of Social Influence*, Cambridge 1997.

producira nasprotne ideologije, kar se v javni sferi kaže v plejadi vedno novih in novih reprezentacij javnosti. Naštete spremembe sprožajo vprašanje, ali so težnje dominantnih razredov po podreditvi javne sfere presežene. Je javna sfera zaščitená pred vdori ekonomije in politike ter vsebine v njej niso producirane z namenom reprodukcije družbenih odnosov, ki ustrezajo lastnikom produkcijskih sredstev? Nenazadnje, kdo so dandanes lastniki? Namreč, v času industrijskega kapitalizma je ravno razred lastnikov produkcijskih sredstev povzročil refevdalizacijo javne sfere, oziroma, javno sfero je koloniziral ekonomski sistem v rokah meščanstva, ki si je podredilo tudi državo, vse z namenom »reprodukcije produkcijskih razmerij«, kot bi rekel Althusser.⁴

Teza je, da z novimi oblikami organizacije produkcije (medijskih vsebin) javno sfero refevdalizirajo tudi člani izkoriščanih razredov – in ne samo meščanstvo (lastniki produkcijskih sredstev), ki si je javno sfero podredilo v času industrijskega kapitalizma, kot je pokazal Habermas v svojem znamenitem delu *Strukturne spremembe javnosti*.⁵ Meščanstvo je z namenom kontrole delavskih množic svoje interese v javni sferi prikazovalo kot obče, publicirane vsebine pa so bile materialna oblika ideologije, namenjene pozabljenju izkoriščanja. Zdaj naloge dominantnega razreda pri produkciji medijskih vsebin kot ideoloških oblik prevzame delavstvo samo. Še več, v »informativizmu«, kot Castells označuje način razvoja družbe v sodobnosti,⁶ in v času nematerialnega⁷ dela, so delavci postali lastniki delovnih sredstev (informatijske in komunikacijske tehnologije), s čimer so vključeni v ekonomski sistem na dva načina: njihov svet življenja (tudi najbolj intimen) je postala sfera produkcije neposredne ekonomske vrednosti, poleg tega v komuniciranju (re)producirajo simbolne vsebine, ki legitimirajo trenutno politično in ekonomsko ureditev.

Razredni interes v meščanski javnosti

Z refevdalizacijo je Habermas označil tiste poteze javnosti, ki jih povzroča stapljanje zasebne in javne sfere, kar vključuje predstavljanje zasebnih interesov kot obćih in s tem tudi politično opredeljevanje.⁸ Takšen razvoj raz-

⁴ Louis Althusser, *Izbrani spisi*, Ljubljana 2000, 76.

⁵ Jürgen Habermas, *Strukturne spremembe javnosti*, Ljubljana 1989.

⁶ Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, Oxford 2006.

⁷ Nematerialno delo producira informacijske in kulturne vsebine v določeni dobrini. Označuje spretnosti in znanja, potrebna za procesiranje informacij, ter tudi aktivnosti, ki niso takoj prepoznana kot delo, njihov cilj pa je postavljanje estetskih norm, produkcija življenjskih stilov, vrednot in nenazadnje produkcija javnega mnenja. Maurizio Lazzarato, *Immaterial Labour*, 2007. <http://www.generation-online.org/c/fcimmateriallabour3.htm>.

⁸ Habermas, n. d.

merij med zasebno sfero in javnostjo je povzročil razvoj kapitalističnega načina proizvodnje, ki ni obstal na ravni zelene popolne konkurence, kjer naj bi se povpraševanje in ponudba izravnala ter kapital ne bi uveljavil svoje težnje k monopolom kot tudi ne težnje k izkoriščanju na trgu kupljenega dela. Habermas je ugotovil, da je svobodna konkurenca, v kateri se blago menja za svojo vrednost, uresničljiva le, »če vsak ponudnik sam proizvaja svoje blago in je, nasprotno, vsak delavec sam lastnik produkcijskih sredstev«, kar je mogoče samo v modelu družbe producentov drobnega blaga.⁹ Član meščanske javnosti je bil namreč obenem tako *bourgeois* kot tudi *homme*, vloga slednjega je načelno upravičevala sporazumevanje o pogojih blagovnega prometa, ki ga je kot lastnik blaga in proizvodnih sredstev opravljal kot *bourgeois*.

Ob zori industrijskega kapitalizma je takšna ideja o dvojni vlogi člana javnosti temeljila na prepričanju, da ima vsak posameznik možnost, da postane lastnik produkcijskih sredstev, s tem pa tudi član javnosti. Vendar je razvoj družbe stekel drugače. Z razvojem produkcijskih sil, predvsem fiksne kapitala, in akumulacijo finančnega kapitala, je način produkcije zahteval vedno več na trgu ponujenega dela, torej menjavo živega dela na temelju njegove opredmetenosti v menjalni vrednosti, kar je nujno vključevalo odtujitev dela in posledično brezlastništvo delavcev: »Kompetitivna ureditev se ni več dovolj prepričljivo držala svoje obljube, da bo z domnevno enakimi možnostmi za pridobitev zasebne lastnine ohranjala prost dostop do politične javnosti.«¹⁰ Meščanski razred je z zaprtjem dostopa do javne sfere izrazil svoje težnje po ohranitvi vodilne vloge v gospodarskem, političnem in kulturnem življenju, torej v vseh sferah družbe. Takšen zgodovinski razvoj je že Marx povzel v trditvi, da je vsak novi razred »namreč prisiljen, že zato, da izpelje svoj namen, prikazati svoj interes kot skupnostni interes vseh članov družbe, tj., idealno izraženo: svojim mislim mora dati obliko občosti, jih prikazati kot edino umne, obče veljavne.«¹¹

Meščanstvo je s svojim ravnanjem in mišljenjem v takratnem obdobju bilo novi razred, ki se je postavil nasproti aristokraciji ugašajoče fevdalne dobe, nov način produkcije pa je napovedoval zgodovinsko obdobje, v katerem bo kapital preoblikoval tudi vse dotedanje družbene odnose produkcije. Kolikor je bilo javno rezoniranje še svobodno, je bilo zamejeno z ideologijo prostega trga, ki je že pred zrelim obdobjem »organiziranega« kapitalizma odražala težnjo meščanstva po podreditvi politične moči države svojim interesom kot interesom novega najmočnejšega družbenega razreda.

⁹ N. d., 103.

¹⁰ N. d. 149.

¹¹ Friedrich Engels in Karl Marx, Nemška ideologija, v: *METI* II, Ljubljana 1971, 59.

Sama ideja meščanske javnosti v sebi že nosi seme razkroja. Ideja se je morda v intenzivno kratkem zgodovinskem trenutku kot približek celo ureničila, vendar pa njenega daljšega obstoja razvoj produkcijskega načina in z njim povezana delitev dela (lastnine) nista dovoljevala.¹² Kolikor je bila ločitev javne sfere od političnega sistema emancipatorna za samo meščansko publiko, toliko bi bilo slednjo naivno koncipirati, kot da je brez razredno partikularnih interesov. Če se politična in ekonomska moč ni manifestirala v odnosu med razpravljavci v meščanski javni sferi, se je ta kazala v izključujočem odnosu do deprivilegiranih slojev. Nato si je meščanstvo podredilo tudi državo. Država s tem ni postala transformator družbene moči, temveč predvsem oblika konsolidacije »državotvornih« sil, ki jih vključujejo družbeni odnosi moči.¹³ Odnos med meščanstvom in oblastjo se sicer lahko kaže kot nasprotujoč, v času meščanskih revolucij je bila monarhična oblast celo v neposrednem konfliktu z meščanstvom, vendar pa s padcem fevdalnega reda in prevzemom vodilne družbene vloge meščanstvo postane vladajoči razred in »državotvorna« sila. Meščanstvo nadzoruje državni aparat nato v tolikšni meri in v takšni smeri, da država kar najbolje zagotavlja legalne pogoje za tekmovalno posameznih enot kapitala. Konkretno pa to za vladajoči razred pomeni, da država glede na posamezni tekmovalni odnos v omenjenem razredu sicer vzdržuje svojo neodvisnost, prav tako do posameznih agentov kapitala, takšna neopredeljenost do posameznega odnosa pa je paradoksalno pogoj za vključitev države v splošne pogoje kroženja kapitala, pojasnjuje Mike Wayne.¹⁴ Neopredeljenost države do tekmovalnosti interesov je mogoča samo v okviru homogenega družbenega razreda, ko tekmovalno prestopi razredne meje, se regulativna moč države uporablja za zagotavljanje reprodukcije ekonomskega sistema. Javna sfera se še najbolj približa avtonomnosti v intrarazrednem boju posameznih vladajočih političnih (ali ekonomskih) skupin.

Konec refevdalizacije javne sfere?

Teza o refevdalizaciji javnosti je v zgodnejši teoriji poudarjala vdor zasebnih organiziranih interesov v javnost in manipulativne namere nosilcev partikularnih interesov, ki v navezi z mediji občinstvu strežejo z vsebinami na način tržnega plasiranja produktov. S tem je (refevdalizirana) meščan-

¹² V delu *Strukturne spremembe javnosti* že sam Habermas priznava, da je javna sfera ideal, ki nikoli v zgodovini ni zaživel, vendar pa naj bi se bila narava javne sfere v obliki meščanske javnosti vsaj institucionalizirala kot ideja.

¹³ Michael Hardt, *The Withering of Civil Society*, v: Mike Hill in Warren Montag (ur.), *Masses, Classes, and the Public Sphere*, London 2000, 165.

¹⁴ Mike Wayne, *Marxism and Media Studies: Key Concepts and Contemporary Trends*, London 2003, 99.

ska javnost ohranjala obstoječi meščanski ustroj družbe oziroma obliko organizacije družbe, ki je kar najbolje služila interesom meščanstva kot vodilnega razreda, razreda, ki je imel v lasti produkcijska sredstva. V revidiranem razumevanju javnosti pasivnost množične publike nadomestijo racionalni posamezniki, ki s številnimi življenjskimi slogi prestopajo nekdanj rigidne razredne meje.¹⁵ Takšnemu razumevanju sledijo tudi teorije, v katerih je posameznik sam, brez vpetosti v javno dialoško komuniciranje, sposoben interpretacije mediatiziranih vsebin, zato tudi mnoge ideje o deliberativni demokraciji ne zajemajo nujno dialoške izmenjave javnih mnenj, kot je na primer značilno za delo Johna Thompsona¹⁶ in Leona Mayhewa.¹⁷ V omenjenih koncepcijah so nove oblike publicitete, ki nadomeščajo kritično rezoniranje v javnosti, korak k odprtju javne sfere, saj posameznik, rešen totalizirajoče realnosti množičnih medijev, lahko sam ustvarja vsem vidne vsebine. Posebej še s pojavom novih komunikacijskih in informacijskih tehnologij je dostopnost do mediatiziranih sfer pridobila nove pomenne, ki zaznamujejo poleg recepcije vsebin tudi aktivno sodelovanje v javnem komuniciranju. Ob tem se zastavlja vprašanje, do kolikšne mere je takšno udejstvovanje egalitarno, svobodno in politično učinkovito.

V povsem drugačno luč razvoj neprestano komunicirajočega in s tem sporočila producirajočega posameznika postavljajo kritične teorije o »informacijski družbi«¹⁸ in »hiperkapitalizmu«.¹⁹ Ko ljudje komunicirajo, proizvajajo skupno sliko sveta, gradijo socialne reprezentacije družbe, mediji pa se vključujejo v proces kroženja predstav o svetu, ki se na trgu prodajajo in kupujejo glede na njihovo znakovno vrednost (zlitje uporabne in menjalne vrednosti). S tem mediji postajajo prodajalci tistega družbenega, ki so ga ljudje proizvedli v medsebojnem komuniciranju. Že Dallas Smythe je »prostočasne« aktivnosti interpretacije medijskih vsebin povezal z delom, širjenje komodifikacije komuniciranja pa v dobi elektronskih množičnih medijev kaže še na dodatno delo občinstev in potrošnikov – ti postajajo vse bolj tudi *producenti* simbolnih vsebin in pomenov.²⁰ V družbi znanja je mišljenje in procesiranje informacij postalo delo, s katerim se simbolne vsebine osmišljajo in z novimi pomeni preko izmenjave omogočajo nadaljnjo (re)produkcijo. Nematerialno delo, ki zajema tudi »prosti čas« potro-

¹⁵ Habermas, n. d., 31.

¹⁶ Thompson, n. d., 255.

¹⁷ Mayhew, n. d.

¹⁸ Scott Lash, *Critique of Information*, London 2002.

¹⁹ Phil Graham, *Hypercapitalism*, New York 2006.

²⁰ Dallas Smythe, On the Audience Commodity and its Work, v: Oliver Boyd-Barrett in Chris Newbold (ur.), *Approaches to Media: A Reader*, London 1995.

šnika, obenem organizira proizvodnjo v sferi neposredne produkcije ekonomske vrednosti v podjetjih. Potrošnja določene informacije ali vsebine je za potrošnika sicer neposredno nagrajujoča samo enkrat, vendar se le-ta vključuje tudi v nadaljnje menjalne odnose:

»Ko so informirani, ljudje lahko reproducirajo, preoblikujejo in redistribuirajo svoje znanje v kompleksnih sferah družbenih odnosov in menjav. Potrošniški znanja so istočasno njegovi producenti, jezik pa je medij menjave. To drži za vse vrste znanja, ki ima vrednost, od poznavanja razlik menjalnih tečajev do oglaševanja in politične propagande, od prodanih skrivnosti o gibanju cen vrednostnih papirjev do odkritij novih tehnik za manipuliranje z DNK.«²¹

Sporočila, sporočena znanja in reprezentacije družbe so z recepcijo takoj potrošene, potrošene vsebine pa takoj zopet vstopajo kot novo znanje (reprodukcijski material) v nadaljnjo produkcijo, ki se odvija v zasebnosti podjetij ali v reprodukcijski sferi življenja, ki je bila nekdaj ločena od neposredne produkcije. Sfere produkcije, distribucije in potrošnje, materialno in nematerialno delo, delovni in prosti čas, je zaradi vseprisotnosti in hkratnosti nemogoče analitično ločiti, pojasnjuje Graham.²² »Informacionalizem«, kot sodobni način razvoja družbe poimenuje Castells, gre torej razumeti kot ekspanzijo produkcijskega prostora in kot komodifikacijo vseh komunikacijskih procesov v življenjskem svetu posameznikov.²³ Sfere javnosti ekspanzija produkcijskega prostora ne zaobide, še več, Fredric Jameson dokazuje, da sta se sfera javnega komuniciranja, ki naj bi bila svobodna, odprta in egalitarna, ter trg začela stapljati, saj se vse sporočane vsebine pojavijo na nekem širšem trgu in tako postanejo dobrine.²⁴ Komuniciranje v družbi se instrumentalizira v smeri ekstrakcije presežne vrednosti, iz tega procesa pa ni izvzeta niti javna sfera. Na menjalni vrednosti temelječ avtomatizem kroženja vsebin se predstavlja kot edini možni, »naravni« in zato smiselni način registracije in reprezentacije odnosov v družbi.

Novejša pojmovanja javnosti se umeščajo v Habermasovo dvostopenjsko pojmovanje družbe, ki jo ponazarjata svet življenja in sistem.²⁵ V sve-

²¹ Graham, n. d., 73.

²² N. d., 84.

²³ Razvoj družbe v času se po Castellsu umešča v prevladujoči (kapitalistični) način produkcije. Konkretno za sodobnost to pomeni, da »informacionalizem« določa oblike produkcije in uporabe dodane vrednosti znotraj ekonomskega sistema, ki mu vlada cirkulacija kapitala, odnosi, ki jih vzpostavlja ekonomsko sodelovanje ljudi, pa kot vedno v zgodovini segajo v vse sfere družbe. Informacionalizem zaznamuje učinkovanje znanja na znanje, njegovo produkcijo in procesiranje informacij z namenom kar najbolj pospešiti obratni čas kapitala. Castells, n. d., 18.

²⁴ Fredric Jameson, *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*, London 1991, 277.

²⁵ Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action. Volume One: Reason and the Rationalization of Society*, Boston 1984.

tu življenja se posamezniki srečajo s težnjami sistema po zagotavljanju lojalnosti, njihov upor sistemski manipulaciji in dojemanju dejanskosti pa temelji na njihovi (neproblematični) komunikativni racionalnosti. Slednja je temelj oblikovanja javnega mnenja in kolikor posamezniki v sodobnosti postanejo tudi producenti mediatiziranih vsebin, jim je na prvi pogled omogočen dostop do javne sfere. Sledeč temeljem avtonomije meščanske javnosti ti zdaj obstajajo v tolikšni meri, kot je posameznik postal lastnik sredstev za proizvodnjo vsebin. V družbi producentov drobnega blaga je zdaj posameznik lastnik informacijsko-tehničnih sredstev komunikacije (osebnih računalnikov, kamer, mobilnih telefonov ...), s katerimi sodeluje v produkciji simbolnih vsebin, konkretno v produkciji reprezentacij javnosti. S tem bi sledeč ideji o emancipaciji člana javnosti skozi lastništvo delovnih sredstev – spomnimo se na dvojno vlogo člana meščanske javnosti – prišli do trditve, da je medrazrednega izkoriščanja konec, participacija v javni sferi pa je egalitarna ali pa je vsaj presegla razredni boj, ki se je v industrijskem kapitalizmu v javnosti odražal z zaprtjem javne sfere za delavce.

Če trditev o odsotnosti razrednega boja v javni sferi zdrži pri analizi vzorcev načina življenja (življenjskih slogov, okusov in estetskih izbir), jo poskušajmo pojasniti z analizo družbenih odnosov produkcije v hiperkapitalizmu: razredni boj je v javni sferi odpravljen oziroma ga zakriva koprena ideologije, ker so tudi nekdanje napredne sile – sindikati, delavci, socialna demokracija – prevzele ideologijo prostega trga. Delavci so postali samostojni podjetniki, samostojni kulturni delavci, nenazadnje lastniki kapitala vsaj preko skladov pokojninskega zavarovanja. V javni sferi poteka tako samo še boj v enem in istem razredu, oziroma, kljub različnim pozicijam v strukturi družbe člani javnosti ne problematizirajo več temeljev trenutne zasnove ekonomskega in političnega sistema, ker se ureditev vsem kaže enako sprejemljiva. Razprava teče samo še o partikularnih interesih, ki se vpenjajo v isto sliko objektivnega sveta, sveta podjetništva.

V »družbi lastnikov« je zagovor enotne slike dejanskosti in enakih možnosti poseganja vanjo največkrat ideološki. Kot pojasnjuje McChesney, »zmožnost vzpostaviti internetno stran ni enako kot zmožnost dominacije v kulturi in družbi« in v kolikor kdo ni zadovoljen z dominantnimi vsebinami, si po mnenju zagovornikov prostega trga lahko postavi svojo spletno stran ali obišče mnoge obskurne strani in medije.²⁶ Zato se dostop do javne sfere ne obravnava več kot politično vprašanje, saj za alokaci-

²⁶ Robert McChesney, *So Much for the Magic of Technology and the Free Market*, v: Andrew Herman in Thomas Swiss (ur.), *The World Wide Web and Contemporary Cultural Theory*, New York 2000, 34.

jo informacij in vsebin na koncu poskrbi trg, še več, produkcijska sredstva so tako rekoč zastoj. Z razmahom trga v vse sfere življenja in posameznikom kot producentom reprezentacij realnosti teza o refevdalizaciji javnosti resnično ni več kredibilna, saj je nekdanj izključenim skupinam in razredom končno omogočeno sodelovanje pri javni reprezentaciji njihovih življenjskih izkušenj. Zdaj namreč tudi sami refevdalizirajo javno sfero. Vendar pa odnos med posameznikom kot članom javnosti in sistemom potrebuje globljo pojasnitev, ki seže na polje družbene zavesti o avtonomnosti sveta življenja ter s tem postane vprašanje, kako si ljudje predstavljajo dejanskost in svojo pozicijo v njej. Rezultat te analize bo pojasnil, zakaj se tudi deprivilegirani razredi vključujejo v krogotok vsebin na podlagi njihovih menjalnih vrednosti – in s tem refevdalizirajo javno sfero.

Enaka slika sveta za vse

Neproblematičnost posameznikove racionalnosti in njegovega usmerjanja na javne zadeve stoji na trditvi, da lahko objektivno dojamemo svet. V postmodernem svetu naj bi bila torej ideologija stvar preteklosti, v kateri so konflikti med delom in kapitalom sicer obstajali, vendar pa so z novimi produkcijskimi metodami, diverzifikacijo življenjskih oblik in dostopnostjo do informacij zdaj odpravljeni ali vsaj takoj prepoznani – zato jih ni več potrebno niti smiselno maskirati z ideološkim aparatom (mediji, šolo, cerkvijo ...). Povedano drugače, novejša teorije predpostavljajo, da ekonomski sistem nima več potrebe po upravičevanju podrejenega položaja nekdanj deprivilegiranih slojev in po njihovem discipliniranju, oziroma, takšna dejanja se v javnosti takoj razkrijejo kot ideološka indoktrinacija. V tem naj bi se pokazala emancipatorna narava novejša javnosti, ki se upre manipulativnim težnjam sistema.

V filozofski tradiciji realizma ideologija označuje procese, ki povzročijo popačenje slike sveta. Zaradi delovanja ideologije »za našim hrbtom«
se izvora interesov iz odnosov produkcije človek ne zaveda, zato jim pripisuje neodvisnost od pozicij v družbeni strukturi, na katerih se porajajo – posameznik ne razbere cilja interesov kot tudi ne pomena njihove uresničitve. Nadalje si lastno pozicijo v svetu predstavlja kot posledico uresničitve njegovih lastnih avtonomnih interesov, interesi soljudi pa mu predstavljajo objektivno okolje na poti do samouresničitve. Prav tako naj bi bil tudi posameznik v Habermasovi novejši teoriji zmožen oblikovanja »objektivne«
slike o svetu, ki ni odvisna od že uresničenih interesov soljudi, institucij in organizacije preživetja v času in prostoru. Odnosi med posamezniki in skupinami iz periferne in institucionalizirane javnosti so torej loče-

ni od produkcijskih odnosov, ki dominirajo v ekonomskem sistemu. Takšna pozicija je idealistična in nevtralizira posledice, ki izvirajo iz posameznikovega mesta v družbeni strukturi, s tem pa se Habermas zopet vrača k idealu, v katerem naj bi bilo mogoče neenake pozicije zamejiti z določanjem pravil in procedur komuniciranja, prav tako kot v idealu meščanske javnosti. Nekdanji razkorak med dejanskostjo in prikazom te dejanskosti, za katerega je v industrijskem kapitalizmu skrbela manipulativna publiciteta političnega in ekonomskega sistema, je torej v Habermasovi teoriji o sodobni družbi odpravljen. Zaradi novih družbenih oblik in nepregledne množice življenjskih slogov, ki zdaj nimajo skupnih razrednih interesov, ekonomije in političnega sistema niti ni potrebno niti mogoče »preoblikovati v smeri političnega modusa integracije, ne da bi bila pri tem poškodovana njuna lastna sistemska logika ter s tem uničena njuna sposobnost funkcioniranja.«²⁷ V novejši javni sferi posamezniki komunicirajo svobodno, usklajujejo svoje partikularne interese, ekonomske neenakosti in razmerja moči pa na javnomnenjske procese nimajo vpliva, ker takšne posege emancipatorni potencial javnosti takoj nevtralizira.

Manj idealistično naravnana teorija družbe, ki današnji svet vidi kot zmago »integriranega spektakla«,²⁸ pa v javnem komuniciranju, ki ne naslovi družbenih odnosov produkcije, ne prepozna emancipatornega potenciala. Ravno nasprotno, javno sfero spozna kot institucijo »potrošniške demokracije«, kjer vsak lahko izraža svoje mnenje skozi participacijo v potrošnji mediatiziranih vsebin, kot je pokazal Jameson.²⁹ Razprava je v kontekstu družbe lastnikov usmerjena k sporazumu s pomočjo krmilnih medijev denarja in moči.

Razširitev produkcije ekonomske vrednosti na reproduksijske sfere življenja zmanjšuje kritičnost do strateškega delovanja, kar obenem zmanjšuje zmožnost dojemanja kontradiktorne realnosti. Teorije, ki so kritične do sodobne informacijske družbe in hiperkapitalizma, torej ne predvidevajo možnosti preprečitve vdora strateške racionalnosti v svet življenja in v javnost, saj se je ta vdor že zgodil in če kapital še ni v celoti koloniziral sveta življenja, ga k napredovanju sili notranji mehanizem akumulacije in težnja kapitala k podreditvi vseh družbenih moči. Javno komuniciranje postaja del procesa neposredne proizvodnje ekonomske vrednosti in jo je torej mogoče vpeti v model cirkulacije kapitala. Dimenzija političnosti se zdaj ne krči več na račun zaprtosti javne sfere, ki jo je nadzoroval najmočnejši

²⁷ Habermas, n. d., 33.

²⁸ Guy Debord, *Družba spektakla*, Ljubljana 1999.

²⁹ Jameson, n. d.

razred, temveč na račun področij, ki jih zaradi preživetja obstoječega političnega in ekonomskega sistema ne naslovijo niti izkoriščani segmenti visoko strukturiranih družb, čeprav imajo njihovi člani dostop do javne sfere. In to zato, ker so v času hegemonije nematerialnega dela vključeni v model kroženja blaga kot lastniki proizvodnih sredstev in s tem producenti ideologije v obliki mediatiziranih vsebin.

Discipliniranje, kontrola in nasprotne javne sfere

Zgodovina. Organizirani kapitalizem je z vzpostavitvijo državne blaginje po drugi svetovni vojni tudi delavstvu, torej nelastnikom, ponudil javno sfero kot področje reprezentacije njihovih interesov, obenem pa je idejo liberalno-demokratske države ustavno zakoličil. S tem je bilo politično združevanje delavstva v strankah in sindikatih legalizirano, obenem pa so bile teme javne razprave zamejene z definicijami političnih in ekonomskih ureditev. Takšno odprtje javne sfere je mogoče razumeti kot vključitev delavstva v razpravo o možnostih vladanja, ne pa kot odprtje javne razprave o spremembah temeljev družbene ureditve. Hardt pojasnjuje, da je institucionalizacija predstavitve delavskih interesov »sredstvo mediacije in obnove nasprotij, rojenih iz kapitalistične produkcije in kapitalističnih družbenih odnosov – s čimer se delavčeva subjektivnost navznoter okrepi in dejansko podpira ureditev kapitalistične Države.«³⁰ Javna sfera sicer postane domena za predstavitev celotne družbe, obenem pa se različnost razrednih interesov in njihov izvor nevtralizirata. Zavest deprivilegiranih slojev se na ta način prilagaja obstoječemu načinu produkcije in mu prilagodi svojo identiteto do te mere, da v javnosti ne problematizira razrednega boja preko meje, ki jo določi v političnem sistemu legitimirani »obči« interes po ohranitvi trenutne družbene ureditve, v novejšem času ureditve »družbe lastnikov«. Cilj discipliniranja delavstva je doseči pozabljenje zgodovine in izkoriščanja, kar je mogoče ravno v svetu življenja, v katerem delavec neposredno ne dela za lastnika proizvodnih sredstev, dela pa, na primer, kot potrošnik medijskih vsebin. Javna sfera v kombinaciji s sfero potrošnje tako proizvaja sliko urejenega sveta, v katerem sta izkoriščanje in discipliniranje dokončno izrinjeni iz delavčevih socialnih reprezentacij sistema in lastnega življenja.

Odgovor na zgodovinsko nevtralnno koncipiranje javne sfere, ki je izključila dve najpomembnejši področji življenja, v katerih se oblikuje skupna zavest o družbi, in sicer »celoto industrijskega kompleksa in socializacijo v družini«, sta v začetku sedemdesetih let s konceptom nasprotne pro-

³⁰ Hardt, n. d., 163.

letarske javnosti ponudila Oscar Negt in Aleksander Kluge.³¹ Odpovedala sta se ideji o vseobsegajoči javni sferi z utemeljitvijo, da v njej zaradi nasprotujočih si razrednih interesov ni mogoča artikulacija pogojev vsakdanjega življenja na skupnem temelju. Javne sfere, izhajajoče iz nasprotnih pozicij v družbeni strukturi, zato neposredno negirajo druga drugo.

Še preden pa se je ideja o nasprotni (proletarski) javnosti lahko realizirala in s tem ponudila osvetlitev družbenih odnosov kapitalistične produkcije, se je zgodil premik v družbo lastnikov. Delavci so postali samostojni podjetniki in mali lastniki finančnega kapitala, njihov nekdanji skupni razredni interes pa s tem ni imel več svojega nasprotnega centra. Mezdno delo je v informacionalizmu nadomeščeno z delavčevo fleksibilnostjo in njegovim nematerialnim delom, kar se kaže v porastu delnih zaposlitev, prekarnosti, razmahu samostojnega podjetništva, s čimer se družbena struktura segmentira v množico različnih oblik eksistence, ki pa jo vseeno povezuje odvisnost od navidezno svobodnega trga dela in vpetost v produkcijski način. Ko je vsak delavec podjetnik in hitro lahko menja zaposlitve, razredni konflikt postaja v sistemu neviden, skupni javni interes pa seže na ohranjanje širokega polja podjetništva in na trgu utemeljene prisilne solidarnosti družbe lastnikov. Althusser je ideologijo definiral kot imaginarno razmerje človeka do produkcijskih razmerij, to razmerje pa je posredovano preko ideoloških aparatov države.³² Razmere pa so se toliko spremenile, da zdaj tega razmerja ne producirajo samo državni aparati za posameznike, temveč posamezniki sami, v veliki meri s produkcijo javnega mnenja.

Razvoj kapitalističnega načina produkcije se v hiperkapitalizmu odraža v spremembi načina in izvajalca discipliniranja, ki je doseglo stopnjo popolne kontrole: kolikor je bilo discipliniranje v času industrializacije namenjeno organiziranju masovne proizvodnje, se zdaj kontrola nad celotnim življenjem, ki je postalo permanentno delo, izvaja z upravljanjem pripisovanja vrednosti in pomenov simbolnih vsebin, znanja, življenjskih stilov ter družbene zavesti z namenom organiziranja produkcije znanja in informacij. Fantazijo pozabljenja je nekdanji slikal celoten administrativni aparat, mediji in kulturna industrija, zdaj postane producent ideologije posameznik, ki mu je razvoj družbe namenil vlogo proizvajalca reprezentacij sveta. Javna sfera ni več refevdalizirana samo s strani najmočnejšega razreda, ker ima v sodobnosti informacijske družbe vsak možnost postati reprezentant javnosti, s skupnim in skozi načine kontrole legitimiranim na-

³¹ Oskar Negt in Alexander Kluge, *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, Minneapolis 1993, xlvii.

³² Althusser, n. d., 89.

činom preživetja človeške družbe pa postane partikularnost interesov zdaj obče sprejemljiva – obča v mejah ideologije trga. Zaton javnosti zdaj poteka v intenzivno malih »refeudalizacijah« brezštevilnih javnih sfer, v katerih se bije boj za uveljavitev partikularnih interesov, ki izhajajo iz (še vedno) visoke vertikalne razredno gosto diferenciranih strukturnih neenakosti sodobne družbe.

Predstavnik frankfurtske šole Max Horkheimer in Theodor W. Adorno sta konec štiridesetih let prejšnjega stoletja govorila o industrializaciji kulture, po analogiji je mogoče tudi sodobno meščansko javno sfero koncipirati kot njeno zlitje z bazo produkcije ekonomske vrednosti. Tukaj se zopet pokaže možnost razmisleka o nasprotnih javnih sferah. Že Negt in Kluge sta trdila, da so alternativni načini mišljenja in sporočanja, spodbujeni z notranjimi nasprotji kapitalizma, možni samo takrat, ko postavimo »idejo nasproti ideji, produkt nasproti produktu, produkcijski sektor nasproti produkcijskemu sektorju.«³³ Ti produkti, znanje, ideje in sfere so tista presežna vrednost družbenega dela, ki je kapitalu ne uspe reprezentirati v družbenem prostoru, nad katerim dominira. V ideji nasprotnih javnih sfer se skriva tudi potencialnost, ki presega Habermasov koncept javne sfere, v kateri lahko člani javnosti svobodno razpravljajo o čemer koli, le da ne rušijo mehanizmov sistema. Ta potencial je zasidranje javne sfere neposredno v način produkcije, priznanje, da je naloga javnosti naslovitev osnovnih pogojev preživetja ljudi in posledic, ki izhajajo iz načina preživetja.

V nekaj besedah je problem novejših teorij mogoče povzeti takole: v novejših pojmovanjih javnosti je član javnosti sicer sposoben ubraniti javno sfero pred vdorom sistemske racionalnosti, vendar zaradi vpetosti v ohranjanje načina produkcije – in v tem načinu produkcijskih razmerij – vdora niti ne poskuša preprečiti.

³³ Negt in Kluge, n. d., 80.

Dvojno delo ideologije: avtonomija novinarstva in politika nevtralnosti

Splošne značilnosti bojev za avtonomijo in posebnosti novinarskega

Razmerje med avtonomijo novinarstva in ideologijo ni preprosto, čeprav je pogosto tako prikazano. Ideologija ni preprosto novinarstvu zunanja sila, ki ogroža in ruši avtonomijo novinarstva – v tem članku se bomo ravno trudili pokazati, da je razmerje med njima notranje, da je ideologija novinarstvu imanentna in da je novinarstvo del ideološke produkcije ter da je neprepoznanje te notranje povezanosti ideologije in novinarstva obenem osnovni ideološki mehanizem, ki omogoča produkcijo in reprodukcijo specifično novinarskih ideologij, ki so diskurzivni pogoj za delovanje novinarstva, kot ga poznamo. Pogoj, da ideologija deluje, da je učinkovita, je, da se predstavlja in da jo njeni subjekti razumejo kot neideologijo, kot diskurz, ki je izven ideologije¹ – to velja tudi in (v kontekstu različnih novinarskih ideologij) še posebej za ideologijo avtonomnosti novinarstva. Govor o avtonomiji novinarstva ima znotraj celote novinarskih ideologij nalogo prikrivati ideološkost novinarskega diskurza samega skozi definicijo kriterijev strokovnosti in razmejevanje strokovnih, tj. domnevno objektivnih diskurzov od nestrokovnih, tj. domnevno ideološko kontaminiranih diskurzov.

Avtonomistična ideologija ni omejena le na novinarstvo – na delu je vselej, ko se v javnem prostoru pojavi ločevanje med strokovnimi in nestrokovnimi diskurzi. Tako imamo tudi boje za avtonomijo univerze, avtonomijo

¹ Louis Althusser, *Izbrani spisi*, Ljubljana 2000, 100.

znanosti, avtonomijo različnih strok ipd., v katerih je glavni zastavek definiranje in zasedanje prostora strokovnosti in njegovo razmejevanje od nestrokovnosti. A med posameznimi boji za avtonomijo obstajajo pomembne razlike. Boj za avtonomijo znanosti in univerze poteka hkrati na dveh oseh, kot boj teorije proti ideologiji (kadar univerzitetno in znanstveno polje dejansko producira teorijo, kar je redko in nikakor ne nujno), se pravi kot boj neideološkega diskurza proti ideološkemu in kot boj znanosti proti stroki, teoretske produkcije proti produkciji uporabnih in aplikabilnih znanj in veščin, medtem ko so boji za avtonomijo znotraj novinarstva in drugih strok samolegitimizacija nekega ideološkega diskurza z vzpostavljanjem distinkcije do konkurenčnega ideološkega diskurza in denunciacijo tega kot ideološkega.

Pravzaprav sta si oba boja za avtonomijo nasprotna – v univerzitetnem polju ravno teorija, kot, po Althusserju neideološki oziroma antiideološki diskurz *par excellence*,² nastopa kot nestrokovni diskurz, kot nekaj odvečnega³ – strokovnost se tu definira in konstituira ravno v nasprotju s teorijo, strokovnjaki so tisti, ki obvladajo in posedujejo praktično in uporabno vednost, ki razmišljajo enostavno in s pomočjo zdravega razuma. Teorija se tu bori za avtonomijo *proti* strokovnosti, medtem ko strokovnost za nasprotnika nima drugega ideološkega diskurza, kar ji ne preprečuje, da ga ne bi poskušala prikazati kot takega. Boj za strokovnost je boj »tehničnega kadra«⁴ proti »inteligenci«, novih bolonjskih strokovnjakov proti intelektualcem stare šole, kjer se intelektualcem očita tako pomanjkanje stvari, ki pozitivno definirajo strokovnost (praktično in aplikabilno znanje), kot nekatere negativne lastnosti, ki stojijo na poti doseganja strokovnosti kot nevtralnega, strogo tehničnega odnosa do sveta – tu gre predvsem za politično angažiranost, značilno za staromodne intelektualce. Tu se, čeprav je avtonomija v primerjavi z boji za novinarsko avtonomijo premeščena na »nestrokovno«⁴ stran v konfliktu, kažejo podobnosti z bojem za avtonomijo različnih strok (med njimi tudi novinarstva), kjer je avtonomija na strani strokovnjakov – boj za definicijo strokovnosti se v obeh primerih osredinja okrog priznanja določenih (strokovnih) kompetenc (telesnih tehnik, značilnih za strokovnjake) in pravilne »duhovne«⁴ naravnosti do sveta. Kot nestrokovni so označeni tisti, ki so kontaminirani s politiko (saj v teh bojih politični diskurz nastopa kot ideološki diskurz *par excellence*, ideologija pa je pojmovana kot nasprotje strokovne vednosti in strokovnih telesnih tehnik), se pravi tisti, ki so »partijni«⁴ in tisti, ki ne obvladajo profesionalnih metod dela.

² Louis Althusser, *For Marx*, London 2005.

³ Primož Krašovec, Tisoč mladih strokovnjakov, v: *Krtača* (2005). <http://krtaca.si/revija>.

⁴ Althusser, n. d., 2000, 46–50.

Avtonomija lahko torej nastopa na obeh straneh boja za strokovnost, kot orožje tako nestrokovnjakov kot strokovnjakov, in tako v bojih znotraj določenega družbenega polja ali ceha kot v bojih med posameznimi polji in cehi. Čeprav pozicija avtonomije v teh bojih ni fiksna, se boji za avtonomijo vedno prekrivajo z boji za strokovnost in avtonomija v njih vedno nastopa kot orožje proti (tako ali drugače definirani) ideologiji. Avtonomija je tisto, kar naj bi varovalo določen diskurz pred njegovim ideološkim drugim, ki je obenem pogoj za avtonomijo prvega – diskurz je lahko avtonomen le, če se emancipira od ideološkega diskurza in svojo avtonomijo lahko ohranja le s permanentnim razmejevanjem od svojega drugega.

Znotraj splošnih koordinat bojev za avtonomijo so posebnosti novinarskega naslednje: novinarski boj za avtonomijo je novinarskemu cehu obenem notranji in zunanji (boj proti skorumpiranim ali politično kontaminiranim novinarjem in urednikom – tistim skratka, ki se uklanjajo domnevno heteronomnim pritiskom namesto sledenja avtonomnim pravilom ceha – in obenem proti, kot gre zdaj že ustaljena fraza, »pritisikom politike in kapitala«⁵), je boj enega ideološkega diskurza proti drugemu (novinarska ideologija proti različnim političnim diskurzom in ideologijam) in – avtonomija je v njem na strani strokovnosti in je pojmovana kot učinek profesionalnosti in etične drža.

Posebno mesto ima novinarski boj za avtonomijo med ostalimi boji za avtonomijo različnih strok – ki se prav tako borijo proti »ideologizacijam in politizacijam«⁵ svojega poklica (v zadnjem času denimo sodniška stroka) – tudi zato, ker novinarstvo nima svoje samostojne vsebine, temveč prevaja različne strokovne diskurze (pravniškega, ekonomskega, družboslovnega, umetniškega itn.) v splošno razumljiv zdravorazumski diskurz – novinarstvo je univerzalni prevajalec, ki posebne strokovne diskurze očisti od večnega žargona in težavnih mest in jih prevaja v vsem zlahka razumljiv jezik, je splošna ideologija brez lastne vsebine, ki je sposobna inkorporirati in prevesti vse posebne, partikularne strokovne ideologije. Avtonomija posameznih strok (ki je sama pogoj za to, da lahko posamezne stroke producirajo svoje partikularne strokovne diskurze) je tako pogoj možnosti novinarskega diskurza, ki bi, če bi posamezne stroke izgubile svojo avtonomijo, izgubil vire, iz katerih črpa svojo vsebino. Pogoj normalnega funkcioniranja novinarstva je, da so posamezne stroke, ki mu zagotavljajo vsebino, za-

⁵ Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar, *Struggles and Divisions of Slovenian Journalistic Guild*, v: *Journalism Studies* 1 (2009). Tokrat bomo »pritiske kapitala«⁵ pustili ob strani in se v analizi novinarskega boja za avtonomijo osredotočili na boj proti političnosti kot znaku ideološke kontaminiranosti in razmerju med novinarskim diskurzom in diskurzom politične oblasti.

res strokovne tj. avtonomne. Zato je boj za avtonomijo novinarstva obenem boj za avtonomijo vseh posameznih strok, katerih predelani diskurzi tvorijo njegovo vsebino – avtonomno in strokovno novinarstvo lahko prevaja le avtonomno in strokovno vednost ekonomske, pravniške, medicinske, umetniške itn. stroke.

Novinarski diskurz zato, ker nima lastne vsebine, ne producira posebne, novinarske vednosti – njegova naloga je predvsem družbena diseminacija drugih oblik vednosti. Zato so značilnosti novinarskega diskurza strogo formalne – novinarski diskurz ni nič drugega in nič več kot forma družbene diseminacije vednosti, ki jo producirajo drugi (največkrat strokovni) diskurzi. Med novinarskim diskurzom in družbeno realnostjo, dogodkom, na katerega se nanaša, vedno obstaja strokovni posrednik, ki o dogodku poda svojo strokovno vednost – o, denimo, prometni nesreči tako najprej podajo svojo vednost policisti, o nenadnem potresu seizmologi, o sporni novogradnji urbanisti itn., medtem ko novinarji omejujejo čas in prostor strokovnih izjav, usmerjajo strokovnjake z vprašanji, dodajajo vezni tekst, montirajo, režejo, krajšajo in ponovno sestavljajo izjave strokovnjakov.

Novinarstvo kot oblika suplementarne sekundarne ideološke produkcije

Mamardašvili v svoji teoriji ideologije razlikuje med primarnimi in sekundarnimi oblikami zavesti – prve se formirajo kot »vpis« družbenih struktur in razmerij v posamezno zavest in so spontan način prepoznavanja (in napačnega prepoznavanja) družbene realnosti, medtem ko druge vključujejo zavesten napor »ideologov vladajočega razreda«. ⁶ Sekundarne oblike zavesti so odvisne od prvih, ki so njihov »surovi material« – sekundarne oblike zavesti nastajajo s preoblikovanjem primarnih, ki jim proces sekundarne ideološke produkcije ⁷ doda racionalno ozadje in smisel. Produkcija sekundarnih oblik zavesti (oziroma sekundarna ideološka produkcija) je organizirana v družbenih institucijah, ki se ukvarjajo s proizvodnjo vednosti. Klasičen primer, ki ga uporablja Mamardašvili, je cerkev, medtem ko v sodobnosti za sekundarno ideološko produkcijo skrbijo različne stroke (pravna, medicinska, umetniška, ekonomska ...), katerih avtono-

⁶ Merab Mamardašvili, Analysis of Consciousness in the Works of Marx, v: *Studies in Soviet Thought* 2 (1986).

⁷ Tukaj se odmikamo od Mamardašvilijeve teorije. Mamardašvilija zanima bolj razlika med obema osnovnima oblikama zavesti in ti dve osnovni obliki kot produkta, medtem ko nas zanima sam proces oblikovanja oziroma produkcije teh oblik – zato uporabljamo izraza primarna in sekundarna ideološka produkcija.

mija (oziroma nenehni boj za avtonomijo) je rezultat zgodovinskih procesov moderne.

V procesu primarne ideološke produkcije se producira vsakdanja, spontana zdravorazumska vednost, medtem ko se v procesu sekundarne ideološke produkcije producira strokovna vednost. Strokovna vednost ni nič manj ideološka kot vsakdanja zdravorazumska vednost – razlika je prej v formaciji obeh diskurzov in v načinu, kako sta oba tipa vednosti producirana. Do primarnih oblik zavesti pridemo spontano, skozi vsakodnevno izkušnjo – način formacije primarnih oblik zavesti ni del te zavesti same. Po drugi strani je način formacije sekundarnih oblik zavesti tudi sam zavesten – gre za sistematično zbiranje in selekcijo »surovega materiala« (primarnih oblik zavesti – sem sodijo tudi primarne oblike zavesti strokovnih kadrov, se pravi raziskovalčeva intuicija, preiskovalčev sum, umetnikov občutek ipd.), stroge in natančno določene oblike predelave tega materiala in standardne oblike produktov (ti so različne oblike tekstov in standardizirani znotraj vsake posamezne stroke – sodbe, diagnoze, poročila ...). Sekundarna ideološka produkcija je pogojena s primarno, ki ji dostavlja material, a sekundarna primarno tudi obratno določa – vsakdanje in spontane oblike zavesti se formirajo po diskurzivnih obrazcih, ki jih producirajo institucije sekundarne ideološke produkcije (denimo delavci tako spontano vidijo sebe kot svobodne konkurente na trgu delovne sile, kar je primarna, spontana oblika ideološke zavesti, določena s sekundarno, strokovno ekonomsko vednostjo – ne obstajajo »nedolžne« primarne oblike zavesti, vse so že vnaprej določene s sekundarno ideološko produkcijo). Med primarno in sekundarno ideološko produkcijo obstaja krožno razmerje – primarna ideološka produkcija predstavlja material za sekundarno, obenem pa sekundarna postavlja splošne diskurzivne zakonitosti in meje primarni in uporablja produkte primarne ideološke produkcije za potrditev pravilnosti svojih postopkov. Primer so denimo raziskave o javnem zdravju – tu medicinska stroka lahko dobi takšne ali drugačne, vzpodbudne ali skrb zbujajoče rezultate – a pravilnost njenih postopkov se potrdi že s tem, da vsi posamezni producenti primarnih oblik zavesti, ki v raziskavi sodelujejo, pristajajo na uradno klasifikacijo zdravja in nezdravja, da svojo primarno zavest uravnavajo po navodilih stroke, da svojo vsakodnevno izkušnjo razumejo, prepoznajo in interpretirajo po diskurzivnih obrazcih, ki nastajajo v sekundarni ideološki produkciji.

A v tem krožnem razmerju obstaja nevarnost kratkega stika. Diskurz stroke, produkt sekundarne ideološke produkcije, lahko hitro postane nerazumljiv množicam primarnih ideoloških producentov – ravno zato, ker

je strokoven, tj. visoko specializiran, poln strokovne terminologije, je pogosto povsem razumljiv le tistim, ki so sami udeleženi v procesu njegove produkcije. Po drugi strani so produkti primarne ideološke produkcije strokovnjakom brez težav razumljivi, zato je problematično mesto razmerja med stroko in množicami povratna diseminacija vednosti, pridobljene v sekundarni ideološki produkciji. Zato to razmerje potrebuje suplementarno institucijo – novinarstvo. Množični mediji ne pripadajo nobeni posebni stroki, a sodelujejo z vsemi strokami. Pri tem imajo dve osnovni funkciji – množično diseminacijo (distribucijo vednosti, pridobljene v sekundarni ideološki produkciji med čimvečje število ljudi) in, kot smo že omenili, prevajanje strokovnih diskurzov nazaj v vsakodnevno zdravorazumsko govorico. To prevajanje ni enostavno prevajanje sekundarnih oblik zavesti nazaj v primarne – gre za predelavo sekundarnih oblik zavest v obliko, ki sama ni primarna zavest, a je primarni zavesti razumljiva in transparentna. Strokovna vednost v svoji osnovni, visoko specializirani in množicam nerazumljivi obliki, ima strokovne oziroma »avtonomne« funkcije in se uporablja za različne namene znotraj strokovnih institucij, za komunikacijo med posameznimi strokovnjaki in opravljanje strokovnih praks. Naloga sodobnega in avtonomnega novinarstva je določati, kdaj in v kolikšni meri je katera strokovna vednost v »javnem interesu«, tj. stvar ne le ozke skupine specialistov, temveč tudi širše javnosti. Novinarstvo to nalogo opravlja z distribucijo medijskega prostora – v primeru epidemije imajo več prostora zdravniki, v primeru sprejemanja novega zakona imajo več prostora pravniki, ko napači kriza ekonomisti ...

Skupaj z določanjem pravih odmerkov posameznih strokovnih vednosti novinarji te vednosti tudi prevajajo oziroma predelujejo. Prvi korak je izbira strokovnjaka⁸ – ponavadi gre za osebo, ki je večča javnega nastopanja in ki se pogosto pojavlja v javnosti. Vsaka stroka ima nekaj standardnih medijskih strokovnjakov, ki predstavljajo stroko vsakič, ko se zdi novinarjem oziroma urednikom to potrebno. Posamezni strokovnjaki so za zastopanje stroke v množičnih medijih izbrani tako zaradi svojih strokovnih kompetenc kot zaradi večšin v javni komunikaciji (in pogosto še posebej skrbno negujejo druge, saj novinarji ponavadi niso ustrezno usposobljeni za presojanje strokovnih kompetenc in izbirajo strokovnjake predvsem po njihovem medijskem *appealu* – izbrani strokovnjaki lahko tako simbolnemu kapitalu, ki so si ga pridobili s strokovnim delom, dodajo še simbolni kapital, ki ga prinese medijsko nastopanje, ali pa z drugim kompenzirajo pomanj-

⁸ Geoffroy Geraud, Antitotalitarizem brez totalitarizma, v: Lev Centrih, Primož Krašovec in Tanja Velagić (ur.), *Oddogodenje zgodovine*, Ljubljana 2008.

kanje prvega). Drugi korak je izbira in oblika vprašanj, na katere v medijskih nastopih odgovarjajo strokovnjaki. Ta vprašanja so izrečena s stališča »javnega interesa« (denimo vprašanja tipa »kako bodo najnovejše podražitve, ki jih je povzročila inflacija, vplivale na življenje navadnih ljudi« ali »kakšne posledice bodo imele novogradnje za lokalno skupnost«) in strokovnjak mora svoj diskurz prilagoditi tej novi perspektivi, saj ne odgovarja več le ozki strokovni javnosti – diskurz stroke v medijih tako ni več avtonomen, držati se mora ne le pravil in kriterijev, ki jih sama sebi postavlja določena stroka, temveč mora pristati tudi na pravila in zahteve medijskega diskurza, ki nastopa v imenu splošne javnosti. To je »utilitarni« moment prevajanja sekundarnih oblik zavesti nazaj v primarne – pojasnjevanje, kako lahko določen proces ali pojav ljudem koristi ali kako se lahko, če gre za negativen ali nevaren pojav ali proces, pred njim zaščitijo. Tretji korak prevajanja strokovne vednosti je banalizacija strokovnega diskurza oziroma moment »simultanega prevajanja«. To so ali prekinitve tipa »ali lahko to poveste bolj enostavno« ali »navadni ljudje verjetno ne razumejo, kaj to pomeni« ali poenostavljeni povzetki povedanega, ki jih novinarji naredijo potem, ko strokovnega gosta že odslovijo ali nehajo navajati.

Pri vseh naštetih metodah prevajanja gre za pretvarjanje strokovnega diskurza v diskurz, ki je neposredno razumljiv in transparenten »povprečnemu občanu« – strokovnjaki so izbrani glede na to, kdo zna govoriti preprosto in razumljivo in glede na svojo senzibilnost za javni interes, ob čemer jih spremlja simultano prevajanje novinarja. Tudi ko pišejo samostojno, v novinarskih prispevkih, v katerih ni neposredne strokovne vednosti, novinarji imitirajo strokovni diskurz in ga hkrati simultano prevajajo oziroma predelujejo – tako, ko pišejo o ekonomiji, uporabljajo podjetniški žargon ter pišejo o gospodarski rasti in prodiranju na tuje trge itn. Tako torej skrbijo tako za popularizacijo in diseminacijo strokovnih diskurzov kot za to, da ti diskurzi ostajajo do določene mere transparentni javnosti, kar je, oboje skupaj, pogoj, da lahko strokovni diskurzi povratno strukturirajo primarne oblike zavesti.

Politični razred in strokovna vednost

Vse oblike sekundarne ideološke produkcije niso strokovne. To velja predvsem za tradicionalne oblike sekundarne ideološke produkcije – denimo religija ne velja za stroko in ne producira strokovne vednosti, čeprav gre nedvomno za sekundarno ideološko produkcijo, ki transformira vsakdanje izkušnje v specifičen, religiozni diskurz. A tudi med modernimi oblikami sekundarne ideološke produkcije obstaja ena, ki ni povsem strokovna – to

je politični diskurz. Čeprav politična praksa formalno ustreza vsem kriterijem stroke⁹ – opravljajo jo posebej za to usposobljeni ljudje, ki uporabljajo specializiran diskurz in delujejo znotraj specializiranih institucij – njen diskurz ni, ali pa ne vedno, strokoven, saj politiki pogosto »politizirajo«. Ta v medijih pogosta fraza pomeni, da je v ideološkem boju med strokovnimi in nestrokovnimi diskurzi in v ideološki perspektivi, ki v tem boju trenutno dominira, politični diskurz viden kot kontaminiran z ideologijo – ne glede na vse formalne kriterije stroke, ki jim zadošča, je pristranski, ne poseduje objektivnosti, kar je odločilen kriterij, ki loči strokovne diskurze od nestrokovnih.

Pravzaprav sta glavna akterja ideološkega boja med strokovnimi in nestrokovnimi diskurzi, ki poteka v medijskem prostoru, diskurz različnih »pravih« strok in politični diskurz. Ko se v medijih pojavi ta ali ona stroka, vselej nastopa *proti* politiki – včasih proti politiki in nevarnostim »politizacije stroke« nasploh, včasih pa proti konkretnim političnim akcijam, ukrepom in subjektom. Pravzaprav se strokovni diskurz v medijih definira kot nasprotje političnega, tj. pristranskega, manipulatorskega, ideološkega diskurza. V medijski percepciji družbene realnosti obstajajo trije osnovni tipi diskurzov: strokovni in dva nestrokovna (spontani ljudski in politični diskurz), od katerih le tretji velja za ideološkega. Krožno razmerje med stroko in spontanim zdravim razumom množic je v tej perspektivi izven ideologije, medtem ko je ideologija (naivno razsvetljenko¹⁰) pojmovana kot zmes laži in manipulacij politikov, s katerimi ti reproducirajo svojo oblast.

Obenem pa so politiki v medijih prisotni vsaj toliko, če ne še več, kot strokovnjaki. Kljub temu, da politiki uporabljajo ideološki diskurz, jih mediji ne izključujejo, saj so pomembni družbeni akterji in nosilci realne družbene moči. Sodobni množični mediji to dilemo (politiki so *newsworthy*, a je njihov diskurz nestrokoven in pristranski) rešujejo tako, da izjave politikov v svojem programu *uravnotežujejo* z izjavami strokovnjakov. Ob določeni temi ali družbenem problemu v medijih izmenično nastopajo politiki in strokovnjaki. V tem procesu se ločuje strokovno vednost od politične – strokovnjaki nastopijo, da povejo objektivno resnico o nečem – čemur pogosto sledijo apeli na politični razred, obenem pa je nezaželje-

⁹ Izjema so seveda izvenparlamentarne in izvenvladne politične prakse, nova družbena gibanja in samoorganizirane politične skupine, politični subjekti, ki se ne držijo ne formalne strukture stroke niti ne poskušajo imitirati strokovnega diskurza in pogosto v svoje prakse vključujejo teorijo. A zaenkrat se bomo omejili na uradne politične prakse – ko govorimo o politiki in političnih praksah, to za zdaj pomeni uradno politiko.

¹⁰ Althusser, n. d., 88–89.

no, da predstavniki političnega razreda v medijih govorijo o »strokovnih« problemih. Tako pride do določene delitve dela v medijskem prostoru – strokovnjaki definirajo problematiko in opozarjajo na družbene nevarnosti, medtem ko politiki napovedujejo ukrepe in strokovno vednost spreminijo v navodila in načrte za politično akcijo.

Strokovnjaki imajo, kronološko gledano, prednost pred politiki – ko se začne poročanje o določenem problemu, je prva na vrsti strokovna presoja problema (v tej začetni fazi je zelo pogosto pritoževanje nad »politizacijo«, obenem pa v problem vpleteni ali zanj odgovorni politiki trdijo, da problema ne vidijo politično in za politizacijo krivijo konkurenčne politike), nato pa razprava o mogočih in zaželenih političnih ukrepih. Obenem pa je navidezna prednost strokovnjakov izničena z njihovo politično pasivnostjo – čeprav so domnevno sposobni podati objektivno resnico o družbeni realnosti, niso sposobni na podlagi te resnice ukrepati. Strokovnjaki so omejeni na inertno aktivnost v okvirih lastne stroke, kjer strokovne prakse potekajo rutinsko. Le vlada in parlament imata (v ideološki percepciji družbe, ki je značilna za sodobne množične medije) moč dejansko spremeniti družbena razmerja, zato je potrebno doseči sodelovanje med posameznimi strokami na eni in uradno politiko na drugi strani – in mesto tega dialoga so množični mediji. V idealni situaciji bi se torej vsako poročanje o kateremkoli družbenem problemu začelo z razpravo znotraj stroke, v kateri bi nastopali vsi relevantni strokovnjaki, ki bi javnost obveščali o stvareh, ki so v njenem interesu (tj. diseminirali vednost, nastalo v procesu sekundarne ideološke produkcije). Politika bi se vključila šele po tem, ko bi stroka v medsebojnem dialogu prišla do konsenza – in v svojih akcijah dosledno spoštovala navodila stroke. Staromodno rečeno, politika bi se morala tudi v novih časih ravnati po objektivnem spoznanju dejanskosti – kar ni preostanek socialistične preteklosti, temveč nenavadno ujemanje med ideologijama dveh vzporednih oblik modernosti (socializma in liberalne demokracije).

A stvari nikoli ne potekajo tako gladko – vedno jih zapletejo poskusi »politizacije«. »Politizacija« je konstitutivni moment medijske diseminacije »čiste« strokovne vednosti, saj se strokovnost določene vednosti vedno definira na podlagi njenega »ideološkega« drugega – strokovni diskurz je lahko strokoven le, če vanj ves čas vdira »politika« (in če se proti tem vdorom vedno opredeljuje in reagira na pravičen način). Proces nenehnega razmejevanja od političnega diskurza je tisto, kar vzpostavlja strokovni diskurz kot strokoven. »Želja« in struktura oziroma način delovanja medijskega diskurza – in preko njega vseh strokovnih diskurzov, saj se boj

proti politizaciji različnih strok bije ravno v množičnih medijih – se v tej točki razhajata – »poganja« ga ravno tisto, česar strukturno ne more uredničiti, a ves čas neuspešno poskuša. Boj proti »politizaciji« ni anomalija, temveč običajno oziroma nujno stanje medijskega prostora in avtonomija tako posameznih strok kot novinarstva lahko obstaja le kot večno nedosežena, le kot zastavek večnega boja »objektivnega« strokovnega diskurza proti »ideološkemu« političnemu.

Politični diskurz je v medijskem prostoru edini prepoznan kot ideološki zaradi posebne strukture svoje ideološkosti. Zdravorazumski diskurz kot primarna predelava vsakdanjih izkušenj in strokovni diskurz kot njihova sekundarna predelava in obenem splošni okvir njihove primarne predelave sta prepoznana kot neideološka, ker sebe ne prepoznavata kot motivirana – oba se prepoznavata kot nevtralna in obenem *avtonomna*. Zdravi razum vidi sebe in je v očeh medijev viden kot morda naivna, a poštena percepcija družbenega sveta. Avtonomija v tem primeru pomeni, da je (v očeh »domorodcev« samih) posameznikova percepcija družbenega sveta odvisna le od njegovih kognitivnih lastnosti in sposobnosti, kar velja za vse dimenzije družbenega sveta razen seveda za sfero politike – tu je percepcija posameznikov ideološka in odvisna od ideoloških kriterijev. Posamezniki v tej ideološki perspektivi enako oziroma vsaj zelo podobno percipirajo »strokovne« probleme in drugače vidijo ter se drugače opredeljujejo le do »političnih«. Podobno je s strokovnjaki – ti o strokovnih problemih podajajo objektivno vednost, a so ves čas podvrženi poskusom »politizacije«. Oba diskurza, običajni zdravorazumski in strokovni, sama sebe in drug drugega vidita kot nevtralna, nepolitična in neideološka, saj jima ni potrebno reflektirati ali deklarirati svoje motiviranosti – celo nasprotno, svoje ideološke učinke lahko dosežeta le, če njuna ideološka motiviranost ostaja skrita in neprepoznana. Težko si je predstavljati medicino, ki bi lahko funkcionirala tudi po tem, ko bi javno deklarirala, da sta njena poglobljena cilja nadzor teles in vedenja prebivalstva ter nasilna normalizacija namesto poudarjanja skrbi za zdravje, kar naj bi bila občečloveška in nadideološka praksa; ali pa funkcioniranje postmodernega kreativnega delovnega kolektiva, v katerem bi *team buildingu* odvzeli spiritualistične dodatke in ga javno deklarirali kot metodo discipliniranja in dominacije.

Politični diskurz se razlikuje od obeh navedenih diskurzov ravno zato, ker je odkrito pristranski – ne sicer v smislu staromodne razredne politike (tu buržoazija še vedno »predstavlja svoj posebni interes kot splošni«,¹¹ temveč kot boj med strankami, ki imajo partikularne interese (čeprav se

¹¹ Karl Marx, *Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta*, Ljubljana 1974, 48.

pogosto sklicujejo na »nacionalni interes«, »javno dobro« ipd.). Res je, da so tudi posamezne stroke partikularne, a vse delujejo v imenu »univerzalnih« vrednot – zdravja, zakonitosti ipd., medtem ko so stranke vedno na sumu, da pod deklaracijami univerzalnih vrednot skrivajo golo željo po oblasti. Oblast je element, ki loči politične akterje od strokovnih – možnost oblasti postavi nevtralnost določenega družbenega akterja pod vprašaj. To je tudi temelj za prepoznavo političnega diskurza kot ideološkega – ideologija vidi ideologijo le kot zavestno izražen oblastni interes ali motivacijo, medtem ko je strukturalno slepa za latentne, skrite interese in motivacije strokovnih diskurzov in praks. Politika je videna in obsojana kot ideološka zato, ker sama prepozna in deklarira svoje interese. Boj za avtonomijo posameznih strok in novinarstva proti ideologizaciji in politizaciji je tako boj subjektov, ki niso nosilci neposredne družbene moči, proti tistim, ki imajo oblast (ne boj za oblast – ta je posebnost političnega polja –, temveč boj proti oblasti, za nevmešavanje oblasti/politike v strokovne prakse), in obenem proti prepoznavanju lastnih skritih ideoloških motivov in interesov – če bi strokovni diskurz prepoznal politizacijo kot sebi imanentno lastnost, kot svojo strukturalno nujnost (ne kot vdor tujka od zunaj), bi s tem ogrozil celotno ideološko strukturo, ki temelji na prepoznavi samega sebe kot objektivnega in nevtralnega.

Politika kot stroka

Dosedaj opisano velja za običajno situacijo, ko je politični razred razcepljen in se stranke borijo za različne ideale, imajo različne interese oziroma različne poglede na to, kaj je državni ali nacionalni interes. Takrat politični diskurz velja za ideološkega in je v medijskem prostoru deležen strokovne korekture oziroma uravnoteženja. Mogoče pa so tudi situacije, v katerih je politični razred enoten – to se zgodi takrat, ko so kot nacionalni interes mobilizirani osnovni ideološki elementi, na katerih sta osnovana kohezija političnega razreda in demokratični konsenz,¹² tj. tisti elementi, ki predstavljajo osnovno mitsko podlago splošne politične ideologije v nekem prostoru in ki šele omogočajo posamezne politične spore in nestrinjanja, osnovno diskurzivno matrico govorjenja o politiki (ne glede na to, ali gre za strinjanje ali spor). Nedavni lokalni primer takšne enotnosti političnega razreda in mobilizacije najosnovnejših ideoloških elementov demokratičnega konsenza sta bili propagandni kampanji pred vstopom Slovenije v EU in NATO. V tem času in v tej situaciji ni bilo značilne napetosti med mediji in politiko, med strokovnimi diskurzi in domnevno ideološkim političnim diskurzom.

¹² Rastko Močnik, *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*, Ljubljana 2006, 70–74.

Prav tako med posameznimi strankami ni bilo razhajanj in sporov. Vsi, tako posamezne stroke kot posamezne stranke, so se strinjali o vsem.

V takšnih primerih (ko je oblastni boj med strankami začasno suspendiran v imenu velikega univerzalnega ideološkega projekta, ki temelji na osnovnih elementih politične ideologije v določenem prostoru in času) postane politični diskurz enak strokovnim diskurzom in se začasno pridruži množici domnevno neideoloških diskurzov, ki jih je mogoče uporabiti kot del objektivnega poročanja. Tako takratni zunanji minister Dimitrij Rupel po razglasitvi rezultatov referendumu o vstopu Slovenije v EU in NATO ni mogel skriti vzhičenosti in se je v izjavi za POP TV novinarju Ediju Pucerju in medijem nasploh zahvalil za vso pomoč in podporo, ki so jo nudili političnemu razredu v predreferendumski propagandni kampanji. Pucerju je rahlo zmeden odgovoril: »Toda, saj mi smo bili samo objektivni.«¹³ Enotnost političnega razreda je v tedanji situaciji pomenila, da lahko izjave politikov v medijih zasedajo isto mesto kot izjave strokovnjakov, da lahko postanejo del objektivnega poročanja in predstavljajo domnevno objektivno resnico družbene realnosti.

V takšni situaciji je skupaj z oblastnim bojem med strankami suspendiran tudi boj za avtonomijo novinarstva – servilnost medijev in njihovo nedovzetnost za alternativne poglede na slovensko varnostno, ekonomsko in socialno politiko je kritiziralo le nekaj aktivistov in intelektualcev, medtem ko med novinarji samimi ni prišlo do razprave o njihovi odvisnosti od političnega razreda in ideologije, čeprav je bila ta odvisnost v času enotnosti političnega razreda še bolj očitna kot ponavadi. Boj za avtonomijo novinarstva se je nadaljeval šele po prvem večjem razkolu v političnem razredu, ko so na naslednjih volitvah oblast po dvanajstih letih prevzele konservativne stranke – takrat so se novinarji v imenu avtonomije uprli vmešavanju strank na oblasti v delo novinarjev, medtem ko so se te branile z očitkom, da so pravzaprav stranke v opoziciji tiste, ki nadzorujejo in usmerjajo delo novinarjev. Ko je politični razred enoten, so politične izjave v medijih prikazane kot objektivna dejstva. Določen dogodek, proces ali pojav v medijskem diskurzu velja za političen le, če so mnenja o njem v političnem prostoru deljena, če je predmet boja med posameznimi političnimi strankami. V takšnih primerih, ko je politični razred neenoten, se mediji trudijo poročati uravnoteženo in prikazati problem z »obeh« strani.

Obenem pa, kot se je pokazalo v času pritiskov na medije s strani konservativne vlade, obstaja določeno neskladje in napetost med principoma strokovnosti in uravnoteženosti. Princip strokovnosti predpostavlja, da

¹³ POP TV, 24 ur, 23. 3. 2003.

obstaja objektivna resnica o družbeni realnosti, ki je dostopna strokovnjakom, in da se da z izjavami strokovnjakov v medijih uravnotežiti ideološko motivirane izjave politikov, medtem ko princip uravnoveženosti predpostavlja, da so tudi izjave strokovnjakov politične (desnica je po zmagi na volitvah mnoge družboslovce in druge strokovnjake obtoževala, da so blizu levici in vsi so se branili s sklicevanjem na lastno strokovnost in upoštevanje kriterijev, ki veljajo za strokovno delo – z drugimi besedami, sklicevali so se na avtonomijo stroke) in da je potrebno medijski prostor uravnotežiti, tj. proporcionalno razdeliti na prostor, namenjen levici (tako njenim politikom kot strokovnjakom), in desnici, da sta torej resnici o družbeni realnosti dve in da morajo mediji vsaki nameniti polovico svojega prostora. Drugi tip percepcije razmerja med mediji in politiko je tako, vsaj v načelu, bolj demokratičen oziroma bolj dialoški, saj priznava obstoj vsaj dveh enakovrednih resnic – a je obenem »antiavtonomističen«, saj ne priznava možnosti strokovne avtonomije in poskuša posamezne stroke reducirati na podaljšek politike. Boj za avtonomijo tako strok kot novinarstva je v tem ideološkem kontekstu dobil nov zagon, močan in vseobsegajoč poskus »politizacije« strok in novinarstva je sprožil redefiniranje kriterijev strokovnosti in objektivnega poročanja in še močnejšo obrambo avtonomije obeh.

Obstaja pa še en pogoj za transformacijo politične vednosti v strokovno, kot se je to zgodilo v primeru kampanje pred vstopom Slovenije v EU in NATO – problem, o katerem se v političnem razredu izoblikuje konsenz in ki poenoti politični razred, mora biti političen problem. Politiki so namreč strokovnjaki za politiko, a se, v nasprotju z ostalimi strokovnjaki, ki se več ali manj držijo okvirov svoje stroke, vmešavajo tudi v stvari, ki so v domeni drugih strok, ki se pred temi vdori politike branijo s sklicevanjem na strokovno avtonomijo. V teh primerih mnenja strokovnjakov veljajo za objektivna, medtem ko mnenja politikov – če so v nasprotju z mnenji strokovnjakov – veljajo za ideološka, subjektivna in mediji bolj upoštevajo prva. Če se politični razred poenoti okrog problema, ki spada v domeno ene izmed strok (denimo okrog določenega zdravstvenega ali pravnega problema), so mnenja politikov še vedno sekundarnega pomena – politična vednost je zgolj suplement ali ponovitev strokovne (če se enoten politični razred strinja s stroko) ali pa njeno ideološko popačenje (če se enoten politični razred s stroko ne strinja). Politični diskurz lahko postane zares strokoven le, če se politični razred poenoti okrog problema, ki spada v strokovno domeno politike, tj. če problem, okrog katerega se poenoti, v delitvi dela oziroma razdelitvi družbenega prostora med posameznimi strokami spada v resor politike.

Politika kot stroka se od politike v običajnem pomenu (politike kot prostora soočanja in boja različnih ideoloških perspektiv, različnih vizij družbenega sveta in različnih načinov politične akcije) razlikuje po tem, da je »deideologizirana«, ni več prostor »dialoga« različnih ideoloških perspektiv, temveč tehnika upravljanja družbenih pojavov in procesov, ki so definirani in prepoznani kot politični, tj. pojavov in procesov, ki so tako ali drugače vezani na državo oziroma »javni sektor«. A tudi definicija domene države in politike kot stroke je zastavek bojev – tako je del politike v času pritiskov na medije poskušal uveljaviti kompetenco politike kot stroke nad javnimi mediji, pri čemer se je soočil z odporom novinarske stroke – in »vmesni rezultati« tega boja določajo mejo med pristojnostjo države (kjer lahko politika nastopa kot stroka) in pristojnostjo posameznih avtonomnih strok. Politika torej lahko nastopa kot stroka le na teritoriju, ki si ga uspešno prisvoji v boju s posameznimi avtonomnimi strokami – le tam lahko nastopa strokovno, tj. tehnično, »nezainteresirano« in »nedideo- loško«, medtem ko jo na drugih teritorijih čakajo obtožbe ideološkosti – obenem pa je vsaka strukturna sprememba (tako željena kot nezaželjena) stroke in prostora, na katerem deluje, odvisna od političnih ukrepov. Zato morajo stroke obenem tako nenehno apelirati na politiko in zahtevati od nje ukrepe, ki se ji zdijo ustrezni, kot braniti svojo avtonomijo in preprečevati, da bi si politika uzurpirala moč nesporednega upravljanja (upravljanja brez dialoga s stroko in brez upoštevanja priporočil in navodil stroke) s področjem, ki pripada določeni stroki.

Politika nevtralnega novinarstva

V obliki novinarstva, kjer vsebino poročanja predstavlja strokovna vednost, je strokovna vednost problematizirana le, kadar se pojavi možnost njene kontaminacije s politiko/ideologijo. Takšna ideološka perspektiva, kjer naj bi strokovni diskurzi lahko povedali resnico družbe, če jih le dovolj skrbno ločujemo od politike in ideologije in branimo pred njima, ima tudi svojo slepo pego. Ta slepa pega so nestrokovna videnja družbe in zgodovine, ki pa obenem niso del uradne politike – strokovno in nevtravno poročanje je slepo za vse diskurze, ki niso strokovni ali uradno politični. »Nevtravno« poročanje je nevtravno le do posameznih strokovnih vsebin – dokler so te strokovne po vseh formalnih kriterijih in dokler jih posredujejo ljudje, ki so večji medijskega nastopanja, so za medije sprejemljive ne glede na to, kakšna je dejansko njihova vsebina. Prav tako je nevtravno v primerih, ko politična vednost postane strokovna. Ni pa nevtravno do »pogleda

od spodaj«, do, benjaminovsko rečeno, zgodovine premaganih¹⁴ – se pravi do tistih ljudskih diskurzov in vednosti, ki niso produkt povratnega delovanja sekundarne ideološke produkcije na primarno, ki se ne formirajo po obrazcih in kriterijih strokovnih diskurzov, ki jih diseminirajo in popularizirajo množični mediji.

Tu ne gre za nasilno diskriminacijo ali namerno izključevanje, temveč za strukturno slepoto. Strokovni in nevtralni mediji diskurze, ki niso ne strokovni ne del uradne (državne) politike, preprosto spregledajo – ne zato, ker bi hoteli prikriti njihov obstoj ali jih zatreti, temveč zato, ker ne ustrezajo standardom množičnih medijev in ti preprosto z njimi nimajo česa početi, saj so ti diskurzi obenem odkrito angažirani (in torej nenevtralni in nestrokovni), tj. politični, toda ne izrekajo jih nosilci uradne politične moči, torej za medije niso relevantni in jim jih (za razliko od diskurzov uradne politike) ni potrebno tolerirati in vključevati v svoje vsebine. Politika nevtralnih medijev torej lahko vključuje le diskurze tistih razredov in razrednih frakcij, ki so v vsakokratnem zgodovinskem trenutku na oblasti – le diskurzi uradne oblasti so udeleženi v nihanju med bojem za avtonomijo posameznih strok in sodelovanjem med strokami in uradno politiko pri tehničnem upravljanju družbe in le diskurzi uradne politike se lahko (ob izpolnjevanju določenih pogojev, ki smo jih opisali zgoraj) spremenijo v strokovne diskurze.

Obstajajo tudi (zelo redki) primeri, ko množični mediji v svoje poročanje vključijo zgodovino premaganih. Eden izmed takih primerov je bilo poročanje jugoslovanskih časopisov o okupaciji Češkoslovaške leta 1968¹⁵ – takrat se je poročanje o okupaciji in odporu proti njej do določene mere prekrivalo s takratnimi diskurzi češkoslovaških množic. A to ujemanje je bilo zgodovinsko naključje – postrevolucionarna oblast na Češkoslovaškem in v drugih državah realno obstoječega socializma se je v drugi polovici 20. stoletja legitimirala kot ljudska, kot ljudska demokracija, zato je diskurz uradne politike do določene mere dopuščal in vključeval diskurze množic. V trenutku nevarnosti vsesplošne vojne in nasilja je reformistična vlada celo skoraj povsem prevzela diskurze množic. Jugoslovanski časopisi so diskurze češkoslovaških množic v svoje poročanje vključevali preko posrednika – češkoslovaške uradne politične ideologije, ki je bila obenem tudi precej sinhronizirana s tedanjo jugoslovansko uradno politično ideologijo. Te posebne zgodovinske okoliščine – postrevolucionarna soci-

¹⁴ Walter Benjamin, *Izbrani spisi*, Ljubljana 2003, 219–221.

¹⁵ Primož Krašovec in Igor Ž. Žagar, »Progressive« Versus »Bureaucratic« Socialism, v: Michal Krzyzanowski, Anna Triandafyllidou in Ruth Wodak (ur.), *Europe in Crisis*, Basingstoke 2009.

alistična družbeno-politična ureditev, v kateri so uradne politične institucije zaradi tuje okupacije izgubile skoraj vso dejansko družbeno moč in se zato obrnile na množice in prevzele njihov diskurz – so omogočile nenavadno in neobičajno obsežno vključevanje diskurzov množic v množične medije.¹⁶ V običajni situaciji so množični mediji množični le formalno, po obsegu svojega bralstva, niso pa mediji množic – ujemanje med množičnimi mediji in uradno politično ideologijo je nujno in vdor diskurzov množic v medijski diskurz je mogoč le v izjemnih zgodovinskih situacijah, ko se diskurzi množic ujemajo z uradno politično ideologijo. Po koncu realno obstoječega socializma oziroma zlomu režimov, ki so se (vsaj nominalno) deklarirali kot ljudske demokracije, je teh naključnih ujemanj vse manj in možnosti zanje so vse manjše.

V svoji kritiki buržoaznega objektivizma je Althusser napisal »vsega se ne da videti od povsod«, medtem ko je »pozitivistični pogoj za objektivnost /.../ da naj bi se bilo treba postaviti na *nično* pozicijo«. ¹⁷ Althusserjeva poanta je, da je vsaka pozicija za nekaj slepa, in domnevno nevtralna pozicija, ki se je drži sodobno novinarstvo, je slepa ravno za, staromodno rečeno, razredni boj. Medtem ko so diskurzi državne politike in njenega administrativnega aparata nujno resni, zmerni, tehnični in strokovni (to so diskurzi, ki tvorijo vsebino »nevtralnega« novinarskega poročanja in ki sami sebe ne prepoznavajo kot ideološke diskurze, ki nastopajo s pozicije družbene moči, temveč kot objektivno resnico družbe), so diskurzi druge strani v razrednem boju nujno utopični. Poskusi videti zgodovino z nevtralne perspektive zgrešijo njen morda najpomembnejši del – tisto, česar še ni, in tisto, kar bi lahko bilo, pa ni, ali, kot pravi Pessoa: »Kdo bo napisal zgodovino tistega, kar bi lahko bilo? Če jo bo kdo napisal, bo to prava zgodovina človeštva.« ¹⁸ Ko je tema politika, nevtralno poročanje vidi le »uravnotežene« alternative, kjer je vse že vnaprej odločeno in izbira v resnici ni mogoča (alternative tipa »demokracija ali totalitarizem« ¹⁹), medtem ko utopična perspektiva vidi lažnost teh alternativ in se pozicionira zunaj teh vsiljenih izbir, zunaj meja, ki jih določa sekundarna ideološka produkcija.

Utopični diskurzi množic so alternativna oblika sekundarne ideološke produkcije. V nasprotju s strokovnimi diskurzi niso namenjeni reproduk-

¹⁶ Tu imamo seveda v mislih politično angažirane diskurze množic, ki prebijajo horizonte uradne politične ideologije in strokovnih diskurzov, saj so mnenja ljudstva, pogojena in determinirana s sekundarno ideološko produkcijo, povsem običajen sestavni del vsebin množičnih medijev.

¹⁷ Althusser, n. d., 140.

¹⁸ Citat, ki ga je prevedel Miklavž Komelj, prevzemam po njegovem predavanju na Delavsko-punkerski univerzi v Klubu Gromka v Ljubljani, 17. maja 2007.

¹⁹ Primož Krašovec, »Teorije« o totalitarizmu in njihovi politični učinku, v: *Emzin*, 1–2 (2007).

ciji obstoječih družbenih institucij, ideologij in razmerij moči, temveč si želijo njihove spremembe – so transformatorni diskurzi.²⁰ V njih se primarne oblike zavesti – vsakdanje izkušnje, vednost, ki izhaja iz rutinskih življenjskih praks – ne prilagajajo modelom strokovne sekundarne ideološke produkcije, temveč postajajo oblike zamišljanja alternativnih družbenih institucij, ideologij in razmerij moči. Politike nevtralnih medijev tako ne moremo razbrati iz tistega, kar vključujejo – pri diseminaciji in popularizaciji strokovnih diskurzov so v večini primerov profesionalni in korektni in dejansko ne diskriminirajo med posameznimi strokovnimi diskurzi ali posameznimi uradno političnimi ideologijami, medijski prostor je nevtralen in odprt za vse naštetu –, temveč iz tistega, kar spregledujejo, neprepoznajo in puščajo ob strani. Politika nevtralnih medijev je politika izključevanje alternativnih, neuradnih in transformatornih političnih diskurzov, izključevanja tistih diskurzov, ki jih ne producira kasta strokovnjakov za politiko,²¹ temveč množice. Nevtralno novinarsko poročanje je »metadiskurz«, ki nevtralno združuje vse reproduktivne ideološke diskurze v določeni družbi v določenem zgodovinskem trenutku – in ki ostaja slep za vse transformatorne ideološke (in teoretske) diskurze.

²⁰ Po Pecheuxu lahko različne tendence v razrednem boju v ideologiji v grobem razdelimo na dva osnovna tipa – reproduktivne in transformatorne tendence. Michel Pecheux, *Diskurz in ideologija(e)*, v: Zoja Skušek-Močnik (ur.), *Ideologija in estetski učinek*, Ljubljana 1980, 104–110.

²¹ Močnik, n. d., 70–72.

Medijska moč in emancipatorna politika SHS- in jugoslovanskih časopisov v obdobju med obema vojnama: Nekaj (ne)znanih primerov

V obdobju med obema svetovnjima vojnama so bili v novoustanovljeni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (ki je bila z vzpostavitvijo t. i. odprte diktature leta 1929 preimenovana v Kraljevino Jugoslavijo) – časopisi in novi mediji, kot sta bila radio in film, osnovna sredstva usmerjanja javnega mnenja in kulturne politike ter iniciiranja novih umetniških in kritičnih medijskih praks. Čeprav je bila novinarska praksa povsem jasno politično opredeljena, je bila medijska politika v načelu »odmaknjena« od države, neodvisna in raznolika. Moč medijev – še posebej novih, avdio-vizualnih – in njihov potencial kot sredstva propagande in manipulacije je država odkrila šele kasneje, po Goebbelsu, tako da je bil, zaradi nezainteresiranosti države za ta vidik javne komunikacije, medijski prostor v tem času odprt za posredovanje progresivnih idej, novih kulturnih in umetniških praks, družbeno kritiko in različne vrste političnega mišljenja (na primer avantgardnih kolažnih tehnik¹). Z drugimi besedami: medijska po-

¹ Različni *-izmi* avantgarde so v tem obdobju – kot izraz nasprotovanja dominantnim oblikam institucionaliziranega meščanskega modernizma, tradiciji in umetniškemu kanonu ter z namenom, da spremenijo ustaljene umetniške in kulturne obrazce v smeri novih političnih, družbenih in znanstvenih praks – v literarne narative vključili tehnološki razvoj in nove medije. V skladu s tem so bila ta »/g/ibanja usmerjena internacionalno in zasnovana na interdisciplinarnem jeziku ter aktivističnem, skoraj revolucionarnem obnašanju. Te strategije so se izražale skozi forme časopisov in skozi subverzivne, alternativne vidike novega umetniškega diskurza /prevedel P. K./,« Irina Subotić, *Od Avantgarde do Arkadije*, Beograd 2000. Tako se v obdobju med 1920 in 1930 pojavijo številni manifesti, časopisi in polemike, ki sinkretično spajajo tekstualni, slikovni, tipografski, kolažni umetniški izraz dejanskosti, utopije in notranjih doživetij ter projekcij individualnega, največkrat ekscentričnega in uporniškega. Časopisi so percipirani kot najpopolnejše jugoslovansko avantgardno delo. Na nek način so bili časopisi forumi avantgardnih gibanj. Bili so oblika nomadskega diskurza in medij komuniciranja z vsakodnevnim in ustaljenim. Vsa

litika je bila neke vrste ogledalo državne politike – v nekakšnem paradoksnem medsebojnem prepletanju dominantnih, populističnih in subalternih družbeno-političnih diskurzov.

Zaradi takšne pozicije medijev je medijska reprezentacija države-kraljevine postala pogosta podlaga za različna naknadna manipulativna »branja« in kasnejše zgodovinske revizije (socialistično, etno-nacionalistično/transicijsko in liberalno-demokratsko). Če se – brez posredovanja enodimenzionalnih ideoloških ocen in medijskih reprezentacij/cenzur, ki so nastale po drugi svetovni vojni, v osemdesetih, v devetdesetih in ki nastajajo še danes – iz današnje perspektive ozremo nazaj na politično prakso medijev iz obdobja med obema vojnama, lahko v njej prepoznamo tri aspekte kulture, ki jih je definiral Raymond Williams: preživeli (*residual*), vladajoči (*dominant*) in nastajajoči (*emergent*),² ki so z medsebojno povezanostjo in pogojenostjo oblikovali razcepljeni in dinamični model medijske kulture neke nove evropske postimperialne države v procesu modernizacije v začetku dvajsetih let dvajsetega stoletja.

Upoštevaajoč navedene aspekte kulture znotraj širšega konteksta kulturnega materializma in z usklajevanjem tekstovne (narativne), družbene (diskurzivne) in zgodovinske (interpretativne) analize medijskih tekstov v smeri novega historicizma z jasno opredeljenim izhodiščem v feministični kritiki in praksi, bom poskušala, s pomočjo nekaj tematsko izbranih primerov, pokazati eno izmed mogočih razlag politike delovanja in prikazovanja medijsko posredovane realnosti v medvojni Kraljevini SHS/Jugoslaviji, ki je bila na različne načine prikazovana in prisvajana v zgodovinah kasnejših postjugoslovanskih držav. Kljub razpadu Jugoslavije so postjugoslovanski mediji obdržali nekatere skupne in kontinuirane mehanizme produciranja medijsko posredovane realnosti, tako da lahko v primerih iz preteklosti, ki jih bomo obravnavali, jasno prepoznamo obrise današnjega medijskega diskurza – a imajo današnji mediji, v primerjavi z medvojnimi, manj emancipatornega potenciala in večjo stopnjo (samo)cenzure, čeprav naj bi živeli v času »svobodnih medijev« in spolne enakopravnosti. Med raziskovanjem jugoslovanske nacionalne ideologije in patriarhalnih družbenih načel od dvajsetih let dalje ter feministične liminalne prakse in njenega aktivizma (pacifizma) konec tridesetih let smo našli nekatere indikativne primere delovanja in učinkov medijskega diskurza pod določenimi

ta gibanja so bila antimilitaristična, antimimetična, antropocentrična in na nek način humanistična. Primerjaj Subotić Irina, *Les Avant-Gardes Historiques: Dadaïsme, Zenithisme et Surrealisme*, v: *L'Espace Yougoslave - Un Siecle d'Histoire*, Pariz 1998, 256–265; Gojko Tešić, *Zli volšebnici 1917–1943*, Beograd 1983.

² Raymond Williams, *Marxism and Literature*, Oxford 1977, 123.

ideološkimi in materialnimi pogoji, v katerih je obravnavani medijski prostor nastajal. V članku je pozornost usmerjena na časopisne članke, ki so se ukvarjali s prezentiranjem žensk in z ženskim vprašanjem v različnih kontekstih: patriarhalnem, nacionalnem, kozmopolitskem in pacifističnem.

Primeri patriarhalnega in konservativnega medijskega diskurza

Patriarhalni in konservativni diskurz in z njima povezana pojma tradicije in »zakona močnejšega« so v medvojnem obdobju, tako kot danes, preprečevali kakršnokoli žensko emancipatorno politiko in prisotnost žensk v javnosti. Ti diskurzi so bili zaznamovani s kultom matere (biološke, teritorialne in abstraktne – pogosto božje) in so znotraj sebe konstruirali ne samo ažurirane mehanizme moči, temveč tudi mehanizme morale, politike, kulture in drugih sfer po podobi in po potrebah le enega, moškega spola. Antifeministična stališča, ki so bila vpisana v osnove patriarhalne družbe, so bila regresivna, ne samo v zvezi s položajem žensk v družbi (zgodovini, kulturi, politiki ...), temveč tudi za družbo nasploh. Kot kriptoideologija je bil antifeminizem tako sestavni, celo temeljni del dominantnega javnega družbeno-političnega diskurza, ki je sebe videl kot univerzalnega. Procesi modernizacije in sekularizacije so se v novonastali moderni državi zelo pogosto in paradoksalno držali patriarhalnih obrazcev in so tako zapostavljali družbeni položaj žensk, še posebej glede volilne pravice, pravice do zaposlitve, vloge žensk v družinskih odnosih ipd., ter tolerirali družbene pojave, kot so dvojna morala, ženski celibat, nasilje v družini in mnoge druge podobne pojave, ki so se pogosto tolerirali kot »sredstva vzgoje«. Zaradi navedenega je bila emancipacija žensk pogosto zelo težka, še posebej v ruralnem okolju, kjer je živela večina prebivalstva in kjer se je patriarhat izvajal v najbolj grobi obliki – na kar kažejo tako mnoge etnografske študije in tedanji mediji (v katerih se je s položajem podeželskih žensk na veliko manipuliralo, še posebej v tekstih konservativnih, t. i. elitnih intelektualcev), kot tudi književnost, v kateri so podeželske ženske prikazane zgolj fiktivno, glede na folklorne afinitete in domišljijo pisateljev.

Začetek ustanavljanja vaških društev, največkrat zbranih okrog te ali one rokodelske dejavnosti, je omogočil, da se je proces emancipacije premaknil z mrtve točke tudi v tem okolju. A čeprav je bila vloga podeželskih žensk v preživljanju podeželskih gospodinjstev in razbijanju zadrugarstva v času prihajajočega kapitalizma odločilna tako za njihovo nadaljnjo emancipacijo kot za modernizacijo družbe, se položaj žensk ni dosti izboljšal – nasprotno, namesto priznanja zaslug za družbeni napredek so bile obtože-

ne uničevanja starega, patriarhalnega načina življenja. T. i. kriza patriarhalne družine je bila povezana z žensko emancipacijo in feminizmom. Procesu ženske emancipacije, ki je vplival na modernizacijo tako kmečkih kot delavskih in meščanskih družin – in s tem na modernizacijo celotne družbe – so se pripisovali negativni učinki, kot je rušenje natalitete in morale in splošnih družbenih vrednot (pri ženskah in zaradi žensk). To je bilo še posebej značilno za urbana okolja, kjer so bile ženske označene kot nosilke vsesplošnega propada dobrega starega patriarhata in njegove tradicije.

Takšnemu splošnemu mnenju so se postavile po robu mnoge tedanje feministke. Angela Vode, ki se je ukvarjala z družbenimi vidiki družine, je v zvezi s tem napisala, da je »ženina gospodarska neodvisnost«³ pripomogla k emancipaciji žensk in k njihovem duhovnem razvoju, kar je posledično privedlo do spremembe odnosa med možem in ženo:

»Danes tvorita zakonsko zajednico dva povsem samostojna človeka. Ta samostojnost temelji na gospodarski podlagi, ki upliva tudi na druge činitelje v skupnem življenju. Dočim je bil mož prej neomejen gospodar družine, stopa danes njegova absolutno nadarjena vloga v ozadje in se mora umikati ženinemu soodločanju glede otrok in vseh drugih družinskih vprašanj. Kdo more to smatrati kot krizo družine?«³

Na žalost so bili mnogi prepričani da gre prav za to. Poleg neposredno izraženih kritik in obsodb ženske emancipacije, ki so prihajale predvsem iz verskega tiska, so obsodbe prihajale tudi od drugih predstavnikov patriarhalnih stebrov moči – raznih javnih institucij in njihovih javnih glasil. Argumentacija je v večini primerov temeljila na konservativnem moraliziranju ter generalizaciji in manipulaciji iz konteksta iztrganih negativnih primerov iz vsakdanjega življenja, kot tudi na poskusih, da se negativno prikažejo vsa tista dejstva, ki so dokazovala, da imajo ženske enake sposobnosti kot moški, da denimo zaradi zaposlenih žensk moški ostajajo brez služb, da zaradi modernih žensk prihaja do razmaha prostitucije, nemorale in spolnih bolezni, da s prevzemanjem »moških«³ vlog ženske izgubljajo svoje »izvorno«³ ženske lastnosti, da je ženska naravno določena za vlogo matere itn. Ta ideologija je bila v času širjenja fašizma privedena do absurda preko desničarskih idej o »rasni higieni«³ in vlogi žensk v ohranjanju »čistosti rase«, kjer naj bi imela odločilno vlogo ravno »nepokvarjena«³ podeželska ženska.

V takšnih konservativnih in patriarhalnih (ter kasneje fašističnih) diskurzih je podeželska ženska prikazana kot čuvarica tradicije, kot mati, kot

³ Angela Vode, *Spol in upor*, Ljubljana 1998, 175–176.

sestra, kot hčerka, ki je ni zajel val mestnih in »zahodnjaških« zablod, nemorale ipd. Postala je ideal in inspiracija »čiste« ženskosti, ki so ji sveti atributi materinstva, požrtvovalnosti, naravnosti in znanja, skonstruirani s pomočjo političnih, zgodovinskih, medijskih in tudi (kvazi)znanstvenih ter seveda epskih narativov konservativne inteligence in političnega vrha. Tako je znani minister in kasnejši kolaborant Dimitrije Lotrić v časopisu *Politika* med drugim napisal sledeče: »Funkcije moškega in ženske niso enake in zato tudi ne moreta imeti enakih pravic /.../ Moški je po naravi in po običaju borec in ustvarjalec in zakoni se ravnaajo po običajih. Ženska zbujajo navdušenje za ustvarjanje in boj. Vsak spol mora obržati ravno te lastnosti, ki bodo razvile njun naravni namen do popolnosti. /.../ Zato smo proti ženski volilni pravici /prevedel P. K./.«⁴ Vseeno pa je bilo, celo pod takšno javno represijo s strani cenjenih in vplivnih osebnosti tistega časa, žensko »feministično« vprašanje vse bolj prisotno v javnosti. Tudi mobilizacija žensk okrog ženskih gibanj in organizacij je postajala vse bolj množična, kar je razvidno tudi iz dnevnega časopisja, ki je bilo zelo brano in ki se je, četudi na marginah, ukvarjalo tudi z aktualnimi ženskimi vprašanji. Takšne primere lahko najdemo že v zgodnjih letih prve Jugoslavije. V časopisu *Politika* se leta 1919 pojavi podrobno poročilo s Kongresa jugoslovanskih žensk, na katerem se je govorilo o »vzgoji in izobraževanju ljudstva, o feminističnem vprašanju in o prostituciji /prevedel P. K./.«⁵ Takšni teksti so bili deležni negativnih reakcij in pogosto izpostavljeni posmehu in žalitvam. V isti številki *Politike* je tako boj za ženske pravice označen kot tako komičen, da bi se mu – po trditvah avtorja članka – smejale tudi Jugoslovanke same, saj je treba upoštevati, da tudi »one« posredno vplivajo na politiko in ostale sfere javnega življenja kot tudi to, da se zaradi skromnosti s tem ne želijo ukvarjati javno.⁶ Po istem avtorju je (skupno) življenje žensk in moških v Jugoslaviji absolutno harmonično in različno od tistega na Vzhodu, kjer so ženske samo objekt, in na Zahodu, kjer so ženske postale tekmice moških – kar priča o tem, da je javna razprava o tem vprašanju vsebovala tako progresivne (»feminofilne«⁷) kot konservativne (mizogine) argumente.

⁴ *Politika*, 8. 9. 1953, 15. Primerov je še veliko, na tem mestu bom navedla samo nekatere pisce, kot so Dimitrije Lotrić, Dušana Kostić, Svetislav Stefanović, Branimir Maleš in Vladimir Velmar-Janković, ki so redno polnili časopise, še posebej *Politiko*, s takšnimi teksti.

⁵ *Politika*, 24. 9. 1919.

⁶ N. m.

⁷ Julka Hlapec Đorđević v svojih esejih o feminizmu piše o feminofilnih moških in poudarja, da je njihova podpora nujna za spremembo položaja žensk v družbi. Julka Hlapec Đorđević, *Studije i eseji o feminizmu*, Beograd 1935, 5–41.

V trenutku, ko je žensko gibanje z ustanovitvijo Ženske stranke leta 1936 doseglo politični vrhunec, je ostra reakcija na feministično vprašanje z margine prešla na prvo stran *Politike* – med drugim tudi zaradi tedaj razširjene predstave, da ženska emancipacije izhaja iz levičarske (komunistične) ideologije. Avtor članka »Ženska stranka« Pet. M. Lazarević navaja nekaj tipično mizogininih, patriarhalnih in konservativnih stališč, ki jih ne uporabi toliko za neposredni obračun s feministkami kot za posredni obračun s Komunistično stranko in »partizanstvom« preko kritike feminističnega gibanja: »In tako namesto tistih starih jeklenih mladih generacij ustvarjamo umske in moralne povprečeneže, ki jim je partizanski lov sredstvo za lepo in brezskrbno življenje. A ti, naša današnja srbska mati, mar meniš, da ti moški s svojim primerom še niso dovolj uničili tvojih otrok ter da se moraš celo sama vmešati v to uničevalno dejavnost? /prevedel P. K./«⁸ Boj za ohranitev enotnega in čistega patriarhalnega reda je bil vezan na epsko retoriko in v skladu s tem se avtor v istem članku sklicuje na imaginarne like iz ustne tradicije:

»Povojni vihar nezdravih ambicij se je dotaknil tudi nekaterih naših dobrih in plemenitih žensk. Ravno zato je dolžnost vseh resnih žensk in vseh resnih moških, da stopijo pred njih in jim rečejo: ‚O, naše dobre žene in sestre, ve, ki s svojim poreklom nosite na sebi tradicijo kosovskega dekleta in klasične srbske žene in matere, opustite te dejavnosti, s katerim škodite tako sebi kot svojemu narodu in otrokom.‘«⁹

V javnem medijskem prostoru je simbolna vloga naše/njihove matere/žene/sestre postala arbitrarna – pravzaprav zamegljena, manipulativna v različnih smereh in strateško sredstvo za zmago nad nasprotnikom (v tem primeru nad komunizmom), ki obenem omogoča, da se predstave o ženskah ohranijo v okvirih tradicionalnih/nacionalnih mitov in da se ženska udeležba odstrani iz politike in drugih sfer družbene angažiranosti:¹⁰ »V naši državi še obstajajo prostrana polja za vaše blagodejno delo. Pojdite za sledjo, ki so jo dosedaj v javnem življenju našega naroda pustile plemenite žene, ki so se dosedaj ukvarjale z javnimi dejavnostmi.¹¹ Ne ločujte se, pač

⁸ *Politika*, 3. 11. 1927, 1.

⁹ N. m.

¹⁰ Rada Iveković, *Women, Nationalism and War: »Make Love, Not War«*, v: *Hypatia, a Journal of Feminist Philosophy* 4 (1993).

¹¹ Mišljene so humanitarne dejavnosti: »Naša plemenita srbska žena tudi dosedaj ni sedela križem rok. Tudi v preteklosti se je udeleževala našega javnega življenja in to zelo uspešno. Naše Kolo sester, Žensko društvo Kneginja Ljubica, materinsko društvo Srbska mati, Kneginja Zorka in mnoga druga ženska društva so za dobro našega naroda od vojne do danes naredila več kot katerakoli politična stranka /prevedel P. K./« *Politika*, n. m.

pa s svojo sestrsko ljubeznijo združite to, kar je povojna partizanska zastrupljenost razdružila! /prevedel P. K./«¹² Mnogi avtorji takšnih tekstov so si resnobnost, ganjenost in tragični patos izposojali iz ustne epske tradicije in drugih literarno sorodnih narativov, s pomočjo katerih so se takšni nazori ohranili vse do danes, saj ti narativi predstavljajo čvrsto oporo patriarhalni tradiciji in konservativnim stališčem.

Takšnih primerov je v medijih iz obdobja med obema vojnama neskončno in narativi o njihovem konservativnem kodeksu, ki ga je tradicija prenesla in ohranila vse do danes (čeprav je danes medijski diskurz nekoliko bolj »politično korekten«), so nujen material za ponovno pisanje in dekonstrukcijo patriarhalne kulture s pomočjo časovno paralelnih ponovnih branj medijskih tekstov.

Nacionalizmi in populizmi v ideološko različno orientiranih časopisih

Pojem nacionalnega vprašanja je bil v medvojnem obdobju večpomen-ski in relevanten za odločanje o smeri feminističnega delovanja ter za oblikovanje družbeno-političnega novinarstva. Če o naciji govorimo kot o zamišljeni skupnosti,¹³ v katero se vpisujejo družbeno-politične, ekonomske, kulturne in zgodovinske kategorije ter producirajo stereotipi, ki predstavljajo kulturno intimnost¹⁴ nekega »naroda«, lahko v novonastali Kraljevini SHS/Jugoslaviji sledimo nekoliko modelom levičarskih in desničarskih nacionalnih opredelitev, ki se pojavljajo v obliki državne ideologije ali kot populizmi posameznih javnih glasil. V vsakem primeru je nacionalna identiteta (oziroma nacionalizem na splošno) konstrukt, ki v ideoloških preobrazbah funkcionira kot mit ali, dodajam, kot utopija – glede na to, ali je usmerjen proti preteklosti in tako k politiki dominantnega ideo-

¹² N. m.

¹³ Benedict Anderson je predlagal naslednjo antropološko definicijo nacije: »To je zamišljena politična skupnost, zamišljena kot obenem inherentno omejena in suverena /prevedel P. K./.« Benedict Anderson, *Nacija: Zamišljena zajednica: Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1990, 17.

¹⁴ Pojem kulturne intimnosti je v antropologijo uvedel Michael Herzfeld leta 1995. V knjigi s tem naslovom, ki je bila prvič objavljena leta 1997, o kulturni intimnosti med drugim zapiše sledeče: »Kaj je skupna osnova, ki končno ukine možnost jasno definiranih, nespremenljivih razmerij moči? Trdim, da ima najpomembnejšo vlogo pri tem kulturna intimnost – prepoznavanje tistih aspektov kulturne identitete, ki jih občutimo kot vir zunanjega neugodja, a obenem istočasno članom skupnosti omogočajo občutek varnosti zaradi pripadanja družbi, občutek domačnosti z osnovami moči, ki lahko ljudem brez pravic v nekem trenutku omogoči določeno stopnjo kreativne nepokorščine, a že v naslednjem pripomore k uspešnemu zastraševanju /prevedel P. K./.« Michael Herzfeld, *Kulturna intimnost: Socijalna poetika u nacionalnoj državi*, Beograd 2004, 20–21.

loškega diskurza ali proti prihodnosti in tako k ustvarjanju revolucionarnega ideološkega teksta.¹⁵ V Kraljevini SHS/Jugoslaviji sta se združevanje ali asimilacija teh različnih oblik nacionalizma dogajala na ravni multikulturalizma, etnonacionalizma, internacionalizma in nadnacionalizma (supranacionalizma) ter se obenem prežemala z drugimi ideologijami, predvsem z liberalno in socialistično. Ti koncepti so se prepletali v okviru pojma jugoslovanstva kot novega družbeno-političnega okvira za pripadnike t. i. konstitutivnih »plemen« (Srbov, Hrvatov in Slovencev). Jugoslovanstvo je postala uradna nacionalna ideologija novonastale države, v kateri so se navedene nacionalne in nadnacionalne politike medsebojno pomešale z namenom, da prevladajo druga nad drugo pod okriljem pojma, ki je imel za svoje konstitutivne narode različen pomen in značaj – od antiimperializma (antihabsburška politika) preko neoimperializma (prosrbska, centralistična politika) do idealističnih teženj k dobesednemu sledenju jugoslovanski ideologiji.

Če upoštevamo, da ženske niso bile pojmovane kot enakopravne udeleženke v procesu izgradnje jugoslovanske nacije in da so se morale v novonastali državi boriti za svoje pravice in emancipacijo, je bila Kraljevina SHS – tako kot ostale evropske države – narejena po modelu »moškemu država, ženski družina.«¹⁶ Istočasno so konservativni ideologi spolnih vlog s svojimi pogostimi javnimi intervencijami vplivali na javno mnenje z apokaliptičnim opozarjanjem na to, da ženska emancipacija pomeni propad družbenih vrednot in nacije ter da je zaradi tega smrtni sovražnik vsakega naroda.¹⁷ Jezik nacije in nacionalna država ter tako tudi nacionalizem sam kot pojem in kot referenca so bili vezani izključno na moški spol in simbolična pripadnost nacionalni državi je bila izkazana ravno z volilno pravico. Kljub temu so ženska in feministična gibanja v procesu demokratizacije oziroma ustanovitve moderne države videla možnost ženske emancipacije in izhoda iz omejene privatnosti ter podrejenega položaja. Ženski od-

¹⁵ V tem smislu lahko razlikujemo med različnimi državnimi nacionalnimi politikami, ki so se pojavljale v okviru različnih opredelitev nacionalizma: meščanski nacionalizem in Rusova parola »volje naroda«; etnični nacionalizem v okvirih skupnih kulturnih, zgodovinskih in tradicionalnih skupnih vrednot; romantični nacionalizem ter pojma narodnega genija in ontološkega podaljška skupne »rase«; in, na koncu, državni nacionalizem in izdelan pojem državljanskega nacionalizma, v katerem imajo nacionalna čustva prednost pred univerzalnimi pravicami in svoboščinami. V antropološkem smislu imajo v ženskem diskurzu te nacionalne politike poseben pomen in prakso in jih zato ne moremo obravnavati izven kategorije spola.

¹⁶ Teorija o državi kot »zgolj moškemu bitju« je bila v času nastajanja modernih držav dominantna. Gisela Bock, *Ženske v evropski zgodovini: Od srednjega veka do danes*, Ljubljana 2004, 210–211.

¹⁷ N. m., 212.

nos do nacionalizma in njegovih ideoloških paradigem je tako postal ambivalenten – po eni strani se je izražal skozi boj za pravico do vključenosti in za pravico do odločanja v državi, kjer se pod državljanstvom razume nacionalna lojalnost (na ta način so si ženska gibanja v danih okvirih nacije prizadevala za družbeno-politično participacijo in, še posebej nacionalna ženska društva, v svojih aktivnostih poudarjala nacionalne vrednote in obveznosti), medtem ko so, po drugi strani, socialnodemokratske ženske organizacije – ki so se kasneje radikalizirale in prestopile v brezrazredno ideologijo Partije ter postale proletarska ženska gibanja oziroma sekretariati – podpirale nadnacionalne modele demokratizacije. A bilo bi preveč enostavno trditi, da so bile omenjene ideologije fiksno vezane za določena ženska gibanja, saj sta bili naklonjenost in toleranca med ideološkimi orientacijami več kot očitni. Lahko rečemo, da so bila ženska gibanja fleksibilna in kompromisna pri prizadevanju za rešitev ženskega vprašanja in doseganja enakopravnosti ne samo žensk, temveč tudi drugih zatiranih družbenih skupin in manjšin. Žensko vprašanje in pojma nacionalizma in feminizma so bili pogojeni z družbeno-politično situacijo, ki se je drastično spreminjala glede na velike vojne in ideologije, ki so jih spremljale. Razlike v dojemanju nacionalizma se da videti tako v aktivnostih ženskih gibanj kot v njihovem avtorskem ustvarjanju in političnih tekstih. V zvezi s tem bom navedla nekaj primerov.

Žensko vprašanje in jugoslovanstvo sta se prepletala tudi v medijskem diskurzu, predvsem na straneh časopisa *Nova Europa*, ki je bil ustanovljen z namenom, da jugoslovanstvo prikaže v masarykovski tradiciji kot podlago, »na kateri je mogoča realizacija pravice, svobode in enakosti za vse, slovanske in neslovanske narode na ozemlju Jugoslavije«, v okviru katere se »srečujeta nacionalno in socialno«,¹⁸ kjer ima socialno prevladujočo vlogo. Demokratska struja medvojnega jugoslovanstva je v vsaki številki tega časopisa poudarjala vlogo in položaj ženske in v enem izmed člankov posebej poudarila potrebo, da se žensko vprašanje rešuje »na osnovi enakopravnosti, a z upoštevanjem posebnih talentov, organizma in sposobnosti ženske ter njene posebne dolžnosti do moškega in človeštva /prevedel P. K./.«¹⁹ A tovrstni teksti so bili bolj usklajeni s feminofilno uredniško politiko časopisa, ki je propagiral liberalno obliko jugoslovanstva, in manj s feminističnimi programi.

¹⁸ Mira Bogdanović, Žensko pitanje u časopisu *Nova Europa* (1920–1941), v: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2. Položaj žene kao merilo modernizacije: Naučni skup*, Beograd 1998, 385.

¹⁹ N. d., 387.

Emancipacija žensk v okviru jugoslovanstva po vzoru »moderne evropske ženske« predstavlja uredniški koncept nekega drugega, ženskega časopisa *Žena i svet*, ki se je pojavil leta 1925. Urednica tega časopisa Jelena Zrnić je v uvodniku prve številke napisala:

»Ta časopis smo zagnali z najiskrenejšo težnjo, da skozi njega naše ženske – Srbkinje, Hrvatice in Slovenke – pokažejo, kaj si želijo in kaj potrebujejo ženske naših treh združenih plemen – tudi od velikega in kulturnega sveta izven njene domovine /.../ Sestre, bodimo složne! S skupnim prizadevanjem bomo lažje prišle do uresničitve naših želja, ki so velike in čudovite kot svet /prevedel P. K./.«²⁰

Časopis *Žena i svet* je bil utemeljen na ideji meščanskega liberalizma in je nastal z namenom, da žensko gibanje usmeri k ohranjanju in razvoju skupnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pri tem je poudarjal pomen kraljevske družine, ki je predstavljala simbol meščanske ureditve.²¹ V tem ženskem časopisu jugoslovanke provenience se je pojavil še en zanimiv primer. Predvideno je bilo, da bi bil časopis tiskan v cirilici in latinici, a do tega po prvi številki zaradi finančnih težav ni prišlo. V tekstu z naslovom »Tistim, ki zahtevajo latinico« so urednice poskušale pojasniti težko ekonomsko situacijo in med drugim poudarile:

»Lahko idealiziramo in imamo radi idejo skupnega dela ter si prizadevamo za razumevanje, a takšen posel pomeni toliko stroškov, da ne moremo za manj kot tisoč Hrvatice, ne glede na to, koliko so nam pri srcu, izdajati posebne verzije /.../ Poskušale bomo najti neko srednjo pot, da ustrezemo vsem. Poskrbele bomo, da bomo izbirale vsebine, ki bodo blizu tudi hrvaškim in slovenskim ter drugim ženskam. Vemo tudi, da se Srbkinje ne bodo niti malo jezile, če napisom pod slikami, kjer lahko, dodamo tudi vzporedne napise v latinici /prevedel P. K./.«²²

Takšni etnonacionalni spori so najbolj prišli v ospredje na simbolični ravni jezika/imenovanja²³ v obdobju do uvedbe diktature, a tudi kasneje pod

²⁰ *Žena i svet* 1, 5. Citirano po Svetlana Stefanović, *Ženska štampa: Žena i svet: 1925–1941, v: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2, položaj žene kao merilo modernizacije: naučni skup*, Beograd 1998, 412.

²¹ N. m.

²² N. d., 411.

²³ Podoben primer je tudi spor, do katerega je prišlo na ustanovnem kongresu Narodne ženske zveze Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1919 in kjer je bilo predmet spora ime zveze. Delegatke iz Srbije so predlagale, da nova, »razširjena« zveza, ki je nastala na predlog Srbske narodne ženske zveze, še naprej nosi ime srbska – saj naj bi bila Jugoslavija samo geografski pojem –, medtem ko so hrvaške delegatke s podporo nekaj mladih srbskih kolegic predlagale ime Ženska jugoslovan-

krinko jugoslovanstva, znotraj katerega so se takšne težnje posredno manifestirale. V obeh primerih je šlo za prosrbsko jugoslovanstvo, ki pa je bilo v končnem seštevkju in glede na celoto ženskih gibanj vseeno redko zastopano.

Občutek pripadnosti jugoslovanski naciji je v ženskih krogih z vzponom fašizma v Evropi postajal močnejši in je prerasel v nadnacionalni model, ki je sprejel socialno angažirano kritiko kot uradno ideologijo proletariata. Žensko gibanje je tako konec tridesetih let svoje aktivnosti osredinjavalo na antifašistične in pacifistične akcije. Njegove članice so s časom v vse večjem številu vstopale v Komunistično partijo, ki je obljubljala, da bo žensko vprašanje rešeno skupaj z razrednim, kar je pripeljalo do tega, da je bil feminizem ob začetku druge svetovne vojne razglašen za nepotrebno in, še več, za »oportunistično, desničarsko prakso.«²⁴

Kozmopolitanizem *versus* globalizem v ženskem tisku

Povezovanje z aktualnimi svetovnimi dogajanjmi in njihovo spremljanje, mobilnost (preseganje mej in odkrivanje drugih in drugačnih kultur – npr. pisanje potopisov, izobraževanje v tujini ipd.), prevajanje (kot znana ženska praksa preseganja mej in zapuščanja dominantnih nacionalnih diskurzov), izmenjava idej in razvoj civilizacije v okviru obstoječih družbenih, kulturnih, političnih in zgodovinskih razmer, vse te prakse spadajo pod oznako kozmopolitanizem v medvojnem ženskem diskurzu. Ta *-izem* je v svoji idealistični perspektivi povezan s potrebo po raziskovanju novih in drugačnih kultur in ustvarjalnih matric, po izmenjavi različnih izkušenj in po tem, da se svet naredi boljši, dostopnejši in bližji s pomočjo razvijanja občutka pripadnosti svetovnemu »državljanstvu«.

ska narodna zveza, s čimer bi se poudarilo, da gre za edinstveno in centralizirano organizacijo. Po čustveni razpravi je bil dosežen kompromis, da se v ime nove zveze poleg Srbije dodata še Hrvatska in Slovenija, saj je Srbija morala ostati v imenu. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996, 105.

²⁴ »Še posebej moramo poudariti pomen feminizma pri našem delu z ženskami, a obenem moramo opozoriti na razne 'leve' napake pri tem delu. Kot prvo se moramo otresti meščanskega vpliva na naše delovanje med ženskami. Feminizem predstavlja zahteve žensk vseh slojev ločeno od zahtev delovnega ljudstva. S poudarjanjem skupnih ženskih zahtev v nasprotju do in v boju z moškimi feminizem prikriva razredno osnovo ženskega vprašanja in s tem odvrča množice žensk od boja proti kapitalizmu, kot tudi od boja proti razredni družbi nasploh. A s tem, ko naša Partija vse jasneje in odločneje zastavlja žensko vprašanje, feminizem vse bolj izgublja svojo upravičenost /.../ Feminizem v naših vrstah moramo označiti kot desničarsko oportunistično pomoč meščanskemu ženskemu gibanju pri širjenju iluzij, da se lahko z nekimi reformami žensko vprašanje reši v okvirih razredne družbe. Tak način dela ločuje ženske od revolucionarnega proletariata in njegove Partije in je, glede na to, poskus likvidiranja vodilne vloge naše Partije v boju za enakopravnost žensk /prevedel P. K./.« Vida Tomšič, V. Konferencija KPJ održana studenog 1940. u Zagrebu o radu sa ženama, v: *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1955.

V tem kontekstu izstopajo številni članki, objavljeni v različnih ženskih časopisih, potopisna predavanja ter kulturne in politične manifestacije, na osnovi katerih bi lahko ugotovili, kaj bi lahko ta oznaka v tem kontekstu pomenila. Med drugim lahko poudarimo potrebo po razbijanju obstoječih stereotipov kot tudi potrebo, da se »pošast« različnosti in napačnih predstav o drugem preseže ravno pod okriljem kozmopolitskega duha. Tako, na primer, v predavanju gledališke umetnice Bahrije Nuli Hadžić o Istanbulu v okviru *Usmenih novina* Novinarskega društva – predavanje je bilo objavljeno v prvi številki časopisa *Žene danas* – avtorica poudari, da je »posebej po Gazijevih reformah tu vse v znaku preporoda. Ni več ne fesa ne feredže. Vsi so si oddahnili. Tako moški kot ženske, še posebej ženske, so se osvobodili stoletnih predsodkov in težkih okov verskega fanatizma. Pri njih se je vse spremenilo, vse je novo. Od starega so jim ostale omika, sofisticiranost in prirojena sposobnost za kulturo in civilizacijo / prevedel P. K./.«²⁵

Nasproten temu primeru je tekst Julke Hlapec Đorđević »Francuskinja« o v tem času privlačni francoski avantgardi, v katerem pripoveduje, da »silna religioznost, globoka nacionalna čustva in vkoreninjeni nazori dvojne morale preprečujejo mnogim Francozom oziroma Francozinjam, da bi se predali novim, še več, k njim obrnjenim tokovom, takoj ko ti izgubiš ideološki značaj in se podajo v smer dejanske spremembe življenja / prevedel P. K./.«²⁶ Kot mnogi podobni ženski teksti iz tega obdobja tudi ta dva primera kažeta na potrebo, da se prikaže variabilnost kulturnih kontekstov – ne iz perspektive kolonialnega okcidentalnega diskurza, ki se pogosto pripisuje kozmopolitanizmu, temveč iz potrebe, da se družbo osvobodijo predsodkov in reprezentacij, ki izhajajo iz okcidentalne kulture in ki so se pod njeno represijo izražale v različnih kompetitivnih in hierarhičnih oblikah t. i. »kulturnih razlik«. Emancipatorna politika takšnega feminističnega dojemanja kozmopolitanizma se je izvajala tako v številnih člankih, ki na podoben način govorijo o ženskah in njihovem družbeno-političnem angažmaju na Kitajskem, v Španiji, Franciji, Češkoslovaški, na Japonskem, v Afriki, Albaniji, Ameriki in v ostalih delih sveta kot tudi s prevajanjem relevantnih tekstov, ki se ukvarjajo z mapiranjem problemov, razlik in podobnosti – brez olepševanja dejanskosti z eksotičnimi orientalističnimi ali okcidentalnimi družbenimi predsodki ali kolonialnega udomačevanja pod krinko kozmopolitske retorike.

²⁵ *Žena danas* 1 (1936), 10.

²⁶ Hlapec Đorđević, n. d., 146.

Kulturni (modenski) kozmopolitanizem, na kar se ta oznaka pogosto nanaša, je, po drugi strani, vseboval tudi mobilnost, ki je bila privilegij premožnega meščanskega sloja. Izobraževanje v velikih in razvitih prestolnicah in spoznavanje s tamkajšnjimi kulturnimi institucijami in dogajanji, potovanja in doživljanje sveta s perspektive radovedne in hitro zavedene opazovalke so skupaj prinesli nekaj novosti, ki so se šele s pojavom novih medijev (radio, film) lokalizirali v jugoslovanskem prostoru in razvijali prej »modenski duh Zahoda« kot kozmopolitsko občutenje sveta. Novi mediji, predvsem tisti vizualni, so omogočili kohezijo brezmejnega kulturnega prostora, ki je aktivnega državljana sveta zamenjala s pasivnim potrošnikom njegovega globalnega imaginarija. Še posebej popularna kultura (ples, moda in zabava) je razvijala občutek pripadnosti nekemu širšemu prostoru, a le performativno in zelo pogosto groteskno. Ženske so bile v epicentru teh svetovnih sprememb in vzporedno z njihovo družbeno-politično emancipacijo so se kot antipod razvijale tudi njihove nove, »osvobojene« reprezentacije v svetu novih medijev. Olga Timotijević se tako v članku »Kaži mi kaži kako da te zovem, kaži kakvo ime da ti dam«, v katerem opisuje »novo religijo« moderne družbe, imenovano film, sprašuje, zakaj se lansirajo novi nazivi in novi tipi lepote, kot so *sweetheart*, *vamp woman*, *glamour girl* ipd., in kaj lahko to sploh pomeni za ženske:

»Zakaj se je *sex appeal* spremenil v *glamour*? In kako se bomo imenovalе čez leto ali tri (ker nekako se bomo imenovalе, saj gremo v korak s časom v vseh njegovih manifestacijah)? Ne ve ne jaz nismo bile zraven, krst je bil opravljen v Ameriki in zdaj smo vse pokorne *glamourke*. Mislim, da vam lahko podam majhno pojasnilo. Mislim, da se v Ameriki ne igrajo krstov in prekrstitev samo zaradi igre same. Ta igra je donosen posel ... Bodimo lepe kot angeli in demoni. Bodimo *sweethearts* ali *vamps*, *sex appealke* ali *glamour dekleta*. Glede na trenutek, glede na čas, v koraku s časom. A kdaj bomo ljudje? Kdaj bo ženska nehala biti lutka tega ali onega tipa in postala človek, v polnem pomenu te besede, kar ne pomeni, da bo nosila takšne hlače kot Marlenne, temveč, da se bo zavestno hotela razlikovati od pavov, papagajev in opic. Danes ali jutri – to je poleg vseh družbenih in ekonomskih okoliščin odvisno od žensk samih /prevedel P. K./.«²⁷

Takšne kritične intervencije posegajo v temelje tistega, kar danes imenujemo globalna vas, ki se po neki izkrivljeni logiki pogosto obravnava kot sopomenka kozmopolitanizma. V številnih ženskih časopisih tistega časa so se objavljale podobne analize in kritike neopatriarhalnih ikon, ki so se

²⁷ *Žena danas* 1 (1938), 19.

izoblikovale v ideologijah slave in potrošništva in v skladu z industrijskim in tehnološkim razvojem ter z novo ekonomsko ciljno skupino kapitalizma – ženskami. Takšne reakcije so na žalost ostale v senci konservativnih pridig in obsodb, a tudi v senci produktivne novonastale kategorije »ženskih vrednot«, ki se danes plasirajo predvsem preko ženskih medijev. Zgodovinar Predrag Marković v svoji študiji o medvojnem Beogradu navaja, da se je konec tridesetih let v časopisu *Politika* odprla posebna stran za ženske in o tem piše: »Ta na prvi pogled majhna sprememba v koncepciji časopisa pomeni velik korak v spreminjanju splošno sprejetih družbenih vrednot. ‚Ženske vrednote‘, kot jih definira Edgar Moren, postanejo priznane in enakopravno vrednotene. Na teh ženskih straneh je vsa pozornost posvečena modi in oblačenju /prevedel P. K./.«²⁸ Postavlja se vprašanje, za kakšne družbene vrednote gre v tej študiji in kaj te kot takšne predstavljajo za ženske – moderniziran *remake* patriarhata ali le napako v izpeljevanju?

Vse to kaže, da moramo pojma »žensko« in »ženskost« v njuni zgodovinski perspektivi in v vseh njenih pojavnih diskurzih in praksah, ki so obstale do danes, pazljivo brati – še posebej, kar se tiče pomena kozmopolitskega in globalnega – iz perspektive zavidljivo progresivnega mišljenja, izražene v ženskih časopisih obdobja med obema vojnoma. Na tem mestu bi morda morali dodati še to, da se je »tipično ženski« fokus *mainstream* časopisov iz medvojnega obdobja s časom preselil in zasedel medijski prostor ženskega tiska, iz katerega je izgnal njegovo prvotno, emancipatorno vlogo.

Mediji kot orožje pacifizma in antifašističnega odpora

Pacifizem v medvojnem obdobju ni pomenil le verbalnega opredeljevanja žensk za mir, temveč tudi niz akcij, ki so bile izpeljane z namenom preprečiti vojno, nasilje in oboroževanje. Ženske organizacije, ustanovljene v ta namen, so imele že od začetka internacionalen značaj. Pomemben dogodek v tem času je bila Mednarodna konferenca žensk za mir v Beogradu leta 1931, na kateri je bila, poleg množice referatov na temo svetovne ekonomske krize in razoroževanja, sprejeta tudi *Resolucija za mir*, v podporo katere je bilo po svetu zbranih več kot 8 milijonov podpisov (v Kraljevini SHS Žensko gibanje ni dobilo dovoljenja za zbiranje podpisov, a je sodelovalo v organizaciji in financiranju konference). Istega leta je začela delovati tudi Liga žensk za mir in svobodo. Malo kasneje je del mednarodnih ženskih organizacij osnoval Komite žensk, ki se je aktivno vključil v delo

²⁸ Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa: 1918–1941: Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992, 67.

Konferenca za razorožitev.²⁹ V Sarajevu je bila leta 1932 osnovana akademija, posvečena boju za mir. Poleg mirovnega aktivizma, protestov in peticij so bile pogosto organizirane tudi študijske akcije in pacifistične konference. Po Hitlerjevem prevzemu oblasti v Nemčiji je bila leta 1937 v Zürichu organizirana konferenca Mednarodne feministične zveze, na kateri se je razpravljalo o:

»praktičnem programu za mir; o ukrepih, ki so potrebni za to, da vojaška industrija in trgovina z orožjem ne bi ustvarjali tako velikih dobičkov; o ustanovitvi organizacije kolektivne varnosti in medsebojne pomoči; o zahtevi, da se ponovno skliče mednarodna konferenca za razorožitev na temo konvencije za omejevanje oboroževanja in o tem, kako, v okviru dela Lige narodov, uresničiti težnje po izboljšanju političnih in ekonomskih razmer, da ne bi prišlo do vojne /prevedel P. K./.«³⁰

Po konferenci je bila sprejeta resolucija o kolektivni varnosti in naslovljen apel na Ligo narodov (predhodnico ZN), v katerem se zahteva reševanje postavljenih vprašanj. Predstavnice ženskih društev iz Kraljevine so sodelovale na vseh mednarodnih konferencah, kot tudi pri njihovih apelih, peticijah, memorandumih, resolucijah ipd.

Konec tridesetih je bilo mnogim ženskim društvom v kraljevini Jugoslaviji prepovedano delovanje s kratko obrazložitvijo, da se ženske »spuščajo v politični boj za novo ureditev«,³¹ ki je v nasprotju s politiko države. Tako je bilo npr. Žensko gibanje iz Čakovca prepovedano in njegova predsednica Zorka Janković denarno kaznovana zaradi stenskih časopisov, v katerih so se pojavljali različni časopisni izrezki, v katerih so bili pozivi za nevtralnost, mir ter boj proti vojni in fašizmu ipd. Na zadnji konferenci Mednarodne feministične zveze v Kopenhagnu leta 1939 so sodelovale tudi predstavnice jugoslovanskih mladinskih ženskih organizacij, ki so bile v tem času zaradi tesnega sodelovanja s KPJ že napol ilegalne. Poslanica s tega zbora je v levičarsko orientiranem časopisu *Žena danas* javno in jasno opredelila pozicijo feministk in njihovo politično prepiranje:

»Naloga feminizma je, da po svetu prebuja in krepi zdravi razum, sočutje, umirjenost in intuicijo, kar so lastnosti žensk in mater. Ko se borimo za naše ideale, se borimo za celotno človeštvo, saj svobode za ženske ne more biti tam, kjer svoboda ni obče dobro; prav tako zanje ne more biti ekonomske svobo-

²⁹ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941*, Beograd 1978, 283.

³⁰ N. d., 300.

³¹ N. d., 307.

de in pravice tam, kjer sta ekonomija in pravo podrejena volji tiranske oligarhije /prevedel P. K./.³²

Po tej konferenci je Zveza ženskih gibanj v Jugoslaviji razširila svoje delovanje v tri smeri: zagotavljanje osnovnih človekovih pravic, spoštovanje tuje rase in vere ter spoštovanje svobode malih narodov. Sčasoma so pacifistični aktivizem feminističnih in drugih ženskih gibanj odrinile v ozadje nove revolucionarne mladinske in študentske sekcije, ki so postale ženski sekretariati KPJ. Težnja za ustanovitvijo Antifašistične fronte žensk se je pojavljala predvsem v t. i. levem krilu ženskih (predvsem delavskih in mladinskih) organizacij in društev, katerih članice so istočasno izpolnjevale naloge znotraj kasneje »nadrejene« KPJ – distribuirale so ilegalne časopise in obenem poskušale preko legalnih ženskih časopisov širiti vpliv Partije in agitirati za novo družbeno ureditev. Tako so mnogi ženski časopisi v tem času vsebovali tekste, ki so se ukvarjali s temi vprašanji in se zavzemali za mir in svobodo, a tudi z vlogo žensk v mogoči oziroma vse bolj neizogibni vojni. V časopisu *Žena danas*, ki je začel izhajati leta 1936 v Beogradu, je bil v prvi številki, poleg ostalih protivojnih testkov, objavljen tudi članek predsednice Komiteja proti vojni in fašizmu Gabrielle Duchen, ki je opisala pomen prisotnosti in aktivnosti jugoslovanskih žensk v Komiteju ženskih organizacij za mir in razorožitev, Svetovnem komiteju žensk proti vojni in fašizmu ter Mednarodni ligi žensk za mir in svobodo. Poleg tega so bili objavljeni tudi članki idejno-političnega značaja, ki govorijo o udeležbi žensk v različnih oblikah boja na Kitajskem, v Španiji, v oktobrski revoluciji v Rusiji, kot tudi v Afriki, Ameriki, Aziji in Avstraliji. Z ostrimi obsodbami fašizma so avtorice in druge sodelavke časopisa poskušale doseči tudi ženska društva, ki niso podpirala ženske emancipacije, temveč so se ukvarjala samo z dobrotinstvo in opismenjevanjem revnih. Pogosto so pošiljale zelo jasna sporočila: »Dejstvo, da je fašizem ogrozil položaj ženske kot ženske in udaril celo po pravicah žensk kot drugorazrednih ljudi, je zadosten razlog, da postanejo ženske in fašizem večni sovražniki /prevedel P. K./.«³³

Zanimiv je tudi primer ženskega časopisa *Ženski svijet*, ki je začel izhajati v Zagrebu leta 1939 kot časopis za zabavo in izobraževanje in ki je sčasoma postal »legalni« glas ženskega komiteja KP Hrvaške. V članku »Savremena žena i rat« je poudarjeno neomajno zavzemanje žensk za mir in preprečevanje vsakega novega nasilja, ubijanja in smrti v imenu »arogance napadalca«, a tudi, da se je treba v primeru, da se zdravorazumska in

³² *Žena danas*, 20. 3. 1939, 10.

³³ *Žena danas*, 7. 10. 1937, 6–7.

pacifistična rešitev pokaže kot nemogoča, pripraviti na odpor in, v zvezi s tem, opredeliti vlogo žensk v vojni: »Moramo biti realne, sodobne, pogledati dejstvom v oči in biti pripravljene na vse, kar bi nas moglo čakati v prihodnosti. Če bi prišlo danes do vojne, po izkušnji Abesinije, Španije in Kitajske vemo, da ni več fronte in prve bojne linije, saj je cela država le dolga krvava linija umiranja in groze /prevedel P. K./.«³⁴ V Ljubljani je poleg časopisa *Ženski list* (1924–1935), ki je bil »glasilo Zveze delavskih žen in deklet«,³⁵ od leta 1941 naprej izhajal tudi časopis *Naša žena*, ki je bil ustanovljen na pobudo Partije in je vključeval pretežno mlade in revolucionarne sodelavke, ki so opozarjale na socialne probleme žensk, na potrebo po ekonomskem in političnem osamosvajanju ter na nujnost vključevanja žensk v antifašistično gibanje. Obenem so kritizirale feministično gibanje zaradi »preozke in napačne« orientacije v boju za enakopravnost, »ločeno od moških«,³⁶ ter agitirale za to, da se mora ideja enakopravnosti uresničiti v okviru Partije ter njenega videnja komunizma in vsobsegajoče enakosti.

Poleg izdajanja časopisov in pamfletov so bile pogosto organizirane tudi antifašistične in mirovne akcije žensk. Te akcije so istočasno tudi širile komunistične ideje in krepile politični vpliv Partije, kar je bilo kasneje znotraj uradnega zgodovinpisja povsem pozabljeno (cenzurirano). Tako je denimo Centralni komite KPJ pred Svetovnim kongresom proti vojni in fašizmu, ki je bil leta 1934 v Parizu, dajal navodila svojim ženskim mladinskim sekcijam, naj agitirajo za partijo in predvsem kot delavke ter glede izbora kandidat, ki bodo sodelovale na Kongresu. Delegatka Jelena Nikolić (pod psevdonomimom Mira Panić in s potnim listom avstrijske državljanke češkega porekla) je na Kongresu navidezno nastopila v imenu vseh žensk Jugoslavije, zares pa v imenu KPJ in (v nemščini) predavala o stanju v državi in pomenu KPJ v boju proti fašizmu: »Komunistična partija Jugoslavije je bila doslej na čelu boja proti fašizmu in vojni ter je sebi postavila za cilj, da kljub mogočnemu fašističnemu terorju delovne ženske, delavce, kmete in zatirane narode pripelje do zmage nad kapitalizmom in vojno-fašistični diktaturo /prevedel P. K./.«³⁷ Mira Panić je na kongresu postala članica mednarodnega predsedstva Svetovnega komiteja žensk proti vojni in fašizmu, tako da je svojo nalogo opravila več kot uspešno.

Poleg tega prokomunističnega pacifističnega toka so istočasno delovala tudi feministična pacifistična društva. Ilustrativni primer pacifistične žen-

³⁴ *Ženski svet*, 3. 5. 1939, 3.

³⁵ Povzeto po *Delta* 1–2 (1997), 126.

³⁶ *Naša žena* 1 (1941), 2.

³⁷ Kecman, n. d., 389.

ske politike je vsekakor delovanje že omenjene Jugoslovanske lige žensk za mir in svobodo, ki je leta 1936 izvedla pisno akcijo za razorožitev in mir in zbrala šeststo tisoč podpisov. Med drugim je ta organizacija vsako leto 11. novembra (na dan premirja iz leta 1918) prirejala dneve miru s sklopi predavanj, konferencami, akademijami in različnimi ženskimi manifestacijami. O delovanju te organizacije so večinoma poročali ženski mediji, tako da je o enem izmed teh dogodkov v časopisu *Žena danas* pisalo naslednje: »Ženske so od nekdaj najbolj predane miru. Ker niso bile obvezane nujno sodelovati v vojnah, so svojo aktivnost usmerjale v humane akcije in posvečale kar največjo pozornost delovanju za mir. Postale so aktivistike in snovalke največjega števila mednarodnih in nacionalnih organizacij za propagando in delovanje za mir /prevedel P. K./.«³⁸ Pričevanja o aktivizmu in pacifističnem delovanju ženskih gibanj in organizacij so ohranjena le v (predvsem ženskih) medijih tega obdobja ter tako predstavljajo vir za raziskovanje cenzurirane in neznane politične in družbene teorije.

Osnovne usmeritve in družbeno-politične revizije medvojnih ženskih diskurzov

Za boljše razumevanje pozicioniranja žensk v medijskem diskurzu v dosedaj opisanih kontekstih bi na koncu na kratko opozorila še na osnovne smeri, v katerih se gibajo različne interpretacije delovanja angažiranih žensk v Kraljevini SHS/Jugoslaviji v medvojnem obdobju. Večina kasnejših interpretacij deli žensko gibanje tega obdobja na tri osnovne tipe: *meščanski feminizem* (ki je pogosto pospremljen s kvalifikacijskimi pridevniki, kot so salonski, buržujski, elitni, liberalni, demokratski in ki je bil po drugi svetovni vojni proglašen za ekstremno desničarski), *ženski proletarijat* (delavski, ljudski, množični, socialistični/komunistični, revolucionarni, levičarski – ta tip ženskega angažmaja je bil od osemdesetih naprej označen kot totalitaren) in *propatriarhalno žensko zadrugarstvo* (tradicionalen, humanitaren, religiozen, apolitičen – ta tip je v letih etnonacionalne tranzicije obveljal za edini pravi in kvazidemokratski). Meščanski feminizem in ženski proletarijat sta preko svojih samoorganiziranih društev in organizacij mobilizirala veliko število žensk. Odlikovala sta se z individualnim in kolektivnim vstopanjem v javni prostor ter oblikovanjem javnega mnenja v smeri novih idej in družbenih sprememb, medtem ko je propatriarhalno zadrugarstvo sodelovalo pri ohranjanju in prenašanju že obstoječih, s tradicijo in patriarhatom utrjenih spolnih vlog in ni vsebovalo ne političnega vpliva ne družbeno angažiranega javnega nastopanja.

³⁸ *Žena danas*, 8. 11. 1937, 11.

Trojka tipov je od konca druge svetovne vojne do danes doživela delne družbeno-politične zgodovinske revizije. V povojni SFRJ – ki je vsem svojim narodom in narodnostim ter tovarišem in tovarišicam formalno podelila enake pravice in s tem »odvzela smisel«³⁹ obstoju kakršnegakoli ženskega gibanja – so bila vsa predvojna ženska društva – ne glede na to, ali so bila formirana na nacionalni, verski ali socialni, politični, kulturni, feministični ali profesionalni osnovi – enako opredeljena kot meščanska, medtem ko je bilo njihovo humanitarno, izobraževalno in ustvarjalno delovanje obsojano kot sledenje »napačni«, buržoazni ideologiji – to je bila komunistična in postrevolucionarna revizija.³⁹ Na začetku devetdesetih, v času razpada Jugoslavije, je propatriarhalno žensko zadržarstvo ponovno zaživelelo v dominantnem nacionalističnem diskurzu, ki je hrepenel po folklorni tradiciji in religiozni praksi, istočasno pa je prišlo do ponovnega odkritja in revalorizacije delovanja nekaterih pripadnic meščanskega sloja, ki je bilo izkopano iz starih arhivov in katerih nacionalno opredeljevanje je bilo manipulativno interpretirano z namenom pisanja zgodovinskega teksta, primernegega za potrebe ustvarjanja etnonacionalnih držav (to je bila druga, etnonacionalistična revizija). Po obdobju etnonacionalističnih politik, v imenu katerih so bile začete vojne v devetdesetih, so bile v obdobju tranzicije ponovno odkrite stare predstavnice salonskega feminizma in njihove t. i. buržoazne organizacije, ki so – v skladu z uvajanjem liberalno-demokratskih političnih manir z namenom približevanja spolno ozaveščeni veliki evropski družini – nenadoma postale velike ženske svojega časa, njihova gibanja pa davni znanilci državljanske enakosti in raznolikosti sodobne družbe (tretja, tranzicijska kvazi liberalno-demokratsko revizija).

Zaključimo lahko, da so morda nekatere družbeno-politične revizije zgodovine ženskih gibanj iz medvojne obdobja bolj »humane«⁴⁰ kot druge (ali vsaj manj pogubne) ter da nekatere bolj spominjajo na manipulativne interpretacije, medtem ko so druge bolj podobne uspešnim spekulacijam. V vsakem primeru obstoju prvih ženskih organizacij in mrež na območju Jugoslavije – v okviru katerih so obstajale mnoge ženske osebnosti, vredne pozornosti (ki si verjetno niso nikoli mislile, da bodo zlo-

³⁹ Jovanka Kecman v svoji knjigi, ki je podkrepjena z množico podatkov in jasno politično opredeljeno socialistično retoriko (značilno za čas, v katerem je nastala), razliko med prvima dvema tipoma definira takole: »Feministično gibanje se je zavzemalo za delno osvoboditev žensk, za pravno enakost žensk in moških v okvirih obstoječe družbene ureditve, medtem ko se je delavsko gibanje borilo proti izkoriščanju žensk v kapitalistični družbi in za popolno emancipacijo žensk v novi brezrazredni družbi.« N. d., 15. »Meščanska ženska društva so angažirala določeno število intelektualk in premožnejših žensk in tam so našla novo področje za svojo dejavnost. Buržoazija je nudila podporo tem društvom in ta so delno reševala socialne probleme. /prevedel P. K./« N. d., 11.

rabljene za tolmačenje starih in ustvarjanje novih zgodovinskih, družbenih, kulturnih in tudi medijskih diskurzov) – dolgujemo možnost novih branj na način večpomenske feministične epistemološke matrice in novih (inter)disciplinarnih analiz, ki se v tem članku nanašajo predvsem na medijske tekste in na medijsko obravnavo položaja žensk in njihovih emancipatornih praks. V tem pogledu obstajajo trije osnovni razlogi za nadaljnje intervencijsko delo na tem področju. To so: debalkanizacija in dekolonizacija jugoslovanske preteklosti znotraj obstoječih evrocentričnih narativov, dekonstrukcija in demaskulinizacija tako družbe, politike in kulture kot tudi medijev, ter, na koncu, odkrivanje in afirmacija cenzuriranih feminističnih diskurzov.

Prevedel Primož Krašovec

V osvobodilnem boju larpurlartizem ni bil mogoč

Intervju z Bogdanom
Osolnikom

Bogdan Osolnik (1920), po izobrazbi pravnik, je bil v času druge svetovne vojne aktivist OF, partizan in član Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS), kasneje pa novinar, publicist, urednik, profesor komunikologije in ustavni sodnik. Z njim smo se 1. junija 2008 pogovarjali o partizanskih časopisih in novinarstvu v pogojih narodnoosvobodilnega boja, o zgodovinskem pomenu in relevantnosti partizanskega novinarstva danes ter o nekaterih problematičnih vidikih sodobnih množičnih medijev.

Zanima me, kako so delovali časopisi v partizanih, čisto formalno, se pravi, kako so se sploh pojavili – če gremo od začetka?

Začetek oziroma osnova je bila tehnična baza. Ker je bilo to v ilegali, je bilo možno izdajati časopise samo ilegalno. Ilegalno bazo je v osvobodilno fronto prinesla partija. Komunistična stranka je imela svoje tiskarne na skritih mestih in jih je dala na razpolago osvobodilnemu gibanju. Kasneje se je razvilo vedno več partizanskih tehnik, kot smo rekli razmnoževalnicam tiska. To so bile na začetku še zelo primitivne, kasneje pa so nastale celo prave tiskarne.

Nasploh je treba pri obravnavi tiska in kulturne dejavnosti v NOB upoštevati dve osnovni značilnosti:

- 1) postopnost razvoja, različne razvojne faze, do katerih je prišlo zaradi postopnega razvoja samega NOB – od četic do divizij in korpusov,
- 2) različnost razvoja v posameznih pokrajinah takrat razkosane Slovenije, še posebej položaj pod Nemci, kjer je prišlo do izgube lastnega jezika v

javnem in zasebnem življenju, kar je edini tak primer med okupiranimi narodi Evrope.

Pomena informacij se zavemo šele takrat, kadar ostanemo brez njih (kot denimo v primeru stavke novinarjev).

P. K.: Ali so te tiskarne obstajale že pred vojno?

Obstajale so že pred vojno, kasneje pa so, v času boja, takoj s prvimi partizanskimi četami, nastajali prvi, zelo preprosto narejeni časopisi – to je bilo še razmnoževanje na šapirografske kožo. Razlika je bila med Ljubljano, kjer so že bile te tiskarne – med drugimi tudi tista glavna, v kateri so bile natisnjene Borove pesmi, to je bila prava tiskarna – in med tistim, kar se je tiskalo na terenu, to je bilo seveda v bolj osnovnih oblikah, ampak važno je bilo, da se je tiskalo – še toliko bolj, ker je bil takrat ves slovenski tisk v rokah okupatorjev. *Slovenec* je prinašal na prvih straneh italijanske novice v italijanščini. Še težje je bilo na Gorenjskem, kjer se je slovenska beseda sploh izgubila, saj je bila prepovedana. Zato je potrebno zgodnji partizanski tisk presojati glede na vsebino, ne toliko glede na to, kakšna je bila tehnika. Denimo prva ženska glasila so bila narejena na pisalni stroj in šapirograf. Kasneje so tudi tiskarji sami poskušali kaj narediti – eden izmed njih je bil mladi gorenjski tehnik in slikar Ive Šubic, ki je pisani besedi že dodajal ilustracije. Kasneje so bili v partizanih tudi profesionalni slikarji, ki so že opremljali časopise.

Kolikor se je dalo delati v tistih primitivnih pogojih, toliko se je tudi delalo. Bistven prelom glede teh tehničnih možnosti je bil leta 1943, ko je Italija kapitulirala. Takrat so iz Novega mesta odpeljali na Rog tiskarski stroj in takrat je tiskarstvo začelo delovati čisto profesionalno. Zelo zanimiv primer je Gorenjska, kjer je iznajdljivi tehnik Edo Bregar – Don sam skonstruiral dva tiskarska stroja in tako smo lahko avgusta 1944 začeli izdajati *Gorenjski glas*. Še bolj zanimiva pa je primorska tiskarna, kjer so stroj pripeljali iz Milana in tako tiskarno usposobili za normalno funkcioniranje. To je bila tiskarna »Slovenija«, za katero je nekdo zapisal, da je postavljena v divjini, na kraj, kamor še divje koze ne pridejo.

P. K.: Koliko ljudi so vključevali ti prvi, zgodnji časopisi?

To je bil ozek krog, najzaupnejši ljudje. Prvi tisk je vključeval le ljudi iz vodstva, iz izvršnega odbora in iz centralnega komiteja partije. Pomembni sodelavci so bili tudi prinašalci papirja in raznašalci časopisov – tukaj je bil vključen že zelo širok krog. Pravzaprav je organizacija rasla preko kolportaže. Raznašati glasilo OF je bilo nevarno, kazen za to je bil najmanj zapor. Že

od samega začetka so okupatorji sodelovanje pri odporniškem tisku strogo kaznovali. A preko tiska se je pridobivalo nove člane, denimo nekdo, ki je izrazil interes in pripravljenost sodelovati v osvobodilnem boju, je lahko prebral časopis, s čimer je prevzel precej veliko tveganje, če pa ga je dal naprej (saj je na časopisih pisalo »preberi in daj naprej«), pa je to pomenilo že znak globlje povezanosti z gibanjem in sprejetja tveganja, ki je bilo s tem povezano. To, da je na začetku pri časopisih sodeloval zelo ozek krog, je zelo pomembno tudi glede vsebine – šlo je za vodilne ljudi OF in partije in oni so pisali časopise. Kasneje pa se je krog sodelavcev zelo razširil in nastale so lokalne izdaje in partizanske enote so začele izdajati svoje liste. Vsaka večja enota se je trudila imeti svoj časopis in ga širiti med ljudmi.

P. K.: Ali bi lahko rekli, da je bila mobilizacijska funkcija pri partizanskih časopisih osnovna?

Tako je. Na Gorenjskem smo si vzeli nekaj več svobode in smo centralna glasila prirejali pokrajinskim razmeram, na primer namesto *Naše žene* smo izdajali *Ženske pod Karavankami*. Ker je bil to časopis za žene, nismo objavljali samo političnih pozivov, temveč tudi pesmi, črtice in pisanje o ljubezni, a vseeno časopisi niso imeli druge funkcije kot mobilizacijsko, ker je bila vojna in ker je bilo pomanjkanje slovenske besede. Na to je bilo potrebno odgovarjati tako, da je bila vsebina res precej politična in osvobodilna. Partija je tudi še izdajala svoj časopis, *Delo*, a so bile številke zelo redke, tako da je prevladoval narodnoosvobodilni tisk. Pisci so bili predvsem aktivisti, na začetku vodilni aktivisti, kasneje pa tudi drugi.

P. K.: Pisci so se torej večinoma rekrutirali na prostovoljni osnovi?

Seveda. Profesionalnih novinarjev takrat ni bilo. Ljudje, ki so se ukvarjali s tiskom in ki so imeli malo več smisla za to, so bili denimo slavisti, profesorji, učitelji, študenti itn., torej bolj pismeni ljudje ne glede na novinarske izkušnje.

P. K.: Klasičnih poročil torej ni bilo? Zdi se mi, da je bilo poudarjeno angažirano poročanje.

Obstajala so sicer poročila, a ne v klasičnem smislu. Tudi vprašanje poročanja in objektivnega poročanja je treba obravnavati v luči položaja pod okupacijo. Okupatorji so razvijali strahovito propagando – razpolagali so tudi z vsemi sredstvi informiranja – s katero so slavili svoje zmage in uničevali svoje nasprotnike s propagando proti komunizmu. To je bil izjemen propagandni pritisk. Zatorej je že vsako poročanje – tudi če je bilo politič-

no – služilo resnici. Pomembno je bilo zlasti poročanje o stanju na svetovnih bojiščih – radijska poročila in vojno-politični komentariji.

Vrhunec partizanskega novinarstva je bil začetek izdajanja *Partizanskega dnevnika*. To je bil edinstveni primer v Evropi, obstoj odporniškega dnevnika, ki je izhajal redno in bil tiskan v pravi tiskarni. To je predpostavljalo tudi neke vrste radijsko službo. Izvršni odbor je imel že leta 1943 dva stenografa, prvi je bil profesor Krašovec, ekonomist ...

M. K.: Stane Krašovec?

Da, kasnejši akademik Stane Krašovec, drugi pa je bil Milan Megušar – Borut, ki je prej delal na ekonomski šoli. On je stenografiral kočevski zbor. Onadva sta poslušala radio in stenografirala. Radijske aparate so sicer Nemci poskušali zapleniti, a je bilo za aktiviste zelo pomembno, da so, zlasti ponoči, poslušali kratkovalovne radijske postaje, kot sta bili *Radio Moskva* in *Svobodna Jugoslavija*, pa tudi *BBC*, ki je oddajal na srednjih valovih in ki je bil precej objektivnen, sploh glede na to, da je bil to čas vojne.

V teh razmerah se je pokazalo, kako hudo je, če ni možnosti informiranja. Jaz sem to doživel tako, da smo imeli težke boje in strašno italijansko ofenzivo in nismo vedeli, ali svet sploh ve, kaj se dogaja. Po naključju smo v neki hiši prišli do radijskega aparata in dejansko je neke noči *Radio London* objavil kratko vest, da so rodoljubi v Sloveniji imeli spopad z Italijani in da so povzročili sovražniku precejšnje izgube. To je bila zelo kratka vest in tudi niso povedali, kdo so bili ti rodoljubi. Nato smo pričakovali, da bodo kaj več povedali na *Radiu Moskva*, ki takrat še ni prenašal programa *Svobodne Jugoslavije*, le vesti moskovskega radia v različnih jezikih, tudi v slovenščini.

M. K.: Tam je začel Gustinčič?

Da. No, tam je bilo nekaj vesti o sovjetski rdeči armadi, kar je bilo seveda pomembno, ker je bil to ravno čas bitke pri Stalingradu, drugi del oddaje pa je govoril o uspehih socializma, o neki kolhoznici, ki je imela kravo, ki je dajala sedem litrov mleka na dan in podobne stvari, in takrat sem si rekel, no, mi bomo pa tukaj popadali v teh naših bojih in nihče še vedel ne bo, kdo smo bili in zakaj smo padli. Ne obstajaš, ker nisi v medijih – in to v tisti najstrašnejši obliki. Potrebno je bilo kar nekaj časa, preden je *Radio London* začel poročati o bojih partizanov. V Ljubljani je bilo zelo pomembno to, da smo imeli *Radio Kričac*, ki je obveščal slovensko javnost.

P. K.: Zanima me tudi, ali je imel tisk kakšno vlogo v koordinaciji slovenskega partizanskega gibanja z drugimi jugoslovanskimi narodi ali je ta komunikacija potekala le po običajnih vojaških kanalih. Ali so slovenski partizanski časopisi poročali tudi o tem, kaj se dogaja v Bosni, Srbiji in na Hrvaškem?

Takšnih vesti je prihajalo zelo malo. Imeli smo poročilo s kongresa jugoslovanskih žena, ki je bil v Bosni maja 1943. Iz ostalih republik smo sicer dobivali časopise, a v zelo skromnih količinah. V Užicah so takrat že izdajali *Borbo* in ta *Borba* je prihajala tudi k nam. Med nami in ostalo Jugoslavijo je bila ustaška Hrvaška, tako da so bile komunikacije težke in možne samo kot ilegalne. Redna komunikacija je bila vzpostavljena šele, ko so osvobodili svobodno ozemlje v Bosni in na Hrvaškem, kar je omogočilo tudi fizične stike.

P. K.: Kakšen je bil način delovanja uredništev pri partizanskih časopisih?

V posameznih partizanskih brigadah so že obstajali kulturni oddelki, ki so že imeli po več ljudi – eden izmed njih je bil Marjan Kozina, ki je bil glasbenik, a je sodeloval v vsem kulturnem življenju, organiziral sestanke, pisal skeče itd. Piscev je bilo zelo malo, o časopisih pa so se dogovarjali predvsem v političnih vodstvih. Čeprav smo imeli tiskarne, so bile vse kapacitete tako dragocene in redke, papir in drug material pa je bilo težko dobiti, zato je bila selekcija piscev strašno težka, ozka in, seveda, politična. Posebej v po Nemcih in Italijanih zasedenem območju, kjer ni bilo slovenskih knjig in slovenskih šol, je bila naša politika, da je vsaka natisnjena slovenska beseda že del boja. Natisnili smo Gregorčičeve pesmi, ki so bile takrat zelo znane in priljubljene, in takrat je šla naokrog tudi pesmarica; tiskanje teh pesmi je pomenilo kulturo in mobilizacijo hkrati. Poleg tega smo natisnili tudi slovnico, abecednik, slovarček tujk, Prešernove pesmi itn. Vse je potrebno gledati z očmi takratnih možnosti in takratnega stanja. Možnosti so bile zelo zelo omejene in takšno delovanje je bilo povezano z velikim osebnim tveganjem. Raznašati ali celo že imeti pri sebi ilegalni tisk je bilo tvegano dejanje.

P. K.: Kulturna vsebina je torej imela tudi politično vlogo?

Da. Kidrič je imel za te stvari zelo veliko posluha in je ves čas ponavljal, da je naš boj tudi kulturni boj, ampak ne kulturni boj med klerikalci in liberalci, temveč boj za ohranitev slovenske kulture, za ohranitev slovenske besede. Skoraj na vsakem političnem sestanku je prišlo do tega, da je bila tudi kakšna recitacija. Recimo jaz sem leta 1944 organiziral konferenco gorenj-

skih aktivistov na Jelovici. Tam smo bili dva dni, od 13. do 15. maja 1944. Na koncu je nekdo rekel, da so zaželjene recitacije in naj kdo, ki zna na pamet kakšno pesem ali če jo ima napisano, recitira. Tam je bil cel kup ljudi, ki so se javili in recitali, in nekateri so nosili s seboj Prešernove pesmi. To je bilo neverjetno, kako je pesem »Zdravljica« živela v vojni, saj je bila najprej vesela pesem. Na Gorenjskem smo vsak sestanek začeli z njo.

Leta 1942 smo imeli sestanek s člani izvršnega odbora, s Kidričem, Rusom in Kocbekom. Z njimi je bil tudi Bor, ki je, medtem ko smo se mi pogovarjali o politiki in akcijah, nekaj pisal in, ko smo se nehali pogovarjati, rekel, da je on tudi sodeloval, a na drug način, da je napisal pesem o požigalcih vasi in nam je tudi takoj zrecitiral pesem »Požigalčeva suknja«. Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju v začetku oktobra 1943 je bil zaradi nevarnosti bombardiranja ponoči, a na koncu vsake seje, zgodaj zjutraj oziroma še ponoči, okrog dveh ali treh, je bila vedno ena točka, denimo gledališka predstava (enkrat so igrali Kocbeka), bile so tudi pevske točke, vedno je bila na koncu vsaj ena kulturna točka. To je bila tista čustvena nota, ki je sklepom in vsebini tistega sestanka dodala še posebno globino.

P. K. Če povzamemo, so bili v partizanskem tisku kulturni in politični teksti v ospredju, manj pa je bilo »objektivnih«, dejstvenih načinov poročanja?

Larpurlartizem ni bil mogoč, to je bilo jasno, vse je moralo biti vpeto v osvobodilni boj, ker je šlo za življenje in smrt. Šlo je za obstoj jezika in celotne kulture, tu se ni bilo mogoče izživljati v kakšnih čisto abstraktnih formah, vse je moralo biti povezano z bojem, a ne v kakšni grobi obliki. Denimo, če berete Borove ali kakšne druge partizanske pesmi, so te lepe, a obenem poziv na rjojenje. Če govorimo o teh stvareh, med vojno jih ni mogoče razumeti brez povezave s samim osvobodilnim bojem. Če pogledate sestavo izvršnega odbora, smo imeli srečo, saj so bili to ljudje, ki so bili res visoko kulturni in ki so imeli odnos do jezika, posebej Kocbek in Kidrič. Če primerjam to, kar danes govorijo v državnem zboru, in Vidmarjev jezik na kočevskem zboru, je to kot noč in dan, saj je imel Vidmar zares lepo slovensko izražanje, vsako stvar je zelo lepo povedal.

P. K.: Ali so bile v partizanskem tisku zastopane tudi različne politične in ideološke orientacije?

Da, tudi med partizani so obstajali ideološko zelo različni pogledi. Na tem področju je bil prisoten zelo močan pluralizem. Ko smo imeli v Novem mestu zborovanje 10. ali 11. septembra po kapitulaciji Italije, so tam

nastopili Kidrič kot komunist, Kocbek kot krščanski socialist in Jože Rus kot liberalec ter potem major Jones, vodja britanske vojaške misije pri generalštabu slovenske vojske, kot predstavnik mednarodnega zaveznitva. Pri tem pluralizmu je šlo predvsem za različnost notranjih, filozofskih držav. V konkretnem delovanju, v operativi smo bili vsi enotni – za OF. Zastopali smo nazorski pluralizem in enotnost v vprašanih osvobodilnega boja. Tudi na terenu smo delovali tako, na politično delo na terenu smo hodili trije skupaj, predstavnik komunistov, krščanskih socialistov in liberalcev. Preden smo prišli v neko vas, smo se dogovorili, kdo bo imel prvi besedo, potem smo se sicer vsi vključevali, a prej smo se dogovorili, kdo bo imel prvo besedo in kdo bo govoril v imenu cele skupine.

Zdaj se veliko govori o tem, kako je Dolomitska izjava presekala ta pluralizem v OF. Presekala ga je formalno, predvsem zato, da pomiri beograjsko vodstvo, ki je bilo partijsko, saj tam ni bilo osvobodilne fronte in je centralni komite Jugoslavije obenem vodil odpor. V Moskvi je takrat obstajal oddelek za evropske države, ki ga je vodil Dimitrov, in tam so vsak dan prejeli poročila od ilegalnih radijskih postaj. V teh razmerah je ta sporazum oziroma koalicija med različnimi strankami za partijsko vodstvo začela predstavljati nekakšno nevarnost, predvsem, da bi morali zmago deliti še z drugimi strankami in ideološkimi orientacijami. Do Dolomitske izjave je torej prišlo pod pritiskom. A ko so ljudje prišli v partizane, niso prišli po političnih linijah, prišli so kot patrioti, kot ljudje, ki se niso strogo razlikovali po političnih orientacijah ...

M. K.: Sploh leta 1943, kajne? Takrat so ljudje množično odhajali v partizane?

Da, to je bilo množično, pridružili so se nam tudi nekdanji politiki, socialni demokrati, veterani iz balkanskih vojn, ves čas je v partizanskem boju obstajal določen pluralizem, a na žalost so ga po vojni uničili, zlasti s tem sporom s Kocbekom in to je bila strašanska škoda.

Z današnjimi očmi, v današnjih razmerah ni mogoče razumeti tedanje situacije. Ne gre le za šestdesetletno distanco, gre tudi za to, da je stanje miru, stanje svobode, se pravi stanje dopolnjene svobode popolnoma drugačno, različne so razmere in možnosti in posledično seveda tudi način delovanja.

P. K.: Partizanski časopisi in mediji me zanimajo ravno zaradi tega, ker predstavljajo določeno alternativo vsiljeni izbiri, ki se danes postavlja – sploh v luči nedavnih dogodkov – ko imamo liberalni model medijev, se pravi »evropski«, »objektivni«, na eni strani, na drugi strani pa ima-

mo »totalitarne« medije, kjer obstaja cenzura, kjer se dejstva »politizirajo«. Partizanski časopisi ravno rušijo to delitev oziroma pokažejo, da ni veljavna, saj vsebujejo nujno politizacijo pisanja, ki pa ni indoktrinarna – in mogoče tudi pokaže šibkost liberalnega »objektivnega« novinarstva, ki si lahko privoščiti biti neutralno le zato, ker je, če lahko tako rečem, vedno na strani zmagovalca.

Veste, to kar imamo danes pri nas, to ni liberalni model, to je mnogo mnogo bolj totalitarno. Stanje medijev danes pri nas je skregano celo z evropskimi standardi ali morda celo s tisto osnovno linijo ZN oziroma pakta o državljskih pravicah, s pravico do obveščanja. Samo en primer: pred nekaj leti je profesor Slavko Splichal organiziral mednarodni kolokvij ob 25. obletnici McBridove komisije Unesca, ki je delovala dve leti, od leta 1979 do 1981. Na koncu so izdali debelo knjigo *Mnogo glasov, en svet*. To je bila ena prvih knjig in pravzaprav tudi prvi učbenik o komunikacijah. Izšla je v tridesetih jezikih. Ob 25. obletnici smo naredili primerjavo, kaj je bil duh Unesca in ZN takrat in kaj je danes. Jaz sem bil član McBridove komisije, zato so me prosili, da bi imel uvodni referat. Ugotovil sem, da so osnovni problemi ostali isti: problem svobode, problem lastniških odnosov, problem ideološkega pluralizma, ki ga je Unesco poskušal reševati na različne načine, tudi s tisto floskulo o uravnoveženosti, s čimer so se hoteli zavarovati pred Američani, ki so mu očitali, da vodi preveč levo politiko.

O tem simpoziju ni mogla pri nas iziti niti ena sama beseda. Na simpoziju je sodeloval tudi Ervin Hladnik-Milharčič, ki je bil takrat še urednik Sobotne priloge, prav tako Jurij Gustinčič. Milharčiča sem že med simpozijem vprašal, če bo uspel objaviti poročilo in je odgovoril, da dvomi. V nobenem časopisu niti ene besede, čeprav so gostovali profesorji iz Amerike, Anglije, ljudje iz nekdanjih neuvrščenih držav. Bile so zelo zanimive diskusije, ampak niti ena vrstica se ni mogla pojaviti v našem tedanjem tisku. Splichal je kasneje prispevke natisnil v reviji *Javnost*.

Letos je tudi obletnica simpozija »Mass media and international understanding«, ki smo ga imeli v Ljubljani leta 1968. Na njem je bilo 120 udeležencev, organizirali pa smo ga ob obletnici Deklaracije o človekovih pravicah, tako da smo govorili o tem in o svobodi tiska itn. Ob priložnosti sem rekel Splichalu, da bi si prispevki zaslužili nadgraditev z objavo, a mi je odgovoril, da ni pogojev za to.

Slovenci smo veliko sodelovali v ZN in v Unescovih razpravah o svobodi tiska, bilo je ogromno znanstvene, praktične in novinarske obdelave teh stvari. To, kar se pri nas dogaja danes, nima nobene zveze s tem. Bil sem de-

nimo zraven pri pisanju prvega zakona o svobodi tiska v Jugoslaviji – to je bilo leta 1960 ali 61 –, kjer je bilo vključeno tudi vprašanje odgovora, o katerem se zdaj toliko govori. Zdaj je to vprašanje čisto skrotovičeno in pravico do odgovora naj bi imel tisti, ki misli, da nekaj ni dovolj celovito obdelano. To je popolnoma nejasno. Takrat smo to pravico formulirali tako, da ima pravico do odgovora tisti, ki meni, da je bila prizadeta njegova pravica ali njegova čast – denimo če bi imel nekdo prometno nesrečo in bi nekdo nepošteno poročal, da je bil pijan, a ni bil, bi imel pravico do odgovora na istem mestu. Če časopis tega odgovora ne bi objavil v določenem roku, bi imel prizadeti pravico zahtevati zadoščenje na sodišču – ne na kakšnih drugih, čisto političnih instancah. Sodišče bi ugotavljalo samo to, ali je nekaj res ali ne, brez ideološke prtljage, in bi lahko obvezalo časopis, da mora objaviti odgovor. Takšna formulacija je nastala po zelo dolgih diskusijah, saj so novinarji zahtevali, da je potrebno zavarovati tudi časopis, da ne bodo odgovori zahtevani za vsako neprijetno novico. Seveda je treba zavarovati tudi časopis, a na prvem mestu sta človekovo dostojanstvo in človekova pravica.

Kar se tiče novinarske etike – ravno o tem smo imeli v McBridovi komisiji veliko razprav in ugotovili, da tam, kjer se nehajo možnosti prava, ostanejo problemi, ki jih lahko rešuje samo etika. Če se vrnemo k prejšnjemu primeru prometne nesreče – zgodi se prometna nesreča in pride novinar s kamero. Ni vseeno, kako bo kazal ponesrečene ljudi in kam bo obrnil kamero. Ni vseeno zaradi njihovih sorodnikov in tudi zaradi splošnega etičnega odnosa, in to je situacija, ki jo lahko regulira samo profesionalna novinarska etika, saj gre za področje izven prava in drugih odnosov. Točno se ve, kdaj nastopa takšna situacija in kaj je profesionalna novinarska etika. O tem obstaja tudi ogromno knjig iz tujine na ljubljanski Fakulteti za družbene vede. Toda to, kar se danes dogaja na televiziji, nima nobene zveze z novinarsko etiko. Že sam izbor tematike, ki pride na televizijo, je enostranski in podrejen trenutnim nosilcem oblasti, še zlasti pa je ideološko obremenjena obravnava novejših zgodovine z izrazito protikomunistično orientacijo. Tu ne gre le za novinarsko etiko, gre tudi za splošno človeško etiko in za etiko javne besede

P. K.: Ali je med vojno obstajala razprava o svobodi tiska? Glavna instanca cenzure je bil seveda okupator – toda ali je obstajala tudi razprava o svobodi znotraj partizanskega tiska? Ali ste se pogovarjali o tem?

Veste, težko bi rekel, da je potekala razprava neposredno na to temo. Zadržanje leto sem bil urednik partijskega glasila *Ljudska pravica*. Uredništvo je

bilo v Črnomlju. Tam smo govorili tudi o tem, kaj je nedostojno in kakšne so mogoče zlorabe možnosti objavljanja. Zavedali smo se nevarnosti zlorabe tiska in nismo neetično poročali niti o sovražnikih. Nismo na primer objavljali slik trupel premaganih okupatorjev.

M. K. V sovjetskih tekstih je bilo to prisotno. V sovjetski propagandi se je poudarjalo, da Nemec ni človek, medtem ko v partizanskem tekstu tega ni, no, je kakšen prevod, a ni tega tipa propagande, obstajajo celo primeri zelo spoštljive obravnave okupatorja.

Zanimiv primer je, da sem kot urednik dobil neko poročilo s terena, kjer je nekdo uporabil oznako »belogardistični psi«. To ne gre, obstajajo sovražniki, ki delajo grde stvari, a ne moreš tako pisati o ljudeh. Obstajala je občutljivost v tisku. Denimo leta 1944 je izšel Kidričev članek »Boj birokratizmu, karierizmu in drugim nezdravim pojavom!«, kjer je kot bicikliste opredelil ljudi, ki navzdol potiskajo, navzgor pa so sklonjenih glav in je s tem opozarjal na značajsko lastnost, ki jo najdemo tudi v današnjem novinarstvu, ko so novinarji do šefov in oblastnikov ponižni, druge pa potiskajo. To je bilo objavljeno v vojnem času in neki nemški časopis se je celo čudil kritičnosti tega članka.

Sicer pa je o svobodi tiska tekla beseda na dveh pomembnih zborovanjih v letih 1944 in 1945: na Plenumu kulturnih delavcev in na prvem Kongresu slovenskih novinarjev (oziroma ob ustanovitvi Društva novinarjev Slovenije). Materiali o obeh so ohranjeni. Na plenumu kulturnih delavcev so zavrnilo totalno podrejanje umetnosti političnemu interesu – stališče o t. i. »osvobodilni brezi«.

P. K.: Zanimiva se mi zdi razlika med današnjim stanjem medijev in tedanjim, ko se je, kot ste omenili, pazilo na podrobnosti, dostojanstvo itn., se pravi, da je šlo za nek zelo visok standard, medtem ko se zdaj, vsaj tak občutek imam, bolj pazi na to, da se nek medij pravno zavaruje, se pravi objavi vse, razen tistih vsebin, s katerimi bi lahko tvegala tožbo. Bolj se pazi na dejstveno točnost, da ne bi prišlo do neposredne laži, obenem pa je denimo ogromno rasizma in sovraštva do tujcev, vsaj v nekaterih časopisih ...

Veste, to je zmeraj obstajalo. Časopis je vedno v nevarnosti, da zagreši kakšno napako: ali če objavi nepreverjeno vest ali pa ne dovolj preverjeno vest oziroma celo laž. Tu potem nastane problem vira, ali je novinar dolžan odkriti vir ali ne itn. O tem vprašanju je dosti literature v komunikologiji. Pri nas ni toliko problem, da bi prihajalo do tega neposrednega potvarjanja, navajanja lažnih podatkov itn., bolj je nevarno to ideološko potvarjanje –

pravzaprav to ni več ideologija, to je zloraba ideologije v politiki. Zadnjič je nekdo v parlamentu poslancu Socialnih demokratov rekel »vi, ki ste ubijali, kako lahko kaj takega govorite«, torej mu očita pripadnost stranki, ki naj bi ubijala in na ta način celo stranko diskvalificira kot ubijalsko, poleg tega pa ne upošteva principa, da otroci ne nosijo odgovornosti za grehe svojih staršev. Že prej je nekdo v parlamentu rekel »vi tukaj, ki ste sinovi zločincev in morilcev« – to so stvari, ki jih pravna država ne bi smela dopuščati pa tudi etika javne besede ne.

Vprašanje človeškega dostojanstva in zaščite osebnosti je še bolj prisotno v svetu zabave. A na žalost je to danes povezano s senzacionalizacijo novinarstva in komunikacij nasploh ter prevladovanjem nasilja v medijih, zlasti v filmski industriji.

Veste, jaz ne bi poskušal braniti vsega, kar je bilo napisanega med vojno, bile so tudi primitivno napisane stvari, a vse je bilo napisano v takih razmerah, da je bila osnovna vsebina, ki je morala biti ali mobilizacijska ali pa vsaj namenjena ustvarjanju upanja in navdiha. V tistem brezupnem položaju je bilo pomembno vse, kar je človeku vračalo neko upanje, da bomo ostali živi kot narod. Denimo radijska poročila so imela v tistem času strašansko veliko vlogo, bila so sicer suha, a če smo recimo ponoči na radio ujeli vest o kakšni pomembni zmagi, je bila ta vest lepša kot karkoli drugega. Te radijske vesti so bile še posebej pomembne, zlasti za časopise čet in odredov.

To, kar se danes dogaja na televiziji, je največje pačenje resnice, da se nek medvojni dogodek iztrga iz konteksta in predstavlja, kot da bi se zgodil danes. To velja zlasti za kakšne krivice, ki so se zgodile, ali za kakšna težka dejanja, ki jih vojna povzroča, saj vojna povzroča same hude stvari, zdaj pa pogtejejo ven eno samo dejanje, storjeno v nekih čisto drugih pogojih, in ga presojajo z današnjimi standardi.

P. K.: Kakšna pa je po vašem vloga mobilizacijskega pisanja v miru, v nekem prostoru, kjer ni neposrednega vojnega stanja, ali je mobilizacijsko pisanje tudi tu potrebno in ali ima lahko kakšno pozitivno vlogo? Opažam namreč, da je v zadnjem času kakršnokoli pisanje z eksplicitno politično usmeritvijo v novinarski stroki zelo nepriljubljeno, da se mora umikati iz časopisov ali pa vsaj biti posebej označeno.

Hm, *value free journalism*. Obstaja neka delitev in mi smo na žalost, kar se tiče tega, prišli čisto pod ameriški vpliv. Ta delitev obstaja že zelo dolgo in je prisotna tudi v komunikologiji. Gre za vprašanje, ali je svoboda povezana z odgovornostjo, odgovornostjo za to, kar lahko informacija povzroči. Seveda odgovornosti ni mogoče pojmovati le kot dela politične profesije.

je, ko je nek politik odgovoren za nekaj, kar javno izgovori, odgovornost je treba pojmovati v najširšem smislu. ZN so se denimo od vsega začetka zavzemali proti oživljanju hujskanja k vojni. Sprejeta je bila posebna konvencija proti vojnemu hujskanju. Ena izmed deklaracij ZN je namenjena vlogi medijev v boju proti rasizmu in apartheidu. Zahod je bil proti tej deklaraciji in zaradi sprejema te deklaracije so Američani skoraj izstopili iz Unesca. Skoraj vsa novinarska društva imajo nacionalne kodekse, toda Američani niso priznali kodeksa etike. Rekli so, da vsak kodeks etike, takoj ko govori o odgovornosti, krni svobodo. Jaz sem imel hude diskusije o tem ravno, ko sem branil stališče, ki sem ga zastopal v Unescu, da ne more biti svobode brez odgovornosti, kakor tudi odgovornosti ni brez svobode – saj nihče ne more biti odgovoren za pisanje, če nečesa ne more objaviti.

Obstajala je tudi ideja o ustanovitvi univerzalnega kodeksa profesionalne novinarske etike. Vzhodni novinarji so imeli svojo blokovsko organizacijo in tudi svoj kodeks, ki je bil precej enostranski in je bolj insistiral na odgovornosti, a so se bili pripravljeni pogovarjati tudi z Američani in drugimi za sprejem nekega univerzalnega kodeksa, a Američani tega niso hoteli. Sicer pa pakt o človekovih pravicah sam govori o omejitvah svobode v primerih, kjer bi lahko svoboda pripeljala do negativnih posledic. Navajam po spominu – šlo je za primere varnosti, hujskanja oziroma nevarnosti za mir, omejene morajo biti tudi vsebine, nevarne za mladino (tu se misli predvsem na pornografijo – nekateri to formulirajo kot varovanje zdravja in mladosti) in za primere kršenja pravic osebnosti.

Pri tem, kaj je dovoljeno in kaj ne, gre za večni boj med svobodo in odgovornostjo in tu je težko postaviti natančne meje. Še pred osamosvojitvijo sem objavil obširen članek »Omejitve javne besede v mednarodnih dokumentih« in v zadnjih letih pogosto slišimo, da je totalna svoboda neodgovorna in da je potrebno imeti v določenih situacijah neke vrste disciplino. Nekateri se strašno bojijo tako imenovane samocenzure, a vsak odgovoren novinar ima neko samocenzuro na nekem nivoju, ki ni nujno ideološko-politično omejen. To je bolj povezano z neko zelo splošno etiko in kulturo.

Še en primer s področja etike – jaz sem bil v času najbolj zaostrenih konfliktov, najbolj zaostrenega Kominformskega stanja, direktor Radia Jugoslavija, kjer smo poskušali kontrirati ruskim medijem, ne samo na domačem področju, temveč tudi na mednarodnem, saj so širili in govorili vse mogoče o Jugoslaviji, tako da smo poskušali širiti tudi naš pogled. Takrat sem imel v lastni redakciji problem, ko so nekateri začeli pisati razne poniževalne stvari na račun ruskega človeka in se norčevati iz ruskega komunizma. Bil sem proti temu in se zavzemal za resno in zelo kritično politič-

no diskusijo, in sem bil proti sramotenju ljudi in potem so nekateri govorili, da Osolnik »nima čvrstega stališča do Informbiroja«. A neki etični kriteriji in nek občutek profesionalne odgovornosti morajo obstajati. Spor med svobodo in odgovornostjo, o katerem sem že govoril, v komunikologiji in tudi v novinarskih organizacijah še ni končan – ali se prizna odgovornost za posledice neke komunikacije, če gre za težje stvari ali ne ... No, ZN so bili v tem primeru najbolj občutljivi na vojno hujskaštvo.

V ZN je bila sprejeta tudi resolucija – kot sem že omenil – posebej o rasizmu in apartheidu. To so bile dolge polemike in to so vprašanja, ki so bila vedno aktualna in še bodo, to so večna vprašanja svobode in odgovornosti ter etike v novinarstvu in etike javne besede nasploh. Seveda je tu tudi konflikt med lastništvom in vsebino oziroma novinarji, kar so stvari, skozi katere gremo sedaj v najbolj divjih oblikah, saj si lastniki teh velikih časopisov dovolijo tudi poseganje v vsebino. Z vsako spremembo lastništva se izvrši sprememba vsebine, kar seveda ni v skladu z načelom svobode tiska. Svoboda tiska je v dokumentih ZN definirana kot preizkusni kamen v uresničevanju vseh človekovih pravic in demokracije. Zanj se je vredno boriti!

Žrtve, mame in superženske: Spolni diskurzi in subjektivnosti v Bosni in Hercegovini

V razpravah o medijskih reprezentacijah marginaliziranih skupin na način kulturnih študij je dominantna perspektiva družbeno konstruktivistična – zagovarjajoč stališče, da je realnost diskurzivno konstruirana in da so za temi konstrukti resnični ljudje in institucije, ki imajo moč in uporabljajo različne ideologije. Kritični realisti, po drugi strani, trdijo, da realnost ni le diskurzivna, temveč da imajo različne dimenzije in ravni življenja – fizična, kemična, biološka, ekonomska, družbena, psihološka, semiološka (in jezikovna) – svoje jezikovne strukture, ki imajo posebne generativne učinke na dogodke skozi svoje posebne mehanizme.¹ Razpon kritičnega realizma vključuje analize materialnih pogojev in diskurzivnih praks, čeprav je bilo dosedaj opravljenega le malo empiričnega dela, ki bi vključevalo vse naštetje dimenzije. Fairclough zavrača skrajne verzije družbenega konstruktivizma – v svoji obravnavi diskurza in družbenega trdi, da je »diskurz osnovno sredstvo, s katerim člani organizacije ustvarjajo koherentno družbeno realnost, ki uokvirja njihov čut za to, kdo so.«²

V analizah konkretnih družbenih praks in subjektov, posebej tistih, ki so zatirani, se zdi ta dualizem nepotreben, saj sta oba pristopa dejansko precej komplementarna. Strinjam se, da je realnost družbeno konstruirana, in mislim, da je sedanji kontekst konservativne mešanice patriarhata in kapitalizma v BiH še vedno poln diskurzov, ki, na mnogo različnih načinov,

¹ Lillie Chouliaraki in Norman Fairclough, *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*, Edinburgh 1999; Roy Bhaskar, *Scientific Realism and Human Emancipation*, London 1986.

² Norman Fairclough, *Discourse Analysis in Organizational Studies: The Case for Critical Realism*, 2005, 3. <http://www.ling.lancs.ac.uk/staff/norman/OS2%20.doc>.

podreajo in zatirajo ženske in da se lahko družbena sprememba zgodi s pomočjo večje družbene mobilnosti na področjih izobrazbe in dela ter z brisanjem mej med družbenimi področji tako za ženske kot moške. Da bi prišlo do tega, moramo napraviti več interdisciplinarnih in kritičnih analiz. S sprejetjem definicije diskurza kot družbene prakse in še posebej z uporabo diskurzivno-zgodovinske metode,³ ki je osnovana na triangulaciji⁴ in močni kontekstualizaciji, skupaj z analizami skrbno izbranih korpusov tekstov, lahko pojasnimo delovanje vsaj nekaterih izmed omenjenih mehanizmov, kot tudi potrdimo dejstvo, da je realnost dejansko družbeno konstruirana. Zares izčrpna raziskava našega problema bi zahtevala večjo skupino raziskovalcev – saj interdisciplinarnosti in multiperspektivizma ni nikoli preveč – toda upam, da bo izbira korpusa tekstov postavila vsaj nekakšen temelj za prihodnje raziskovanje.

Ko raziskujemo spolne subjektivnosti, kot so ženske identitete v kontekstu Balkana, ali, ožje, BiH, diskurzov – medijskih tekstov, diskurzov različnih družbenih skupin, družinskih pripovedi in diskurzov vzgajanja, ki producirajo subjektivnosti, ne moremo analizirati zunajspecifičnih družbeno-ekonomskih kontekstov, v katerih se producirajo, in brez upoštevanja družbenih transformacij, ki so se zgodile v preteklosti. Res je, da se identitetne norme – ki določajo, kaj naj ženska v BiH bo, kako naj izgleda in kako naj se obnaša – nahajajo v različnih diskurzih, ki obkrožajo ženske tako v zasebni kot javni sferi, a kritični realisti bi vseeno priznali obstoj konkretne realnosti, v kateri živi večina žensk v BiH, in v tej realnosti prevladujejo revščina, brezposelnost, patriarhat, prisilna heteroseksualnost, poroka in skrb za otroke. Morda so edine stvari, ki jih lahko kot jezikoslovci analiziramo, dejansko diskurzi, a jih moramo videti ne le kot govor, temveč tudi kot realne, dejanske družbene prakse.

Raziskovalni program, ki ga poskušamo začrtati v tem članku – upoštevajoč redkost predhodnih raziskav materialnih pogojev in družbenih praks, povezanih z ženskami v BiH – je analizirati kontekst – ta analiza je osnovana na že obstoječih virih, analizah ženskega govora⁵ prejšnjih anali-

³ Martin Reisigl in Ruth Wodak, *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Anti-Semitism*, London 2001; Michael Meyer in Ruth Wodak, *Methods of Critical Discourse Analysis*, London 2001.

⁴ Kritična analiza diskurza (KAD) vsebuje proučevanje specifičnega družbeno-političnega konteksta, kar je nepogrešljiv element principa triangulacije, ki omogoča povratno filtriranje in kombiniranje nejasnih informacij in ocenjevanje njihove točnosti. V KAD torej triangulacija zahteva uporabo drugih virov – socioloških, političnih in zgodovinskih analiz – saj samo analiza tekstov ni dovolj.

⁵ Danijela Majstorović in Maja Mandić, *What it Means to be a Bosnian Woman – Analyzing Women's Talk Between Patriarchy and Emancipation*, referat s konference CADAAD, University of Hertfordshire 2008.

zah tiskanih medijev⁶ in na raziskavi diskurzov ženskih revij o ženskah in za ženske – in ugotoviti, kje se vsi ti diskurzi srečujejo in kakšno realnost ustvarajo ter kakšna realnost ustvarja njih.

Nekaj metodoloških zadržkov glede raziskovanja spola in diskurza v specifičnih kontekstih

Kellner je produkcijo kulture, analizo tekstov kot kulturnih produktov in recepcijo občinstva definiral kot tri osnovne stebre kritičnih kulturnih študij.⁷ Vsakokrat, ko imamo pred sabo tekste, še posebej medijske tekste, imamo opravka z reprezentacijami, ideologijami in okviri, z »miti, načini gledanja na svet, ki odzvanjajo v zavestnem umu in nezavednih strasteh in ki izražajo in ustvarjajo družbeno organizacijo /prevedel P. K./.«⁸

A vseeno mediji v BiH, tako dnevniki kot specializirane ženske revije, ne odsevajo družbene realnosti. Walter Lipmann je že pred časom rekel, da »novice in resnica niso eno in isto«,⁹ da se »resnice ne da povedati objektivno, saj je subjektivna in zahteva več opazovanja in razlaganja, kot ga dovoljuje neizprosni ritem produkcije novic«¹⁰ in da je »novinarjevo mnenje sestavljeno iz njegovih lastnih stereotipov /prevedel P. K./.«¹¹ V medijih, ki povojno in postsocialistično družbo v BiH prej oplešujejo, kot da bi ji nastavljali zrcalo, so ženske reprezentirane stereotipno ali pa sploh niso reprezentirane. Nekateri izmed običajnih okvirov, v katerih se ženske pojavljajo v časopisih, so mati/žena/gospodinja, starka ali zvezda/starleta, opaziti pa je mogoče tudi veliko razliko med prezentacijami lokalnih visoko izobrazjenih žensk (političark, sodnic, ekonomistk) in tistih iz tujine.

Poročanje o ženskah v BiH je tesno povezano z viktimizacijo, kar ustreza ugotovitvam iz raziskav fokusnih skupin – ženske so bile običajno reprezentirane kot gospodinje, skrbnice, bodoče neveste, žrtve, superženske ali

⁶ Danijela Majstorović in Vladimir Turjačanin, *The Representation of Women in BiH Dailies: Gender and Ethnic Separation in Society*, v: Nirman Moranjak-Bamburać, Tarik Jusić in Aadi Isanović (ur.), *Stereotyping: Representation of Women in Print Media in South East Europe*, Sarajevo 2006.

⁷ Douglas Kellner, *Cultural studies, Multiculturalism and Media Culture*, v: Gail Dines in Jean M. Humez (ur.), *Gender, Race and Class in Media*, London 2003.

⁸ Gaye Tuchman, *The Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media*, v: James W. Benet, Arlene K. Daniels in Gaye Tuchman (ur.), *Hearth and Home: Images of Women in the Mass Media*, New York 1978, 31.

⁹ Walter Lippmann, *Public Opinion*, Project Gutenberg E-book, 1921, 162–163. <http://www.gutenberg.org/dirs/etext04/pbnn10.txt>.

¹⁰ N. d., 162.

¹¹ N. d., 159.

pa povsem izključene, ko je šlo za pozicije moči ali slave.¹² Specializirane ženske revije, ki prihajajo predvsem iz sosednjih Hrvaške in Srbije, zmanjšujejo pomen ženskosti in jo reducirajo na zgodbe o poroki in družini skupaj s preskriptivno deontično modalnostjo, ki bolj ali manj prikrito sugerira, kako naj se ženske obnašajo. Vse to potiska ženske iz BiH v ozadje in jim odvzema možnost izoblikovanja resnega političnega programa, še posebej, ko poskušajo najti službo in varnost v času podivjane in težavne tranzicije. A analiza le-teh, zunanjih diskurzov daje enodimenzionalno sliko. Če za trenutek pustimo ob strani politično ekonomijo množičnih medijev v BiH in dejstvo, da medijsko krajino v BiH v večjem delu kontrolirajo srbski in hrvaški mediji – vsaj na področju ženskih revij, ki jih financirajo kozmetična, modna in oglaševalska industrija, je moj precej omejen in delen cilj začrtati diskurzivno pokrajino, v kateri se nahajajo ženske iz BiH, skozi analizo součinkovanja treh različnih diskurzov, ki vsebujejo primerljive in tudi povsem različne reprezentacije žensk v BiH, na način kritične analize diskurza.¹³ Najprej bi rada podala nekaj kontekstualnih informacij o tem, kakšen je družbeno-zgodovinski položaj žensk v BiH in kasneje še o tem, kako se pogajajo za svoje subjektivne pozicije.

V prvem delu bom, kot dodatno kontekstualizacijo, uporabila del podatkov, pridobljenih v analizi (katere namen je bil raziskati konstrukcijo ženskih subjektivnosti, razpetih med patriarhatom in emancipacijo) govora žensk iz dveh različnih družbenih razredov: delavk v butikih in izobraženih profesionalk. Drugi del bo osredotočen na analizo pojavljanja žensk v dveh glavnih dnevnikih v BiH kot delu operacionalizacije družbene realnosti.¹⁴ S primerjavo obeh vrst podatkov bom poskušala ugotoviti, ali in kako reprezentacije žensk v uradnih medijih, ki se oblikujejo znotraj družbeno dominantnih okvirov, ustrezajo diskurzom *dejanskih* žensk. Zadnji del članka je namenjen analizi družbenih akterjev in deontične modalnosti v dvajsetih številkah najbolj branih ženskih revij v BiH. V prvem delu je analiza bolj splošna, medtem ko v drugem delu postane bolj specifična, saj se ženske revije, v nasprotju s splošnimi dnevniki, usmerjajo prav na ženske.

Kontekstualiziranje žensk v BiH

Če hočemo ugotoviti, ali se lahko diskurzivno konstruirana realnost spremeni, moramo najprej videti, kakšna sta družbeno tkivo in realnost,

¹² Majstorović in Turjačanin, n. d.

¹³ Norman Fairclough, *Language and Power*, London 1989; Norman Fairclough, *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, London in New York 2003; Reisigl in Wodak, n. d.; Meyer in Wodak, n. d.

¹⁴ Majstorović in Turjačanin, n. d.

ki obkrožata ženske v BiH. V kontekstu BiH »mučeniški mikromatriarhat« še vedno vztraja kot ena izmed redkih stalnih stvari v balkanski diskontinuiteti, saj je za preživetje nujno, da ženske dobijo moč skozi žrtvovanje samih sebe, kar je v skladu z ruralnimi, kolektivističnimi ideologijami, saj reproducira patriarhat.¹⁵ Žensko mučeništvo predpostavlja pobeg v privatno sfero in starševstvo (materinstvo) kot pglavitni ženski strategiji v ekonomiji preživetja na Balkanu.¹⁶ Drug pomemben koncept je polperiferne družba,¹⁷ kjer se vplivi tako razvitega kot tretjega sveta prekrivajo in kjer ni mogoče preprosto uporabiti enega izmed obeh modelov.

Čeprav obstaja mnogo feminizmov, ki bi jih lahko uporabili kot platformo za razlago in problematizacijo različnih ženskih situacij,¹⁸ sta feministična teorija in politika, ki sta na zahodu doživeli že »tretji val«, na Balkanu deležni veliko odpora. Z nekaj izjemami¹⁹ obstaja zelo malo literature o povojnem družbenem stanju žensk v BiH glede na njihove diskurze in konstrukcije identitet. Emancipacija žensk izpod patriarhalne kulture v bivši Jugoslaviji se je začela med NOB in je bila »ena izmed najpomembnejših nalog antifašistične fronte žensk (AFŽ), ki je bila ustanovljena 1942 in kmalu zatem ukinjena /prevedel P. K./«²⁰ Emancipatorna dediščina socializma je bila velik korak naprej, saj je bil to čas, ko je bilo število žensk, ki so na področju bivše Jugoslavije lahko pridobile izobrazbo, največje v zgodovini. »Proces modernizacije se ne bi mogel zgoditi brez resnega ogrožanja patriarhalnega reda. /prevedel P. K./«²¹ Pred drugo svetovno vojno je bilo delo žensk v BiH le neplačano domače delo in le malo žensk, če sploh katera, je imelo službo.

¹⁵ Marina Blagojević, Svakodnevnica iz ženske perspektive: Samožrtvovanje i beg u privatnost, v: Silvano Bolčić (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom devedesetih*, Beograd 1997; Marina Blagojević, Mizoginija: Nevidljivi uzroci, bolne posledice, in Diskriminacija: Neplaćeno, potplaćeno i potcenjeno, v: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse*, Beograd 2002.

¹⁶ N. d., 1997.

¹⁷ Marina Blagojević, Ko sme da zna? Koncentrični krugovi isključivanja znanja, v: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse*, Beograd 2002, 47; Giovanni Arrighi, *Semiperipheral Development: The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*, London 1985.

¹⁸ Virginia L. Olesen, Early Millennial Feminist Qualitative Research: Challenges and Contours, v: Norman K. Denzin in Yvonna Lincoln (ur.), *The Sage Handbook of Qualitative Research*, London 2005, 236.

¹⁹ Sabina Ramet (ur.), *Women and Society in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Philadelphia 1999; Elissa Helms, The »Nation-ing« of Gender? Donor Policies, Islam and Women's NGOs in Postwar Bosnia-Herzegovina, v: *Anthropology of East Europe Review* 2 (2003); Elissa Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Postwar Bosnia-Herzegovina* (doktorska disertacija), University of Pittsburgh, 2003.

²⁰ Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb 1996, 25.

²¹ N. d., 135.

Po drugi svetovni vojni se je, skupaj z industrializacijo, pojavila potreba po večjem obsegu delovne sile in tako so ženske prevzele plačana dela izven okvirov doma. »Emancipacija žensk v politični sferi in njihov vstop v svet dela je socialna dediščina socializma. /prevedel P. K./«²² Ta navidežno osvobajajoča sprememba je bila, po mnenju mnogih sociologov, razlog dvojnega (služba, dom) ali, v bivši Jugoslaviji, celo trojnega (delo, dom, siva ekonomija) bremena, ki je bilo utemeljeno na nevarni predpostavki, da ženske naravno spadajo v privatno sfero.²³ To »dvojno breme« je bilo rezultat socialistične težnje, da bi vsakomur omogočili pravico do izobrazbe in dela in ženske so dobile večji dostop do javne sfere s sprejetjem političnih in delovnih dolžnosti, ne da bi izgubile »stare in tradicionalne« ženske dolžnosti iz časov patriarhata.²⁴ Z začetkom vojne se je obremenitev žensk le še povečala. Ker je bila večina moških v vojski, so ženske postale tako matere kot očetje družin – edini starši – in so, v novih razmerah, sprejemale vse odločitve in bile odgovorne za preživetje družine.

Reprezentacija žensk: identiteta kot razlika

Ko smo jih spraševali o njihovem življenju, so ženske iz BiH govorile o tranzicijskih težavah, s katerimi se srečujejo tako ženske kot moški, o svojem »nižjem« položaju in o življenju »zdaj« in »takrat«. Povedale so, da imajo ženske nižji status od moških: »/.../ ženska je, v primerjavi z moškim – vsaj v BiH – še vedno obravnavana kot nižje bitje /.../ /prevedel P. K./« Ena izmed udeleženk v raziskavi dojema žensko kot človeško bitje z enakim naravnim statusom kot moški, toda opaža, da je to bitje v podrejenom položaju glede na moške (oziroma normo). Glede na to, da so identitete definirane glede na to, kaj nekdo ni, se pravi glede na razliko, lahko v tabelah v dodatku (str. 144–145) vidimo, kako ženske reprezentirajo sebe (samoreprezentacija) in moške (reprezentacija drugih).

Topos žrtve/mučeništva

Eden izmed najbolj razširjenih okvirov v dnevnem tisku je reprezentacija žensk kot žrtev ali tistih, ki se bodo žrtvovale za večje dobro. Topos žr-

²² Marjeta Šinko, (D)evolucija političnega statusa žena: Tranzicijski kontekst, v: Biljana Kašić in Marjeta Šinko, (ur.), *Gyné politiké ili o političkoj građanki*, Zagreb 2004, 35. Zaradi pomanjkanja družbenih raziskav in družboslovne teorije v BiH se teoretski del tega članka močno naslanja na pretekle raziskave, narejene v bivši Jugoslaviji in kasneje v sosednjih Hrvaški in Srbiji. Kar se tiče vprašanj in problemov, povezanih s spolom, med omenjenimi bivšimi jugoslovanskimi republikami skoraj ni bilo razlik.

²³ N. d., 31; Inge Tomić-Koludrović in Suzana Kunac, *Rizici modernizacije: Žene u Hrvatskoj devedesetih*, Split 2000, 9.

²⁴ Smiljana Leinert-Novosel, *Žena na pragu 21. stoljeća – između majčinstva i profesije*, Zagreb 1999.

tve/mučeništva ima dolgo zgodovino – pojavlja se že vsaj od začetka turške okupacije, kar lahko vidimo v slavnem epu o bitki na Kosovem polju. Ženske v tem epu so vedno ali matere mrtvega heroja ali same mrtve. »Zvesta in domoljubna srbska ženska je mrtva /.../ vse te mrtve ženske so se žrtvovale za nekaj, kar je bilo večje od njih samih, in tako so postale dobre srbske ženske. Dobra srbska ženska se žrtvuje in se je žrtvovala – v zadnji instanci je to ženska, ki ne obstaja več /prevedel P. K./.«²⁵ Zdi se, da je poanta v trpljenju, oziroma, še nevarneje, v dejstvu, da le trpljenje prinaša legitimnost in priznanje. Družbe s takšno vlogo žensk so nekateri avtorji poimenovali »mučeniški mikromatriarhat.«²⁶ In dejansko je bilo v naših pogovorih veliko primerov samorazumevanja žensk kot žrtev, običajno kot žrtev lastne družine:

»Mislim, da ženske znotraj družine še vedno največ trpijo in da je to eden izmed njihovih problemov. Vprašanje je, koliko se tega zavedajo. V večini primerov se verjetno zavedajo, a večina jih vseeno ne bo priznala, da je vse odvisno od njih – gospodinjstvo, služba, otroci. Največji problem, po mojem, je, da ženske sebi ne priznajo, da imajo problem.«

Ta intervjuvanka uporablja glagol *trpeti* in jasno označi, da družina pričakuje od ženske, da skrbi za vse – dvojno breme predstavlja glavni vzrok ženskega »trpljenja«. Zanimivo je tudi, da ima ta intervjuvanka vtis, da ženske ne priznajo (še sebi ne), da se težko soočajo z vsem skupaj. Intervjuvanka sama se distancira od takšnih žensk z uporabo osebnega zaimka *one* namesto *me* – tako se izključi iz te skupine in dokazuje, da je dejansko težko priznati in prepoznati *težak* položaj žensk.

V medijskih reprezentacijah žensk v dnevnikih v BiH prevladuje stereotip matere/žene/žrtve.²⁷ V *Glasi Srpske* (21. marec 2006) je bila na prvi strani zgodba o Dragu in Kosi Malović, nezaposlenih zakoncih iz Sokolovca z osmimi otroki, ki sta nenadoma krstila svojih pet najmlajših otrok. Članek je izraz simpatije do revnih, a vernih Malovićev, ki verjamejo v boga kljub revščini in težavnemu življenju. Kosa je omenjena v naslovu in je na fotografiji, ki spremlja članek, toda le ob svojem možu. Nikoli ni omenjena samostojno in kot subjekt obstaja le na teh dveh mestih. V diskurzu, ki ne dovoljuje preveč ženskega »vmešavanja«, je njena vloga predstavljena kot vloga reproduktivne »čebele matice«, katere namen je poveče-

²⁵ Marina Blagojević, Patriotizam i mizoginija: Mit o srpskoj muškosti, v: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse*, Beograd 2002, 281.

²⁶ Blagojević, n.d., 1997; Žarana Papić, *Polnost i kultura: Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Beograd 1997.

²⁷ Majstorović in Turjačanin, n. d.

vanje narodove substance. Vsi citati v članku, ki opisuje težave družine in njihovo vero v boga, so izključno citati moških – moža Draga in duhovnika Milorada Ljubinca, ki je krstil otroke. Žena Kosa je del družinske kulise in nima pravice govora – je žena in mati, toda mož in duhovnik govorita v njenem imenu. Arhetipska reprezentacija ženske kot matere se pogosto interdiskurzivno prekriva z vlogo žrtve.

Glede na to, da je privatna sfera običajno mesto ženske v družbi BiH, ne preseneča, da je tudi vloga dobre matere rekontekstualizirana skozi mučeništvo: »Ko otrok zboli, se mu vsi posvetimo, vsi skočimo pokonci – toda nekako sem vedno jaz tista, ki drži svojo roko na njegovem čelu vso noč in ko spi /prevedel P. K./.« Ta citat je dober primer zdravorazumskega toposa, da je materino mesto ob bolnem otroku, medtem ko oče lahko spi – zaradi tega ni slab oče, saj je povsem »naravno«, da se mati bolj žrtvuje za otroka kot oče. V *Avazu* (22. marec 2006, rubrika »Življenje«) je na prvi strani zgodba z naslovom »Mati ne more nehati jokati, saj ne ve, kako bo nahranila svoje otroke«, ki govori o ženski iz Mostarja, ki je rodila trojčke, a sta tako ona kot njen mož nezaposlena. Mirsada je srečna zaradi rojstva otrok, a obenem zaskrbljena, saj ne ve, »kako bo svojim otrokom omogočila normalno življenje.« To je njena edina neposredna izjava v članku, poleg te je še ena posredna, citat zdravnika Nusreta Džeka, ki pravi, da »Mirsada nenehno joka« in da je »zaskrbljena in ne more zapustiti bolnišnice /.../ dokler zanjo ne poskrbijo za to odgovorni oddelek mestne administracije in socialne službe.« Ko nastopa v poziciji subjekta, se Mirsada »prebija«, »ostaja v bolnišnici«, je »v stresu« in »objokana in zaskrbljena /prevedel P. K./«. Na drugih mestih v članku je objekt hibridnega diskurza o materi in žrtvi.

Po drugi strani je biti mati padlega vojaka verjetno najbolj aktivna vloga, ki jo ženski-materi dopušča diskurz, o katerem govorimo. Ta vloga ustreza prej omenjenemu toposu žrtve. V *Glasi* (25. marec 2006) – v članku z naslovom »Prosita za pomoč« na prvi strani – je bila objavljena velika fotografija stare ženske in ženske v srednjih letih, obeh objokanih in z resnimi izrazi na obrazih. Članek se začne z neposrednim citatom Jelice Zečević, matere padlega vojaka. »Tresem se, ko pomislim na zločin, ki se je zgodil pred mojimi očmi, počutim se, kot da bi me nekdo zabodel v srce /prevedel P. K./.« Čeprav je članek del – v obeh dnevnikih precej običajnega – povojnega diskurza o zločinih in krivdi pripadnikov drugih etnij, je obenem redek primer, kjer ženska dobi prostor na prvi strani, da lahko pove svojo zgodbo. To ustvarja vtis, da sta tragedija sama in feminilni, »občutljivejši« stil pripovedovanja uporabljena v politične namene. V bo-

šnjaškem delu BiH so protiutež te zgodbe zgodbe o moči in naporih žensk iz Srebrenice – s pomočjo svoje solidarnosti, angažiranosti in s pripovedovanjem svojih zgodb so naredile veliko za preiskavo zločinov v Srebrenici in pridobile pozornost medijev, kar je bilo v patriarhalni družbi BiH nedvomno težko, saj lahko le moški javno govorijo in se le moškimi verjame.

Topos boja

Raziskava fokusne skupine je pokazala, da je topos boja pomembna emancipacijska strategija reprezentacije: »/.../ tako kot delaš z drugimi, bodo drugi delali s tabo. To je moje mnenje – če se boriš zase, bo sčasoma vse v redu /prevedel P. K./.« Boj je viden kot pogoj, ki ga mora ženska izpolniti, da bo »vse v redu«. Zanimivo je, da ta formulacija ne vsebuje osebka (subjekta) v prvi osebi, a vseeno ni brez akterja – kot da bi bil ta tip formulacije prehodna oblika med obema, kar lahko pomeni, da je govorka že dosegla svoj cilj in je v poziciji, da lahko daje nasvete drugim. Boj je pomemben moment, saj se morajo ženske v BiH boriti za to, kar moškimi pripada samo po sebi: »Mislim, da je naš status točno to, gre za večni boj, ki se ne ustavi, ne le za preživetje, temveč tudi za povsem običajne stvari, ki si jih moški, po mojem, pridobijo veliko lažje kot me. Ne glede na to, ali so poročeni, ali imajo otroke, vedno prevlada njegov ,narediti moram to in to', in še družina, tako, takšne so stvari pri meni /.../ /prevedel P. K./« Čeprav se zdi, da naše intervjuvanke ne bi nikoli opustile svoje upravičenosti do »boja«, so vseeno ponavljale, da je včasih veliko lažje »iti po poti najmanjšega odpora«: »Mislim, da nas ta boj precej izčrpa. Nočem preveč vleči teh stvari in odpovedala sem se tej vrsti boja. Že dolgo nazaj sem se uveljavila in zdaj sprejemam stvari in grem po poti najmanjšega odpora /prevedel P. K./.«

Vseeno pa je topos boja povsem sprejet med ženskami in celo velja za del »ženske narave«:

»Za to smo se borile, hotele smo biti izobražene, imeti družine, imeti službe, biti uspešne in neodvisne. Nosile smo to breme na naših hrbtih, zdaj moramo le še videti, kako dolgo bomo še lahko nadaljevale /.../ Popolnoma se strinjam z drugim delom tvojega argumenta, ko si rekla, da smo se borile za enakost, da smo s tem vzele nase to ogromno breme /.../ Ta moderni čas, ki je čas, recimo, tranzicije, nam je naložil ogromne dolžnosti, obenem pa je, se mi zdi, v naši ženski naravi to, da se uveljavljamo, da nikogar ne spustimo naprej /.../ /prevedel P. K./«

Uporaba metafore »bremena« v govorjenju o emancipaciji in vtis, da je dvojno breme skoraj krivda žensk samih (!), sta najbolj presentljivi zna-

čilnosti diskurza ženske o samih sebi – kot da bi bile ženske veliko bolj srečne doma, ob skrbi za družino, brez možnosti, da se izobražujejo in da same zaslužijo za svoje preživetje. Takšen diskurz je izraz resentimenta intervjuvank ob mnogih težkih zadolžitvah današnjega načina življenja. Topos boja je lahko emancipatoren le, če si pridobi večjo vidnost v javni sferi, toda mediji igrajo nanj nekoliko drugače in vztrajajo na modelu »superženske«, ki je obenem mati, žena, slavna in ima uspešno kariero.

Ta reprezentacija, ki je bila včasih značilna za specializirane ženske tednike, je sedaj pogosta tudi v splošnih dnevnikih. V *Avazu* (25. marec 2006) lahko preberemo zgodbo o Amni Kunovac-Zekić z naslovom »Anur in Orhan sta moji najlepši in najpomembnejši nalogi v življenju.« Amna je v članku pozicionirana kot mati in žena, ki ji pri domačih opravilih pomaga mož, obenem pa tudi kot uspešna »deloholičarka« na področju modnega oblikovanja. Članek sugerira, da materinstvo pomeni manj časa za posel in da bi, če ne bi imela pomoči, trpelo ali Amnino materinstvo ali služba. V Amnini zgodbi lahko vidimo nov, hibridni, diskurz o ženski emancipaciji s pomočjo dela in drugih obveznosti, kar je sodobnejši diskurz o ženski/materi. Vseeno pa je, tako v naslovu kot v tekstu članka, jasno poudarjeno, da se starševstva ne sme zanemarjati in da je (zaradi tega) Amna nov tip popolne mlade ženske v BiH.

Poroka, otroci in trivializacija

Analiza ženskih revij je vključevala maj, junij in julij 2008. V maju smo analizirali *Elle* (eno številko, *Elle* je mesečnik, *Story* (dve številki) in *Glorio* (dve številki), v juniju *Grazio* (eno številko), *Story* (pet številki, štiri hrvaške in eno srbsko) in *Glorio* (dve številki) in v juliju dve številki *Glorie*, eno *Elle*, eno *Cosmopolitana*, eno *Story*, eno *Teene* in eno *Scandala*. *Teena* in *Scandal* (tabloid) sta bila vključena, ker je bila *Teena* promovirana kot »popolna revija za sodobno žensko« in ima za svojo ciljno skupino zaposlene ženske in ker je *Scandalova* prva stran izgledala kot naslovnica kakšne pornografske revije. Vse te revije so del inventarja frizerskih salonov v BiH, kjer jih ženske berejo, čeprav jih drugače ne kupujejo pogosto. Ker ne obstaja nobena raziskava o uporabi medijev, razen za televizijo, so bile kvantitativne primerjave nemogoče – zato je sledeča analiza delno kvalitativna in fenomenološka.

Scandal je imel na naslovnici velik naslov »Poletni meni« in fotografije treh delov teles treh popularnih pevk: »joške na žaru« Selme Bajrami, »kuhano ribo« (pospremljeno z bližnjim posnetkom vagine Maje Nikolić) in »dobro pečeno, toda«, kar se je nanašalo na Oljo Crnogorac. Do-

dana je bila manjša slika še ene pevke, Ene, z naslovom »Sumo Ena – vse debelejša in debelejša.« Lepota in slava sta pogoja za pojavljanje v tej reviji in *Scandal* se je norčeval iz slavnih žensk, ki niso ustrezale tem normam.

Elle izhaja enkrat mesečno in je precej draga (3.2 €), medtem ko sta *Gloria* in *Story* tednika, ki staneta 2.75 €. Vse so ženske revije, ki ciljajo na več ali manj isto občinstvo, a je *Elle* bolj ekskluzivna, ima več strani (210), več anglizmov (*sexy, stylish, spirited* – kot lastnosti prave *Elle* ženske – in angleške naslove rubrik, kot so Ellecocktail, Elleartmix, Elleclub, Celebrity, *star style* namesto stil zvezd ...) in več reklam. Vse tri revije več ali manj prenašajo ista ideološka sporočila in povezujejo materialne produkte kapitalističnega načina produkcije – ki so prisotni v bolj ali manj prikritih oblikah oglaševanja – z ideologijo doseganja sreče. Razen poročil o koktajl zabavah ni člankov o javni sferi ne o politiki, ekonomiji, filozofiji ali filmu. Uredniki teh medijskih produktov za reprezentacijo ženskega življenja izbirajo ustaljene teme, kot so poroka/ločitev ali nosečnost/posvojitve/splav. Čeprav so junakinje zgodb včasih univerzitetne profesorice ali vrhunske športnice, zgodbe o njih trivializirajo pomembne in promovirajo trivialne stvari. To počnejo s pomočjo mešanice postavljanja različnih elementov, ki sestavljajo zgodbo, v ospredje in potiskanja drugih elementov v ozadje.

V zgodbi o Zorici Tomić (*Gloria*, 16. julij 2008) je ta univerzitetna profesorica in avtorica številnih knjig predstavljena kot »šarmantna profesorica kulturnih študij.« V ospredju je, kako je oblečena, kaj kuha in katere nasvete za samopomoč lahko ponudbi bralstvu: »Ta sodobni svet je grozljiva puščava, kjer ljudje vse več komunicirajo le preko mobilnih telefonov in interneta, čeprav pametni še zmeraj gledajo drug drugega v oči /.../ in gledanje v oči zahteva pogum /prevedel P. K./.« Na fotografiji nosi na pol odpeto belo bluzo, medtem ko so njene roke v žepih in noga koketno na odbijaču avtomobila. V isti številki *Glorie* je zgodba o slavni srbski igralki tenisa Jeleni Janković osredotočena le na to, kako hoče Jelena izgledati (*Gloria*, 16. julij 2008, »Hočem izgledati drugače«), kje nakupuje, kdo so njeni najljubši modni oblikovalci in s koliko kovčki potuje. V zgodbi o direktorici beograjskega Centra Sava Jasni Dimitrijević (*Gloria*, 16. julij 2008) ni pomembno, kaj je ta ženska, ki vodi najprestižnejši kulturni center v Srbiji, dosegla, temveč, kako izgleda njeno stanovanje: »Ustvarila je neobičajen prostor, kjer daje pomembne življenjske lekcije svojim sinovoma Jakovu in Janku in svoji hčerki Jani ter svojim prijateljem in kjer organizira razstave slik, ki jih je dobila kot poročna darila /prevedel P. K./.« Čeprav je del članka tudi fotografija Jasnine knjižne police, »kjer ima svojo profesionalno literaturo pri roki /prevedel P. K./«, sta njena služba in poklic po-

tisnjena v ozadje, medtem ko so v ospredju njena vzgoja otrok, družina in domače življenje.

Kljub vsemu obstaja možnost odkritja subverzivnih in osvobodilnih detajlov tudi v takšnih tekstih, saj so sodobni medijski teksti močno hibridni in omogočajo neskončno načinov branja. Ženske lahko tudi znotraj medijskih stereotipov najdejo zadoščenje, a vprašanje enakosti ostaja odprto. V vsem kulturnem prostoru bivše Jugoslavije (ki, kljub državnim mejam, predstavlja enoten kulturni prostor zaradi podobnosti jezikov) so vzornice mladim ženskam večinoma ženske, ki del javne sfere postanejo tako, da se ukvarjajo s trivialnimi stvarmi in poklici (TV-hostese, manekenke, igralko, pevke). Kadar se v javni sferi pojavijo »drugačne« ženske, so njihovi dosežki rekontekstualizirani in reducirani na trivialne stvari, ki jih počnejo v privatni sferi.

V maju 2008 so se tri izmed petih naslovnih izbranih revij ukvarjale ali s poroko - »Severina: moja poroka« (8. maj 2008) - in ločitvijo »Vlatka Pokos po ločitvi« (21. maj 2008) ali z nosečnostjo - »Ivana Višnjić je izgubila otroka« (28. maj 2008). V juniju se je pet izmed osmih naslovnih ukvarjalo z družino: »Nikola Đuričko: o ljubezni, družini in prijateljstvu«, »Slaven Bilić in njegov sin: največja ljubezen«, »Mladen in Despina Petrić: zaradi evropskega prvenstva v nogometu sta prestavila poroko« (12. junij 2008), »Poroka Monike Kravić in Maria Mamića: nikoli nista bila srečnejša« (*Story*, 11. junij 2008), »Jelena Rozga: prizadela sem starše« (*Story*, 4. junij 2008). V juliju so bili naslovi na prvih straneh *Glorie* in *Story* naslednji: »Petar Vlahov in Ines Španja: nova ljubezen po ločitvi« (*Gloria*, 10. julij 2008), »Poroka je združila tri generacije« (*Gloria*, 16. julij 2008) in »Medeni tedni na jahti« (*Story*, 2. julij 2008). *Gloria* in *Story* sta reviji, katerih ciljna skupine so ženske iz nižjega ali nižjega srednjega razreda. Nista preveč ekskluzivni in izdelki, ki jih oglašujeta (denimo barva za lase za 3 € ali šampon Nivea za 2 €), so veliko cenejši od tistih, ki se pojavljajo v ekskluzivnejši *Elle* ali v *Cosmopolitanu*. *Gloria* in *Story* zanima življenje slavnih in vsebujeta veliko več zgodb o tem, medtem ko *Cosmopolitan* in *Elle* ciljata na samske, neporočene ženske z visokimi prihodki in sta zato bolj usmerjeni v visoko modo, drage kozmetične izdelke in nasvete, kako bolje zapeljati moškega ali najti točko G. *Gloria* in *Story* promovata bolj konservativne vrednote – čeprav vsebujeta tudi članke o lokalnih in mednarodnih zvezdah, najraje poročata o porokah, nosečnostih in rojstvih otrok. V *Story* (11. junij 2008) je članek z naslovom »Občutek, ki ga ne bi zamenjala za nič«, ki poroča o poroki »prelepe TV-hostese Monike Kravić in Maria Mamića, lastnika managerske agencije Mamić sports.«

Članek se začne z romantičnim uvodom: »Mnogi govorijo, da so pravljice le del domišljije, toda zdi se, da se včasih uresničijo. Kot v najlepši ljubezenski zgodbi je prejšnji vikend poroka kronala ljubezen /.../ /prevedel P. K./«

Ostanek iste številke *Story* je namenjen slavnim gostom, katoliški ikonografiji, plesu ipd. Malo naprej je članek o znanem košarkašu Gordanu Goričku z naslovom »Končno srečen in zadovoljen oče.« Čez nekaj strani je članek z naslovom »Čakajoč na drugega otroka« in še malo naprej »Čakajoč na tretjo srečo«, zgodba o Gillian Anderson (zvezdi X Files), ki pričakuje tretjega otroka in še več člankov o različnih parih in romancah. Preostanek revije je namenjen modi in nakupovanju. Tipična shema ženske kot dela para in udeleženke v romantičnih zgodbah obenem promovira figuro »superženske«, ki ima vse in lahko naredi vse.

Deontična modalnost kot zbirka navodil za pravilno obnašanje

Poleg teh, bolj ali manj subtilnih namigov, da so poroka in otroci vse, kar si ženska želi, je, glede na preskriptivno vrednost teh revij, njihova najpomembnejša lastnost deontična modalnost tekstov, kjer uredniki in novinarji, kot tudi oglaševalci ter modna in kozmetična industrija, izvajajo svojo moč in avtoriteto. Celotno poudarjanje pomembnosti lepote in telesnega izgleda je v ženskih revijah ambivalentna mešanica avtoritarnega distanciranja in afektivne udeležbe. Igranje na mit o ženski lepoti je v tem kontekstu povsem sprejemljiva ideja, ki predpostavlja, da bodo ženske imele več moči, če bodo lepe – in če morda še niso lepe, jim bodo pri Elle povedali, kako in kje lahko kupijo lepoto.

Deontična modalnost se ne izraža nujno skozi klasične modalne glagole, njen ideološki potencial se lahko izraža tudi s pomočjo naslednjih diskurzivnih strategij: povezovanja deontičnega vira in naslovnika (ki je ponavadi anonimni bralec, ali druga oseba ednine *ti* ali tretja oseba ednine ali množine *ženska/ženske*, ali prva oseba množine *me*, kar simulira solidarnost), kumulativne modalnosti ali večanja intenzivnosti in negativnosti.²⁸ Kumulativna modalnost se izraža skozi številna jezikovna sredstva, kot so glagoli *opozarjati*, *svetovati*, *rotiti*, *svariti*, pridevniki, ki izražajo absolutnost ali intenzivnost (»to je najboljše«, »to šteje«, »prepotreben izdelek«), primerjalniki in superlativi (»najboljše stvari«, »najelegantnejši parfum«), postavljanje pravil (»nekaj pravil za vitkejše noge«, »dva ko-

²⁸ Ourania Hatzidaki, *Greek Men's and Women's Magazines as Codes of Gender Conduct: The Role of Deontic Modality*, referat s konference CADAAD, University of Hertfordshire 2008.

raka do popolnih bokov») in neosebno izražanje (»prepovedano je skupaj nositi modro in rumeno«).

V uvodniku Elle (maj 2008) odgovorna urednica piše: »Z najboljšimi nameni vas opozarjamo, da je čas, da se začnete boriti proti našemu sovražniku številka ena – celulitu! – da ne boste celo poletje preživele nesrečne pred ogledalom! Predlagamo vam pet metod boja proti celulitu, ki smo jih pred tem proučili, preizkusili na sebi in nato ocenili /prevedel P. K./.« Na strani, na katero napotuje uvodnik, dejansko najdemo imena izdelkov za boj proti celulitu, njihove cene in oglase za kozmetične salone s telefonskimi številkami, tako da se lahko takoj naročimo na seanso. Prejšnji citat je zelo tipičen, saj kombinira imperativ dobrega izgleda s kupovanjem pravih izdelkov. A če ga preberemo bolj pazljivo, lahko vidimo nekaj zanimivih podrobnosti: prvič, odgovorna urednica uporablja strategijo pozitivne samoreprezentacije in v imenu celotne revije s pomočjo ekskluzivnega *mi* postavlja samo sebe oziroma revijo, katere odgovorna urednica je, v pozicijo subjekta z dobrimi nameni (»z najboljšimi nameni«); drugič, z uporabo te preskriptivne deontične modalnosti predpostavlja, da bodo ženske, če ne začnejo boja proti celulitu, celo poletje preživele nesrečne pred ogledalom. To je nevaren konstrukt, ki izkorišča žensko nesamozavestnost in jih dejansko reducira na objekte. V naslednjem stavku ponuja odrešitev v obliki petih proticelulitnih terapij, kar potiska ženske, ki se odločajo za proticelulitne terapije, v subjektno pozicijo, kjer je ta dejavnost njihova edina možnost, da postanejo akterke.

Namesto epiloga – kaj naj si mislimo o vsem skupaj?

Različni trajektoriji in različne identitetne koordinate vzdolž osi patriarhata in emancipacije, ki smo jih raziskovali v tem članku, razkrivajo podrejanje žensk in žensko mučeništvo kot korelat moške dominacije in patriarhata. Enako velja za mučeniški mikromatriarhat, medtem ko ima vsakodnevni ženski boj emancipatorni potencial in (čeprav je vezan na privatno sfero) ostaja pomemben del ženske ekonomije preživetja v BiH. Rezultati raziskave kažejo precej shizofreno podobo: ženske so po eni strani v medijih v BiH pretežno nevidne,²⁹ po drugi strani pa so okviri, v katerih se ženske pojavljajo v medijih, predvidljivi in splošno sprejemljivi, torej nabiti z ideologijo. Ti okviri navidez ustrezajo dejanskim ženskim govorom, a to je daleč od kakršnekoli emancipatornosti, saj medijski diskurz o ženskah zajema le skrbno izbran *del* dejanskega ženskega govora. Trenutno so mediji v BiH gluhi, neobčutljivi in očitno nezainteresirani za večje vključevanje žensk v javno sfero.

²⁹ Majstorović in Turjačanin, n. d.

Tudi ko gre za revije, ki jih ustvarjajo ženske za ženske, situacija ni dosti drugačna. Te revije uporabljajo enak nabor tem iz privatne sfere kot dnevniki, le da jim dajejo dodatno privlačnost tako, da jih aplicirajo na javne figure, kar pri bralkah ustvarja mešan občutek domačnosti in voajerizma, namesto da bi reprezentacija žensk v medijih spodbujala aktivno vlogo bralk v javnem življenju. Ko v ženskih revijah nastopajo uspešne ali izobražene ženske – kar ima lahko potencialno subverziven učinek na ustaljene družbene predstave o ženskah in na tradicionalne vloge žensk v družbi – so njihovi poklici in aktivnosti potisnjeni v ozadje in marginalizirani s pomočjo trivializacije pomembnega in slavljenja trivialnega. Deontična modalnost, ki deluje skozi na različne načine skonstruirane zapovedi in prepovedi, je močan mehanizem konstruiranja podob popolnih teles in družbenih norm o tem, kaj je za ženske sprejemljivo in kaj ne. Nobeden izmed obeh medijskih diskurzov ni ponujal nobenega odgovora na vprašanja, kako doseči večjo moč žensk v javni sferi in kako izboljšati njihovo vsakdanje življenje. V dnevnikih je prevladovala nevidnost žensk in v ženskih revijah prodaja sanj o tem, kako izgledati boljše in ne o tem, kako doseči večjo enakost.

Ob vzponu kapitalističnih procesov – ki še bolj razdvajajo družbene razrede ter večjajo razliko med mestom in podeželjem, ter tako poglobljajo razkol tudi med ženskami samimi in posledično zmanjšujejo možnost resnične ženske solidarnosti – sta vprašanja, ki se postavljata, ali se mora – namesto da bi bilo obratno – realnost ženskih življenj v BiH drastično spremeniti, da bi postale njihove medijske reprezentacije bolj točne in čigavim interesom služijo ženske revije. Zdi se, da postsocialistična medijska krajina, vsaj kar se tiče reprezentacije žensk, nima stika z dejanskimi problemi in realnostmi resničnih žensk, medtem ko poskuša obenem prodati čimveč sanj, izdelkov in instantnih rešitev, kar je precej neodgovorno. V zgodovini Jugoslavije so obstajale mnoge epizode, ko se je emancipacija žensk dejansko zgodila in ko je osebno postalo politično. Te epizode lahko lociramo v obveznem izobraževanju za vse, modernizaciji in odpiranju novih delovnih mest po drugi svetovni vojni ter dosežkih feminističnega gibanja iz sedemdesetih let in ženskih protivojnih iniciativ v devetdesetih letih 20. stoletja.

V sedanjosti se, nasprotno, dogaja ponoven vzpon patriarhalnih vrednot, medtem ko je feminizem na margini – in zavedanje o pomenu boja v privatni sferi očitno ni dovolj, da bi obrnilo situacijo v BiH v prid žensk. Ženske v BiH morajo ponovno iznajti same sebe in premisliti, kako močne so dejansko kot politični subjekt. Ob vzponu projektne in elitističnega sodobnega feminizma lahko morda predvojna, socialistična zgodovi-

na predstavlja pomemben rezervoar možnosti za žensko emancipacijo. A trenutno imajo ženske v BiH na razpolago le svojo zmožnost za boj. Le če bodo spustile moške v privatno sfero in če se bodo same večkrat odpravile v javno sfero ter tam začele zasedati svoj prostor, lahko odpravijo navidežno realnost supermodelov, manekenskih pist in nedosegljivih podob superžensk in jo nadomestijo z zgodbami, ki reprezentirajo ženske kot take, kot dejansko so (oziroma bodo), kot aktivne in enake udeleženke družbenega življenja v BiH.

Prevedel Primož Krašovec.

Tabela 1: Strategije reprezentacije

1.1 Pozitivne reprezentacije žensk in moških

ŽENSKÉ	JEZIKOVNA SREDSTVA	MOŠKI	JEZIKOVNA SREDSTVA
<p>»Ženska lahko misli na več kot eno stvar naenkrat, medtem ko se moški vrti v krogu.«</p> <p>»Veliko stvari lahko naredimo veliko bolje kot moški in osebno verjamem, da so ženske v primerjavi z moškimi veliko bolj sposobne, da imajo več moči, vzdržljivosti in vztrajnosti, da si zagotovijo normalno preživetje.«</p>	<p>topos razlike, ženske so bolj iznajdljive kot moški</p> <p>pozitivni semantični kontekst, ženske so bolj sposobne, močne, vzdržljive</p>	<p>»Mislim, da so moški bolj inteligentni. Če ne bi bili, ne bi vladali.«</p> <p>»Ko gre tja (na fronto), se lahko vrne živ ali pa ne. Ni lahko biti moški, tudi njim ni lahko.«</p>	<p>pozitivni semantični kontekst, topos razlike</p> <p>predpostavka: moški gredo v vojno, medtem ko ženske ne</p>
<p>»Mislim, da je sočutje v ženski naravi in da ko se ženske znajdejo skupaj na istem delovnem mestu, je tam ta solidarnost in ženske vedno pomagajo druga drugi.«</p>	<p>sočutje/čustvenost kot pozitivne vrednote, ženske so bolj sočutne, bolj solidarne</p>		
<p>»Ko si privlačna, ko se urediš in oblečeš tesne obleke, ga ni avta, ki ne bi ustavil, pa če gre za 19, 25 ali 40 let starega moškega.«</p>	<p>zunanjí izgled je pomemben in daje ženskam moč</p>		

1.2 Negativne reprezentacije žensk in moških

ŽENSKE	JEZIKOVNA SREDSTVA	MOŠKI	JEZIKOVNA SREDSTVA
»Pri ženskah lahko vedno najdemo zavist in ljubosumje. Ženske vedno poskušajo prekositi druga drugo.«	negativni semantični kontekst.	»Dokler le ne pije in pretepa.«	predpostavka: moški pijejo in pretepajo
»Žensko vedno vodijo čustva in moške vedno vodi razum. To je naša velika napaka.«	topos razlike (čustva/razum)	»Poženščen moški.« »Nikoli se ne bi poročila z moškim, ki je doma (copata).«	ženske lastnosti imajo pri moških negativno konotacijo
»Zunanji izgled je zelo pomemben pri ženskah in nepomemben pri moških. Na tak način se one potrjujejo – jaz nisem ena izmed takšnih žensk, a tako se potrjujejo.«	topos razlike, izgled je pomemben ženskam, a ne moškim, toda <i>one</i> pomeni določeno distanciranje		

Retorični *etos*: Antična retorika v slovenskem političnem govorništvu

V pričujočem prispevku bomo prikazali vrednost, ki jo imajo antični retorični koncepti kot orodja sodobne analize besedil. Slednja danes vsebuje elemente različnih pogledov, idej in konceptov, ki izhajajo iz spoznanj lingvistične teorije, jezikovne pragmatike, sociologije, filozofije, če jih naštejemo le nekaj. Interdisciplinarni pristop k obravnavi jezika in jezikovnih pojavov omogoča učinkovito raziskovanje tudi t. i. retoričnih elementov, saj sodobne metode v procesu analize zelo uspešno zajamejo več ravni jezikovne rabe. Toda na drugi strani sodobni modeli, ki se antičnim retoričnim konceptom zaradi njihove prvobitnosti ne morejo izogniti, te pogosto obravnavajo nepopolno in tako ne izkoriščajo vseh interpretativnih razsežnosti, ki so jih imeli že v antiki.¹ Enega takšnih primerov želimo osvetliti tudi v pričujočem prispevku, ki predstavlja oris antičnega koncepta retoričnega *etosa* in nekatera interpretativna izhodišča, ki jih ponuja njegov prenos in model sodobne analize besedil.

Antični koncept retoričnega *etosa* – teoretsko ozadje

Retorični *etos* velja za kompleksen koncept, ki ga že v antiki določa precej različno pojmovanje, obenem pa je prisoten tudi kot ena ključnih sestavin, s katero je opredeljen prepričevalni diskurz v kontekstu sodobne retorične

¹ Na tem mestu omenimo še zmeraj ne povsem ustrezno ovrednoten koncept o govornikovih dolžnostih (*officia oratoris*) pa pogosta razhajanja v pojmovanju zelo kompleksnih *topoi* in sredstev prepričevanja ter opredeljevanje retoričnih figur kot okrasnih elementov z estetsko funkcijo. Takšne neustrezne in/ali nepopolne konceptualizacije so pogosto posledica nebranja ključnih izvirnih besedil in sprejemanja tradicionalnih interpretativnih izhodišč, v okviru katerih je retorika reducirana na raven večšine sloga ali manipulativne tehnike.

analize. Klasična retorična teorija *etos* opredeljuje kot del treh sredstev prepričevanja, pri čemer izhaja iz konceptualno najbolj izpopolnjenega antičnega modela sredstev prepričevanja, za katerega velja slovita Aristotelova opredelitev v prvi knjigi *Retorike*.² Toda Aristotelov model na antično retorično teorijo in prakso ni vplival neposredno, temveč zgolj v okviru peripatetiških interpretacij učiteljevega nauka, ki so skupaj z drugimi helenističnimi nauki postali del retorične tradicije. Zato se zdi smiselno antično pojmovanje sredstev prepričevanja raziskovati tudi v drugih pojavnih oblikah, ki nam lahko ponudijo celovitejši odgovor na vprašanje, kakšno vlogo je v antični retorični teoriji in praksi imela učinkovita govorceva predstavitev značaja in ali je mogoče to pojmovanje koristno uporabiti v sodobni retorični analizi.

Antični retorični etos kot prepričevalna strategija je v najširšem smislu znamenoval učinkovito predstavitev govorcevega značaja, kakor tudi značajev oseb, ki so v kontekstu govora lahko kakorkoli vplivale na njegovo prepričljivost. Koncept značaja je v antiki veljal za izrazito pragmatično kategorijo in ni bil usmerjen k individualnemu, zasebnemu, notranjemu svetu posameznika; bolj se je obračal k posameznikovim dejanjem in njihovemu vrednotenju, kakor tudi k družbenim kategorijam, kot so izvor, položaj, poklic in politična opredelitev. Kot del retoričnega *etos*a je tako predstavitev kakršnega koli značaja morala biti sprejemljiva za poslušalce oziroma v skladu s tistimi moralnimi normami, ki jih je antična družba (bodisi grška ali rimska) priznavala in sprejemala. Običajno je iz govora eksplicitno ali implicitno moralo izhajati, da je govorec dobra in zanesljiva oseba, ki si mora pri poslušalcih prizadevati tudi za naklonjenost. O tem lahko beremo pri Aristotelu, ki je *etos* med drugim opredelil kot prikaz govorceve razumnosti (*phronesis*), vrlosti (*arete*) in prijaznosti (*eunoia*), s poudarkom, da se slednje morajo uresničiti v govoru in z govorom.³ A treba je poudariti, da ne gre za izvorno njegove koncepte, saj je omenjena izhodišča brez težav mogoče identificirati v grških in rimskih govorih, zato jih lahko opredelimo tudi kot temeljne sestavine antičnega pojmovanja verodostojnosti. *Z etosom* je tesno povezan *patos*, ki ga v vlogi prepričevalne strategije lahko opredelimo predvsem kot govorcevo manipulacijo s čustvi poslušalcev. V antiki je bilo to uveljavljeno retorično sredstvo, s pomočjo katerega je bilo mogoče legitimno poseči v mnenja oziroma

² *Rb.* 1.2.3 1356a1-4: »Obstajajo tri vrste sredstev prepričevanja, ki jih je mogoče doseči z govorom: ta, ki obstajajo v značaju govorca, ta, ki privedejo poslušalca v neko razpoloženje, in ta, ki v samem govoru nekaj dokazujejo ali se zdi, da dokazujejo /prevredla J. Ž./.«

³ *Rb.* 1.2.4 1356a8-13: »In to /sc. govorcev značaj; op. prev/ se mora uresničiti z govorom, ne pa na podlagi predhodne domneve, da je nekdo takšna osebnost. Kajti ne strinjamo se, kot pravijo nekateri pisci priročnikov, da v govorništvu poštenost z ničimer ne pripomore k prepričljivosti; nasprotno, značaj ima tako rekoč največjo prepričevalno moč /prevredla J. Ž./.«

sodbo poslušalcev. Z izjemo Aristotelovega modela, ki načeloma *etos* in *patos* opredeljuje kot dve ločeni kategoriji, je za antično retorično teorijo in prakso do neke mere značilno konceptualno in pomensko prekrivanje predstavitve značaja in vzbujanja čustev. To se lepo pokaže zlasti v spisih poznejših govorniških teoretikov, ki so govorništvo predstavljali že v obliki urejene sistema in so združeno obravnavali več različnih tradicij (e. g. *Retorika za Herenija*, Ciceronovi spisi o govorništvu in Kvintilijanova razprava *O govorniški izobrazbi*). Kajti ne gre pozabiti na obstoj t. i. *tradicionalnega* pojmovanja obeh prepričevalnih tehnik, ki je obstajalo že veliko pred Aristotelom in se je uveljavilo predvsem v retorskih šolah. Anaksimena *Retorika za Aleksandra*, ki je nastala v približno istem času kot Aristotelova *Retorika*, služi kot dober primer za raziskovanje prearistotelskega oziroma tradicionalnega pojmovanja retoričnega *etosa* in *patosa*, ki bi ga lahko razdelili v dve večji skupini: *priročniško* in *sofistično/dialektično*. Priročniškemu pojmovanju *etosa* in *patosa* ustrezajo navodila oziroma praktični primeri, ki so jih v zvezi s prologom in epilogom verjetno vsebovali retorični priročniki. Te lahko poimenujemo *toposi prologa in epiloga*. Na sofistični vpliv (katerega prvi predstavnik je bil Trasimah) kaže Anaksimena uporaba *toposov* o vzbujanju čustev in predstavitvi značaja, ki so predstavljali pomemben del argumentacije (*argumentativni toposi*). Čeprav *etos* in *patos* v *Retoriki za Aleksandra* nista obravnavana samostojno, temveč neenotno in kot sestavna dela drugih retoričnih konceptov, lahko sklepamo na podlagi kasnejših razprav in priročnikov (e.g. *O odkrivanju govorniške snovi* in *Retorika za Herenija*), da je šlo za uveljavljene govorniške strategije, ki so s tradicijo govorniškega pouka postale sestavni del retoričnega sistema.

K oblikovanju antičnega koncepta retoričnega *etosa* je pomembno pripredala tudi rimska retorika. Preučevanje sredstev prepričevanja v rimski retoriki je na eni strani povezano z že omenjenimi grškimi teoretskimi koncepti, na drugi strani pa mora nujno upoštevati tudi značilnosti rimske tradicionalne retorike, ki je v okviru govorniške prakse obvladovala rimsko javno življenje že pred stikom z grško kulturo. Kajti ko so Rimljani od Grkov že prevzeli teoretske modele za poučevanje večšine javnega nastopanja, so tradicionalne prvine rimskega govorništva pomembno vplivale na posamezne koncepte znotraj retoričnega sistema, kar je še posebej očitno v okviru retoričnega *etosa*.

Raziskovalci klasične retorike⁴ temeljno razliko med grškim in rimskim retoričnim *etosom* prikazujejo kot razmerje med ustvarjeno in obsto-

⁴ George A. Kennedy, *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton 1963; George A. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World 300 B.C. – A. D. 300*, Princeton 1972; James M. May, *Trials*

ječo retorično kategorijo. Cilj grškega govornika je v govoru ustvariti verodostojno podobo in obenem pridobiti naklonjenost poslušalcev, pri čemer njegova že obstoječa podoba v večini primerov bistveno ne posega v argumentacijo. To seveda ne pomeni, da v stari Grčiji poslušalci niso upoštevali slovesa o nastopajočem, ampak so le drugače vrednotili to, kar so o govorniku že vedeli pred njegovim nastopom: obstoječa podoba govornika ni veljala za dokazno sredstvo *a priori*.⁵

Povsem drugače je veljalo za rimski *etos*: kot retorična strategija je ta skoraj v celoti temeljil na govornikovem že ustvarjenem ugledu in avtoriteti, ki je iz njega izhajala. V rimskih sodnih govorih govornik *etos* kot tehnika prepričevanja prav tako ni bil le pomožni del argumentacije, temveč pogosto njen glavni del, medtem ko je v nagrobnih govorih bila to sploh osrednja in daleč najpomembnejša sestavina, ki je utemeljevala namen takega govora. Rimljani so v ustvarjanju govornikove avtoritete šli tako daleč, da je, denimo, v okviru svetovalnega govora govornik brez uglednih prednikov, ki bi mu lahko zagotavljali verodostojen značaj, smel precej svobodno poudarjati lastne vrline. Zato nas ne sme presenetiti pomanjkanje skromnosti v rimskem govorništvu, saj je ta okoliščina lahko veljala za ključni prepričevalni element še posebej v primeru *homines novi*, kot sta Ciceron in Kato.

Temeljno razliko med grškim in rimskim retoričnim *etosom* je mogoče pojasniti v okviru dveh različnih retorik, *retorike prepira* in *retorike konsenza*.⁶ Če lahko grško retoriko označimo tudi kot *retoriko prepira*, ki je bila tesno povezana s tekmovalnostjo grške družbe in je svoj smisel našla zlasti v živahnih političnih in sodnih razpravah, tega o zgodnji rimski retoriki verjetno ne bi mogli trditi. Slednja je namreč zaradi svoje funkcije in večje selektivnosti glede nastopajočih govornikov (v primerjavi z Grki) veliko bližje *tradicionalni retoriki* oziroma *retoriki konsenza*. Glavni namen javnega nastopanja v tradicionalnih družbah je praviloma pomiritev nasprotij in zagotavljanje soglasja med njihovimi pripadniki, kakor tudi ohranjanje tistih vrednot, ki jih promovira vladajoča skupina. Zato je tovrstna retorika za razliko od retorike prepira pogosto bolj konservativna oziroma korektivna sila in ne orodje sprememb. Branje fragmentov in poročil kasnej-

of Character. The Eloquence of Ciceronian Ethos, London 1988; Jakob Wisse, *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*, Amsterdam 1989.

⁵ *Rh.* 1.8.6 1366a8-14: »Ker pa sredstva prepričevanja ne izhajajo le iz logičnega dokazovanja, ampak tudi iz govora, ki vsebuje predstavitev značaja (kajti govorniku verjamemo, če se pokaže, da je takšen in takšen, to pa v tem primeru /sc. v svetovalnem govoru; op. prev./ pomeni, da se pokaže, da je dober ali dobrohoten ali oboje) /prevedla J. Ž./ ...«

⁶ George A. Kennedy, *Klasična retorika ter njena krščanska tradicija od antike do sodobnosti*, Ljubljana 2001.

ših piscev potrjuje domnevo, da rimski retoriki konsenza v glavnem ustrezajo tudi posebne tehnike prepričevanja, ki ne temeljijo na spopadu argumentov v okviru verjetnosti, temveč so bile predvsem usmerjene k prvinam *etosa* in *patosa*, slednje pa so bile tesno povezane s pojmovanjem značaja v rimski družbi. Zato lahko sklepamo, da je govorništvo zgodnje rimske republike bolj ali manj temeljilo na izražanju, ki je eksplicitno ali implicitno poudarjalo vlogo govorca. Ker zaradi družbene ureditve ni mogel govoriti kdorkoli, temveč le pripadniki vladajoče elite, prepričevanje kot osnovni cilj javnega nastopanja ni bilo (tako kot pri Grkih) zasnovano kot nizanje verjetnostnih argumentov, katerih sheme bi sestavljali skrbno strukturirani sklepalni nizi in ki bi služili za dokazovanje v besednem spopadu. Veliko bolj opazna lastnost v prepričevanju prvih rimskih govorcev je bila uporaba argumenta avtoritete. Le-ta je temeljil na že obstoječem govorčevem družbenem položaju, ki so ga določale zlasti govorčeva starost, izkušnje in vplivnost v javnem življenju, pa premožnost, družinski ugled in tudi govorniška spretnost.

Rimski retorični *etos* je torej konceptualno mnogo širši pojem bodisi na kvalitativni ali na kvantitativni ravni. Predstavlja namreč govorčevovo značajsko podobo, ki je že obstoječa družbena kategorija in obsega tudi govornikovo *gens* – »družino«. Po Mayu gre za *kolektivni etos*, katerega funkcija je prikazati predvsem govorčevovo stanovitnost, za katero so jamčili njegovi ugledni predniki – *mores maiorum*.⁷ Obenem veljajo morda še za pomembnejše sestavine omenjenega sredstva prepričevanja nekatere druge tradicionalno rimske vrednote, ki si jih je moral govorec pridobiti za časa svojega življenja, če je hotel pri poslušalcih veljati za vrednega zaupanja: zasluznost za državo (*dignitas*), govorniški ugled (*existimatio*) in druge *virtutes Romanae*.⁸ Med njimi je bila še posebej pomembna *auctoritas* – »ugled in vpliv«,⁹ ki velja za eno temeljnih sestavin *etosa* v rimski retoriki in je v rimski družbi temeljila na občudovanju osebe, ki je že v preteklosti pokazala modrost, izvedenost in občutek za odgovornosti tako v zasebnem kot javnem življenju. *Auctoritas* si je rimski govornik pridobil deloma z dejanji svojih prednikov, zlasti pa z lastnimi dejanji, v okviru katerih je bil nujni pogoj politično udejstvovanje oziroma opravljanje uradniških služb. Na ta način si je govornik pridobil tudi privilegij javnega nastopanja in obenem možnost, da kot učinkovito sredstvo prepričevanja uporabi svoj *etos*.

⁷ May, n. d., 6.

⁸ N. d., 9.

⁹ *Auctoritas* ima precej široko pomensko polje, a v tem kontekstu pomeni toliko kot »ugled«, »vpliv«, »veljava«. Zaradi kompleksnosti pojma *auctoritas* v rimski retoriki bi bilo morda primerno izraz prevajati tudi s privzeto besedo »avtoriteta«.

Toda na drugi strani predpostavlja rimski retorični *etos* zaradi specifičnih družbenih razmerij tudi večji izbor značajev, ki jih je na različne načine mogoče predstaviti v govoru (sestavine posameznih značajev je bilo v okviru odnosa *patronus-cliens* mogoče celo poljubno kombinirati). Zlasti v sodnem govoru je zaradi sistema zagovornišva ta prepričevalna tehnika pomembno dopolnjevala ali celo nadomeščala logično argumentacijo, saj so govorniki na ta način dokazovali tudi vzroke za neko dejanje. Prav tako je bil v luči vpliva na poslušalce rimski retorični *etos* tesno povezan z vzbujanjem in izražanjem čustev, saj je bila t. i. čustvena predstavitev značajev eno od zagotovil za uspešnost govora.

Vključitev rimskega pojmovanja govorcevega značaja nam tako bistveno dopolni antični koncept retoričnega *etosa* in omogoči razmejitve med njegovimi kvalitativnimi in kvantitativnimi sestavinami. Različne konceptualizacije *etosa*, kot jih navajajo preučevalci klasične retorike,¹⁰ je mogoče zadovoljivo razumeti ravno zaradi njegovih raznolikih pojavnih oblik v kontekstu rimske retorike. Šele v okviru rimskih družbenih struktur lahko nazorno opredelimo razliko med predobstoječo in ustvarjeno govorcevo podobo, prav tako je v rimskem javnem diskurzu jasnejša podoba o vloži čustev pri predstavitvi značaja. Če so Grki (zlasti Aristotel) zaslužni za prvo pravo konceptualizacijo retoričnega *etosa*, lahko o Rimljanih trdimo, da so retorični *etos* na konceptualni ravni razširili in podrobneje razvili njegove posamezne elemente.

Če strnemo značilnosti antičnega retoričnega *etosa* in se pri tem opremo na že omenjene antične teoretske razprave, lahko opredelimo dve temeljni izhodišči, ki jih je mogoče upoštevati tudi pri sodobni retorični analizi besedila in po katerih smo se zgledovali tudi v našem primeru:

I. *razmerje med konstruirano in predobstoječo govorcevo podobo* = agonalna ali konsenzualna narava retoričnega diskurza:

¹⁰ Eden prvih preučevalcev retoričnega *etosa* Süß govori o 3 vrstah *etosa*: *objektivni/psihološki* = prikaz značaja tožnika/toženega; *moralni* = moralni značaj govornika; *subjektivni dinamični* = značaj govora in njegov vpliv na poslušalce (Wilhelm Süß, *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik*, Berlin 1910), medtem ko sloviti preučevalec zgodovine klasične retorike, Kennedy (n. d., 1963), opredeljuje 3 tipe *etosa*: *moralni značaj govornika*; *dramatični značaj* ali *ethopoiia*; *značaj poslušalcev*. Omenimo še enega redkih sodobnih preučevalcev, ki se ukvarjajo z antičnim konceptom sredstev prepričevanja, Wisseja (n. d.), ki je vpeljal dihotomično delitev na *racionalni etos* (kjer govorceva verodostojna podoba daje vtis o resničnosti izrečenega) in *etos simpatije* (ko je prikaz govorcevih pozitivnih lastnosti namenjen pridobivanju naklonjenosti).

– Katera družbena razmerja in vrednote v dani retorični situaciji vplivajo na oblikovanje *etosa* kot prepričevalne in/ali argumentativne strategije?¹¹

– Katere sestavine v smislu ustvarjene verodostojne podobe (*razumskost, poštenost, prijaznost*) in elementov obstoječe avtoritete (*ugled, vpliv, moč, družbeni položaj, izkušnost*)¹² je mogoče identificirati v besedilu?

II. *etotične strategije*¹³ = orodja za ustvarjanje verodostojne podobe in/ali okrepitev obstoječe avtoritete:

– *toposi prologa/epiloga* (vsebinska izhodišča za prikaz verodostojne podobe glede na strukturo besedila);¹⁴

– *etotične figure* (načini ubesedovanja, ki omogočajo prikazovanje želene podobe govorca in služijo za pridobivanje naklonjenosti in vzbujanje čustev);¹⁵

– *argumentativni toposi*

¹¹ Na tem mestu mislim zlasti na različne vloge, ki jih imajo lahko govorniki v neki družbi in ki določajo uporabo strategij retoričnega *etosa*. Z drugimi besedami to pomeni, da širši družbeni kontekst določa, kako bo govorec predstavljal svojo podobo. Antična retorika v tem pogledu razmeroma jasno opredeljuje oblikovanje retoričnega *etosa*, ki je odvisno od družbene ureditve (grška polis je predpostavljala manjši vpliv govornice predobstoječe podobe, medtem ko je rimska oligarhična država govornicevo podobo tesno povezovala s socialnim statusom in avtoriteto, ki je iz tega izhajala).

¹² Ta kategorija se razlikuje glede na vrednote, ki veljajo v določeni družbi za znamenje avtoritete, zato je nemogoče uporabiti starorimski seznam. V oklepaju navajamo nekatere lastnosti, ki bi v slovenskem prostoru lahko služile kot nabor vrednot za ustvarjanje avtoritete.

¹³ V angleško govorečem prostoru se v teoriji argumentacije uporabljata izraza *ethotic* in *pathotic argument* oziroma »etotični« in »patotični« argument, ki smo si jih izposodili tudi za naš model retoričnih sredstev prepričevanja. Alan Brinton, *Ethotic argument*, v: *History of Philosophy Quarterly* 3 (1986), 245–258.

¹⁴ *Retorika za Herenija* (1.5, 2.30-31) navaja topose za pridobivanje naklonjenosti v uvodu (*a nostra persona, ab adversariorum, ab auditorum, a rebus ipsis*) in zaključku (*e.g. amplificatio: ab auctoritate, ad quos pertineant res; commiseratio: oratoris fortuna*)

¹⁵ Antični retorični priročniki navajajo zlasti t. i. miselne figure kot orodja za prikazovanje značaja (*e.g. litotes, anamnesis, adhortatio, adynaton, apagogesis, energia, enargia, licentia, praeteritio*). Toda če figure pojmuje kot načine oziroma možnosti ubesedovanja (Jeanne Fahnestock, *Rhetorical Figures in Science*, Oxford 1999), to vlogo lahko opravlja skoraj katera koli figura (bodisi besedna ali miselna, če ohranimo antično dihotomijo). Odvisno je pač od vsakokratnega konteksta, ki določi, kateri način bi bil najboljši, najučinkovitejši, najprepričljivejši za izražanje neke značilnosti (v našem primeru lastne podobe, ki jo govorec želi predstaviti občinstvu). To pa ne pomeni, da je retorični *etos* mogoče ponazarjati zgolj s pomočjo slovitih retoričnih figur – gre le za eno od možnosti izražanja.

– »karakterizacija«, ki v okviru prikaza stereotipnih značajev oziroma pričakovanega družbenega dobrega ali slabega vedenja okrepi verjetnost dokazov;¹⁶

– »del argumentativnega niza«, znotraj katerega se v vlogi ene od premis ali sklepa pojavlja bodisi govorceva značajska podoba oziroma določeno čustvo.¹⁷

Analiza retoričnega *etosa* v slovenskem političnem govorništvu – študija dveh primerov

Za prikaz analize *etosa* s pomočjo antičnih retoričnih konceptov smo izbrali dva govora, ki ju opredeljuje podobna retorična situacija. Gre za govora, s katerima sta kandidata za predsednika slovenske vlade (Janez Janša v letu 2004 in Borut Pahor v letu 2008) nastopila v Državnem zboru na prvi izredni seji po državnozborskih volitvah in konstituiranju novega zbora poslancev. Okoliščine obeh govorov so tesno povezane z državnozborskimi volitvami, kajti njihov rezultat neposredno vpliva na to, koga predsednik republike (po posvetovanju s poslanskimi skupinami) imenuje za mandatarja, ki naj sestavi prihodnjo vlado. Toda predsednikov predlog mora potrditi tudi državni zbor in pred tajnim glasovanjem predlagani kandidat nagovori poslance ter predstavi vladni program.

Pregled objavljenih nagovorov drugih kandidatov, ki so bili v obdobju od 1996 do 2004 predlagani za predsednike vlade, razkrije, da se po vsebinski plati tovrstni govori med sabo ne razlikujejo.¹⁸ Kandidat v uvodu nagovori poslušalce, nato pa preide na oris programa bodoče vlade, ki ga običajno predstavi v okviru specifičnih področij, in slednje glede na tre-

¹⁶ Na ta način govorec tesneje poveže med sabo lastne trditve in obstoječa dejstva, ki jih nato uporabi v retorični argumentaciji. Ti topisi se nanašajo na družbene stereotipe in so pri občinstvu splošno poznani, zato je izvajanje argumentov iz njih lahko uspešno (primer za tako obliko so zlasti topisi vsakdanjih situacij, razmer in okoliščin, ki predvidevajo določen tip vedenja). Antična izhodišča najdemo v govorniških predvah, ki vsebujejo karakterizacije (e. g. *enkomiōn/laudatio*), kjer je posameznikova podoba orisana v okviru treh dejavnikov, ki so po mnenju Starih opredeljevali človekov značaj, to so izvor, vzgoja/izobraževanje in dejanja. Matjaž Babič, *Predvaje za pouk govorništva* (prispisane Hermogenu iz Tarsa), v: *Solsko polje* 1 (2006), 69–101.

¹⁷ Tako Aristotelova *Retorika* kot Anaksimena *Retorika za Aleksandra* navajata primere, ki jih lahko povzamemo kot *Jaz sem po značaju A, zato ni verjetno, da bi storil X.* in *Moj nasprotnik je morilec, zato morate občutiti B.*

¹⁸ Prepisi magnetogramov sej Državnega zbora so dostopni na spletni strani DZ (<http://www.dz-rs.si/index.php?id=97&cs=1&st=m&mandate=1>). Nagovori kandidatov za predsednika vlade RS so dostopni za obdobja 1996–2000 (nagovor dr. Janeza Drnovška; 7. 6. 2000–30. 11. 2000 – nagovor dr. Andreja Bajuka), 2000–2004 (nagovor dr. Janeza Drnovška, 19. 12. 2002 do 3. 12. 2004 – nagovor mag. Antona Ropa), 2004–2008 (nagovor Janeza Janše), 2008– (nagovor Boruta Pahorja).

nutne gospodarske in politične razmere primerno kontekstualizira. Gre za teme, povezane s posameznimi vladnimi resorji, kot so gospodarstvo, notranje in zunanje zadeve, kultura, šolstvo, znanost, okolje, promet in v okviru katerih kandidat predstavi programska izhodišča bodoče vlade (ki so bolj ali manj rezultat koalicijskih pogajanj). Toda glede na retorično situacijo mu podeljena naloga mandatarja omogoča tudi, da se v govoru ne predstavi nujno le kot formalni glasnik sklepov koalicijske pogodbe, temveč lahko ponudi tudi lasten pogled na posamezna področja in strategije, ki jih kot predsednik vlade namerava in želi uporabiti pri vodenju. To je še posebej lahko pomembno zaradi okoliščine, da so vse seje Državnega zbora javne in da se kandidat v govoru nujno obrača tudi k širšemu občinstvu, ki se mu verjetno ob omenjeni priložnosti želi predstaviti kot verodostojen bodoči predsednik vlade.

V okviru omenjenih vsebinskih področij je zlasti glede na posebnosti v obravnavi specifičnih družbeno političnih problemov s stališča njihovega vrednotenja (t. i. svetovalne topike)¹⁹ in načinov njihovega ubesedovanja mogoče identificirati in analizirati tudi sestavine *etosa*. Lahko se, denimo, vprašamo, v kolikšni meri kandidatovo podobo v besedilu določa njegov izbor družbenih vrednot, v kontekstu katerih pojasnjuje in/ali utemeljuje posamezna programska in/ali lastna izhodišča ter katera jezikovna/retorična sredstva pri tem uporablja. A to bi bilo izhodišče za daljšo raziskavo, ki bi ji morali nameniti veliko več prostora. Da bi pokazali na interpretativne možnosti, ki jih lahko ponudijo antični retorični modeli, smo se v priložni retorični analizi odločili za identifikacijo elementov *etosa*, ki izstopajo na ravni strukture. Z drugimi besedami to pomeni, da smo se omejili na analizo toposov prologa in epiloga, saj zlasti uvodni nagovor in zaključek predstavljata bolj izvorni sestavini takega govora, zaradi česar je mogoče nekoliko jasneje izluščiti morebitne specifične strategije retoričnega *etosa*, ki določajo govorcevo podobo. Obenem smo skušali odgovoriti na vprašanje, ali se primerjana govora v uporabi tovrstnih strategij razlikujeta, oziroma, ali toposi prologa in epiloga lahko odgovorijo tudi na vprašanje o rabi predbodstojčega in/ali konstruiranega *etosa* kot prepričevalnih strategij.

¹⁹ Na tem mestu bi bilo mogoče izhajati tudi iz antičnega modela. *Retorika za Herenija* (3.2), ki temelji na helenistični retorični tradiciji, kot izhodišče vsakega svetovalnega govora opredeljuje to, kar je »koristno« (*utilitas*). Omenjeni priročnik (3.2-3) predstavi podrobno shemo topik, ki jih je mogoče uporabiti za konstrukcijo argumentov v svetovalnem govoru: koristno: 1. *res tuta*/varnost (*vis*/vojaška moč, *dolus*/diplomatska spretnost); 2. *res honesta*/odličnost (*rectum*/pravica, *prudencia*/modrost, *iustitia*/zakonitost, *fortitudo*/pogum, *modestia*/zmernost; *laudabile*/hvalevrednost).

Prvi primer: nagovor Janeza Janše, 9. 11. 2004 na 1. izredni seji DZ

Po treh mandatih, ki so jih zaporedoma dobile t. i. leve stranke, je v letu 2004 na državnozbornskih volitvah zmagala t. i. desna koalicija, znotraj katere je večino dobila Slovenska demokratska stranka. Njen vodja, Janez Janša, je bil izbran za mandatarja in je postal predsednik vlade v letu, ko je Slovenija že postala članica Evropske unije in zveze NATO, v letu 2008 pa tudi predsedujoči EU, ko je predsedovanje prevzela Slovenija.

Kot govorec Janša slovi po dobro strukturiranih govorih in čustveno zadržanih, a učinkovitih govorniških nastopih. Ob kandidaturi za predsednika vlade je svoj programski govor zasnoval na povezavi med Republiko Slovenijo in nedavnimi političnimi dogodki v Evropi in ZDA, ki so ključni za nadaljnji razvoj slovenske države: to so gospodarski in politični izzivi, ki čakajo Slovenijo kot novo članico EU in NATA. Nagovor je razmeroma dolg (skoraj 60 min)²⁰ in vsebuje jasno strukturirano ter razmeroma podrobno predstavitev pogleda na vsebinska področja, ki naj bi se jim posvečala nova vlada, katere predsednik želi postati govorec:

– *Exordium*/uvod (oris razvoja slovenske države skozi dosežke in/ali prizadevanja dosedanjih predsednikov vlade ter njihova vloga v širšem evropskem političnem kontekstu);

– *Narratio*/pripoved (trenutni položaj, naloge in odgovornosti Slovenije v t. i. evropskih integracijah: skrb za kulturno zavest in dobre sosedske odnose, odgovornost do manjšin in ogroženih družbenih skupin);

– *Probatio*/dokazi (predstavitev pomembnejših točk programskega osnutka bodoče vlade: gospodarski razvoj, obramba, notranje zadeve, vzgoja in izobraževanje, znanost, okolje, kmetijstvo);²¹

– *Peroratio*/zaključek (vprašanje ideoloških delitev in sprave, zaveze in obljube o poštenem, zakonitem in smelem delovanju, poziv in zagotovilo o koristnosti izvolitve predlagane vlade).²²

Za našo analizo retoričnega *etosa* je najbolj zanimiv uvod tega govora. Njegova podrobnejša vsebinska razčlenitev pokaže, da je govorec prvi del uvoda posvetil svojim predhodnikom (bivšim kandidatom za predsednike

²⁰ Prepis magnetograma pokaže, da je govorniku sredi sklepnega dela govora čas celo potekel, saj se je oglašil opozorilni znak za konec razprave.

²¹ Vrstni red predstavljenih tem ni naključen, temveč odraža hierarhično razporeditev po prednostnih vprašanjih, ki naj bi se jih predlagana vlada lotila. Na to nekoliko kaže tudi količina besed, ki je namenjena posamezni temi: ta se zmanjšuje od prve proti zadnji.

²² Za potrebe vsebinskega orisa govora smo navedli le osnovno strukturo v okviru *partes orationis*.

vlade) in osvetlitvi posameznih izjav iz njihovih nagovorov. Te zaznamujejo izbrane cilje in naloge, ki so si jih kandidati v svojih govorih zastavili (reševanje vprašanj polpretekle zgodovine, vključitev v posamezne gospodarske, vojaške in politične povezave, stabilen gospodarski razvoj v tranzicijskem obdobju), obenem pa predstavljajo dejavnike uspešnega razvoja Slovenije in tako potrjujejo Janševo izhodiščno trditev, da je bila leta 2004 Slovenija uspešna, mednarodno priznana država, do česar so jo pripeljali napori vseh omenjenih predhodnih kandidatov, ki so postali predsedniki vlade. V drugem delu uvoda govorec na kratko predstavi niz družbeno političnih dogodkov, ki so pripeljali do samostojnosti Slovenije: od posrednega, kot je padec Berlinskega zidu kot mejnik za politične spremembe v Evropi, do neposrednih dogodkov, ki jih posebej izid slovite 57. številke *Nove revije*, predlogi za razpis referendumu o samostojnost, pa plebiscit, odcepitev in mednarodno priznanje. V sklepnem delu uvoda pa opredeli že omenjen trenutni položaj Slovenije in priložnost za uveljavitev v okviru evropskih in mednarodnih povezav.

Kaj nam omenjene teme povedo o govorčevi podobi? Zelo veliko. Upoštevajoč retorično situacijo (prostor in čas govora ter poslušalce), lahko vsebinska izhodišča uvoda opredelimo kot kombinacijo toposov *ab auditorum* (prikaz in hvala pozitivnih dejanj poslušalcev – med njimi so bili tako bivši predsedniki kot mnogi sodelavci preteklih vlad) in *a rebus ipsis* (poudarjanje dogodkov in dejanj), z rabo katerih si je govorec uvodoma skušal pridobiti naklonjenost najširšega kroga poslušalcev. Kajti prikazi dosežkov predhodnikov v pozitivni luči in ključnih trenutkov v zgodovini Slovenije kot samostojne države ter njenega trenutnega mednarodnega položaja predstavljajo teme, ki na eni strani vzbujajo čustva naklonjenosti na ravni posredne identifikacije (s predstavljenimi osebami in dogodki), na drugi strani pa njihovo eksplicitno povezovanje kljub splošno znanim (ideološkimi) razlikam med bivšimi predsedniki vlade daje vtis pomirljivega dejanja. Izvaja ga govorec, ki tudi sam slovi po jasni politični opredelitvi in neredkih verbalnih spopadih z nasprotniki, a mu nova retorična situacija, ki za govorca (oz. bodočega predsednika vlade) predpostavlja tudi povezovalno vlogo, narekuje nekoliko drugačen pogled, kar še posebej ilustrira v odlomkih, kot sta:

»Nastopi vseh dosedanjih kandidatov, ki so bili predlagani in izvoljeni na funkcijo, na katero sem danes sam predlagan, *izražajo visoko stopnjo zavedanja realnega položaja, v katerem se je država vsakokrat nahajala in vsakič je bilo mogoče ugotoviti, da so bili v preteklem mandatu narejeni pomembni koraki naprej* /poudarila J. Ž./.«

»Toda Slovenija se je po osamosvojitvi utrdila kot samostojna država, dosegla popolno mednarodno priznanje ter postala članica EU in Zveze Nato. *Vsem dosedanjim upravljavcem države gre za to nesporna zasluga* in velikokrat se niti ne zavedamo v celoti, kako *veliki koraki so bili pri tem doslej narejeni* /poudarila J. Ž./.«

Janševo navajanje seznama bivših predsednikov vlade in njihovih dosežkov, ki jih govorec vpne v kontekst uspešnega razvoja države, obenem kaže na uporabo retoričnih strategij, s katerimi govorec v govoru (in z govorom) konstruira svojo podobo. Z že omenjenim povezovanjem različnih pogledov govorec izkazuje spoštljivost (*eunoia*) do poslušalcev in njihovih različnih političnih opredelitev. Na drugi strani navajanje preteklih hvalevrednih izjav/dejanj in pomembnih dogodkov kaže na rabo retorične figure (*anamnesis/recollectio*), ki so jo že v antiki opredeljevali kot pomembno strategijo za ustvarjanje verodostojne podobe in je kazala zlasti na govorčevo praktično modrost (*phronesis*). V našem besedilu govorec z izborom specifičnih izjav (ki tako izbrane nujno izrisujejo tudi podobe tistih, ki so jih izrekli) pokaže na poznavanje ključnih dogodkov v politični zgodovini Slovenije in razumevanje odgovornosti, ki jih prinaša vodenje države, katere predsednik želi postati. Povzame jih tudi v sklepnem delu uvoda:

»Danes lahko sooblikujemo politiko tako Nata kot Evropske unije. Lahko, ker imamo formalne možnosti, *moramo pa za to biti tudi sposobni*. Mandat, ki je po oktobrskih volitvah pred nami, je poln izzivov, ki jih najbrž *presega samo še mandat prvega demokratičnega oblikovanja slovenske vlade*. Prav lahko se nam že v tem mandatu ponudi možnost vodenja Evropske unije, to bi bil *velikanski izziv našim sposobnostim* in hkrati *doslej največja priložnost*, da se Slovenija na evropskem in svetovnem zemljevidu uveljavi /poudarila J. Ž./.«

Tretji vidik ustvarjene govorčeve podobe predpostavlja prikaz govorca kot poštene, iskrene, vrle osebnosti (*arete*). V uvodu na prikaz takšne podobe govorca kaže sama raba *anamnesis*, saj v skupini bivših predsednikov vlade in njihovih zaslug Janša navaja tudi svoje nasprotnike (sc. Drnovšek, Rop), s katerimi je bil v preteklosti kot vodja največje opozicijske stranke pogosto v odkritem spopadu (neredko so bili njegovi govori zelo blizu invektivi). Prav tako bi govorčev kratek, a slikovit opis dogodka iz obdobja osamosvajanja, v katerem poudari, da je tudi sam sodeloval, lahko imeli za prikaz njegovih pozitivnih lastnosti, kot sta predanost in pogum. Iz odlomka v zadnji tretjini uvoda lahko namreč razberemo, da je šlo za kočljivo, za razplet usode Slovenije celo nevarno situacijo, v kateri sta pogajalca (Dimitrij Rupel in Janez Janša) morala pokazati ne le znanje, ampak tudi odgovornost, razsodnost in neustrašnost:

»Ko sva se zgodaj spomladi leta 1991, že po opravljenem plebiscitu, s takratnim zunanjim ministrom Republike Slovenije Dimitrijem Ruplom vračala iz *tajnega neformalnega pogovora s pomočnikom generalnega sekretarja Nata*, sva bila vesela že zato, ker sva na podlagi pogovora bolj presodila kot vedela, da nas Nato ne bo oviral pri osamosvojitvi in da ob uveljavljanju plebiscitne volje Slovencev ne bomo označeni kot, v Evropi in svetu, nevarni separatisti /poudarila J. Ž./.«

Kot strategija prepričevanja govorčeva *arete* posebej izstopi v sklepnem delu govora, v *peroratio*, kjer si govorec z intenzivno rabo retoričnih figur ponovno skuša pridobiti nekaj naklonjenosti (kar velja v klasični retoriki za standardni element zaključka govora in se navezuje na strategije retoričnega *patosa*). V odlomku iz *peroratio*, ki ga navajamo spodaj, sta opazni sta zlasti *antitetično* postavljena »realna« obljuba (»ne obljubljam /.../ Obljubim«) in *klimaks* (stopnjevanje, izraženo v količini obljubljenega), katerih naloga je vzbuditi ali okrepi pozitivna čustva poslušalcev do govorca oziroma ustvariti vedrejšo razpoloženje.

»Ne obljubljam 100.000 novih delovnih mest in zelo visoko gospodarsko rast, niti hitrega povečanja plač ali pokojnin. Tega in podobnega enostavno v danem položaju ni mogoče narediti, še posebej ne čez noč. *Labko pa obljubim*, da bom v primeru izvolitve vložil vse svoje napore v to, da se bo z državo upravljalo v skladu z ustavo, da bo upravljanje učinkovito, pravično in pošteno in da se bodo pogoji za vsestranski razvoj posameznikov, podjetništva in kulture izboljševali. *Obljubim tudi*, da bomo spoštovali opozicijo kot sestavni del ustavnega reda, da se bomo trudili za sprejem vseh dobrih predlogov, ne glede na to, kdo bo njihov avtor, ter da bo lahko opozicija predlagala do tretjine strokovnjakov v nadzorne svete javnih podjetij, katerih večinski lastnik je še vedno država. Prav tako bomo v svet za nacionalno varnost povabili tudi predstavnika opozicije, kajti varnost je skupna dobrina in njeno zagotavljanje ne sme poznati delitev /podčrtala J. Ž./.«

V odlomku se prepletajo elementi *patosa* in *etosa*, kajti govorec z anaforično rabo glagola »obljubim«, s poudarjanjem spoštovanja etičnih vrednot (pravičnost, poštenost) in z vpeljavo kvalifikatorja »trudili se bomo« v kontekstu delovanja bodoče vlade poskuša ustvariti tudi vtis o lastni iskrenosti. Obenem v prvem delu z rabo glagolov v prvi osebi ednine (»ne obljubljam«, »bom vložil vse svoje napore«), ki jo dopolnjujejo glagoli v prvi osebi množine (»obljubim, da bomo spoštovali«, »se bomo trudili«, »bomo povabili«), poudarja zavzeto osebno delovanje in obenem tudi vpliv, ki mu ga prinaša tako položaj prvega ministra v vladi kot voditelja najmočnejše stranke. Poskus ustvarjanja vtisa poštenosti implicira tudi to,

da se govorec kot bodoči predsednik vlade zavezuje le za poskus izpolnitve tistega, kar po splošnem prepričanju verjetno lahko in po zakonih mora storiti. Antični teoretiki bi se v tem primeru zagotovo strinjali, da je tovrsten način govorčevega ubesedovanja v procesu ustvarjanja lastne verodostojne podobe veliko bolj prepričljiv kot dejanska vsebina obljub.

Če se še enkrat ozremo na uvod Janševega govora s stališča antičnega koncepta retoričnega *etos*, se ta zdi zanimiv predvsem zaradi neke druge funkcije, ki jo opravlja že nekajkrat omenjena *anamnesis*. Če namreč na to figuro pogledamo z vidika *etos* kot predobstoječe kategorije, bi lahko govorčevo navajanje seznama bivših predsednikov in njihovih zaslug za državo razumeli kot *kolektivni etos*, kot prikaz galerije prednikov, katerih podobe govorec izrisuje v svojem govoru in kamor kot kandidat za predsednika sedaj nesporno sodi tudi sam. Tovrsten pogled *anamnesis* ne razkriva zgolj kot sredstvo, s katerim naj govorec ugaja poslušalcem ali jih prepriča o svojem poznavanju tematike. Figura *anamnesis* postane konstitutivni element prikaza lastne podobe, ki jo govorec želi predstaviti poslušalcem, in ta podoba je s strateškim ubesedovanjem dobila obstoj, še preden je govorec z govorom nastopil. Kajti vzpostavitev neposredne povezave med ustrezno izbrano skupino »prednikov« in govorcem slednjemu zagotavlja izhodišče za konstrukcijo specifične/želene predobstoječe podobe. Kako? Janši kot kandidatu za predsednika vlade prikaz hvalevrednih dejanj njegovih predhodnikov omogoča oblikovanje lastne pozitivne podobe, obenem pa pripelje tudi k ustvarjanju vtisa o vplivu in ugledu, ki ga predpostavlja že sam položaj predsednika vlade. Na drugi strani osvetlitev povezav z izbranimi osebnostmi in dogodki iz slovenske politične zgodovine (sc. Pučnik, Ruppel) implicira ugled in izkušnje, ki si jih je govorec pridobil z lastnim uspešnim delovanjem v preteklosti. Analiza tako pokaže, da hvalevredna dejanja oseb, s katerimi se je govornik v govoru povezal, in prikaz lastnega udeleženstva sestavljajo njegovo predobstoječo podobo, s katero govorec skuša sebe prikazati kot avtoriteto na področju vodenja države. Ko skušamo opredeliti vlogo, ki naj jo ima ta retorična strategija v uvodu govora, lahko ugotovimo, da prikaz govorčevega predobstoječega *etos* pravzaprav zavzema večji del uvoda in da je uporabljen kot utemeljitev oziroma podpora izhodiščni trditvi tega uvoda, in sicer, da je »sposobnost« predstavnikov vlade (še raje njenega bodočega predsednika) bistvena za uspešno delovanje države. Če namreč Janšev »zgodovinski oris oseb in dogodkov« pojmuje kot strategijo za konstrukcijo njegovega predobstoječega *etos*, lahko opazimo, da po tej razmeroma dolgi predstavitvi svoje podobe govorec sklene, da prihodnjo vladu in njenega predsednika čaka eden najpomemb-

nejših mandatov v zgodovini slovenske države (»Mandat, ki je po oktobrskih volitvah pred nami, je poln izzivov, ki jih najbrž presega samo še mandat prve/ga/ demokratične/ga/ oblikovanja slovenske vlade.«).

Naloge prihodnje vlade, ki jim Janša pripisuje tolikšno zahtevnost, da jih ni mogoče primerjati z mandatom nobene druge vlade razen prve (govorec uporabi ugodno primerjavo, v kateri ima izbrani objekt primerjave ekstremne lastnosti, da v največji meri poudari tisto, kar se z njim primerja), bodo uspešno opravljene le, če bodo državo vodili sposobni ljudje. Ta implikacija sama po sebi ni prav nič nenavadna, saj velja sposobnost za eno od vrtilin, ki jo samoumevno povezujemo s človekovim uspešnim delovanjem na katerem koli področju. A kaj pomeni »sposobni« v kontekstu izbranega govora? Natanko to, kar nam prikazuje pred tem v govoru izrisana govorceva podoba: ugled, vpliv, izkušnost – *auctoritas*. Ta je vezana na izbrane predhodno obstoječe elemente, ki so v govoru uporabljeni kot gradniki govorceve podobe. In razsežnost prepričevalne moči, ki jo ima tako ustvarjen *etos*, je predvsem v njegovem dometu. Kajti precej uspešno lahko poseže v območje utemeljevanja (in pogosto tudi res), v *logos*, kjer bi pravila sklepanja lahko predpostavljala drugačen izid argumentacije in ne tistega, na katerega nakazuje etotični element, da je treba sprejeti dani sklep zgolj zato, ker argument(i), ki ga podpira(jo), temelji(jo) na govorcevi *auctoritas*, kar je ena temeljnih značilnosti retorike konsenza. S tem ne trdimo, da je ta govor ali govore Janeza Janše nasploh mogoče opredeliti kot retoriko konsenza, ki v najširšem smislu legitimizira uporabo argumenta avtoritete (kakor se v argumentaciji običajno pokaže raba takšnega *etosa*), temveč da retorična analiza izbranega besedila pokaže na intenzivnejšo govorcevo uporabo retoričnih strategij, ki jih je mogoče opredeliti kot *predobstoječi etos*.

Drugi primer: nagovor Boruta Pahorja, 7. 11. 2008 na prvi izredni seji DZ

Zmaga koalicije treh levo usmerjenih strank, Liberalne demokracije, stranke Zares in Socialnih demokratov je v letu 2008 kandidaturo za mandatarja omogočila Borutu Pahorju, vodji Socialnih demokratov. Okoliščine njegovega nagovora je močno zaznamovala problematika globalne gospodarske recesije, ki je v tem obdobju postala neizogibna tematika nastopov tako rekoč vseh politikov, zato se ji tudi omenjeni govorec ni izognil. Še več, vprašanje najširšega soočanja s posledicami neugodnih razmer, predstavlja izhodiščno točko, okoli katere je Pahor kot kandidat za predsednika vlade zasnoval svoj nagovor v Državnem zboru.

Kot njegov predhodnik, Janez Janša, tudi Borut Pahor slovi po svojih govorniških sposobnostih, a se tako njuni govori kot nastopi precej razlikujejo med sabo. Pahor v primerjavi z Janšo namreč slovi po živahnih nastopih, prav tako je običajno vsebina njegovih govorov jasneje strukturirana v smislu eksplicitnega nakazovanja prehodov med posameznimi deli govora, raba govorniških sredstev prepričevanja pa se velikokrat približa poudarjenemu izražanju in vzbujanju čustev.

Podobne značilnosti lahko ugotovimo tudi v analiziranem govoru, ki je skoraj polovico krajši od Janševega (le okrog 35 min) in je, kot smo že omenili, podrejen eni sami tematiki: kakšna bo vlada, ki jo bo kot predsednik predlagal, in kako se bo v razmerah t. i. globalne krize spoprijela z upravljanjem države.²³ Po strukturi je govor še jasneje členjen, saj ga v primerjavi z Janševim govorom znotraj večjih komponent pogosteje členijo različni zaznamovalci prehoda med posameznimi vsebinskimi sklopi (»prvič ... drugič ... tretjič«, »nadalje«, »spoštovani«, »na koncu, a ne nazadnje« ipd.).²⁴ Okvirno ga lahko povzamemo v štirih izhodiščih:

– *Exordium*/uvod (prikaz lastne pripravljenosti za opravljanje nalog predsednika vlade, zavrnitev možnega protiargumenta o pretirani ambicioznosti);

– *Narratio*/pripoved (predstavitev trenutnih razmer v državi in opredelitev temeljnih nalog nove vlade);

– *Probatio*/dokazi (zgoščen prikaz pomembnejših točk programskega osnutka bodoče vlade: finančna politika in gospodarski razvoj, znanost in izobraževanje, okolje, socialna politika, varnost, zunanja politika, posebej izbrana podpodročja);²⁵

– *Peroratio*/zaključek (napoved izhodiščnega preseganja drugačnosti in ideoloških delitev, poziv k enotnosti in sodelovanju).

Bolj kot po strukturi se Pahorjev govor od Janševega razlikuje po vsebini, ki odraža rabo nekoliko drugačnih prepričevalnih strategij in tako bolj ali manj ustaljeno vsebino nagovora kandidata za predsednika vlade predstavlja v povsem drugačni luči. Nagovor Janeza Janše iz leta 2004 je zadr-

²³ Če bi besedilo analizirali v okviru antičnih *staseis* (ali t. i. spornih točk), bi ugotovili, da sta za govornika bistveni sporna točka *definicije* (kako opredeliti krizo v tem prostoru in času) in sporna točka *kvalitete* (kako razumeti krizo v smislu vrednot, ali kot nekaj pozitivnega ali negativnega).

²⁴ O členitvi teme govora kot o posebni etotični strategiji (*divisio*) pišemo nekoliko kasneje.

²⁵ Govorec eksplicitno poudari, da ni obravnaval vseh področij, temveč po njegovem mnenju za trenutne razmere le najpomembnejše, katerih hierarhijo sam nakaže v uvodu (»/.../ za povečanje konkurenčnosti gospodarstva, *čemur vidite, namenjam osrednjo pozornost*, je bistveno pospeševanje znanstvenega in tehnološkega razvoja /.../ /poudarila J. Ž./«

žan, na posameznih mestih celo nekoliko neoseben.²⁶ Eden od pokazateljev te značilnosti je, denimo, pogostejša raba glagolov v prvi osebi množine oziroma kolektivnega pojma »vlada«, ki dajejo vtis govorcevega manj očitnega osebnega delovanja ter pozornost prenašajo na določeno skupino (ta je v govoru vedno prepoznavna bodisi kot bodoča vlada ali v širšem smislu kot skupina z določenimi političnimi prepričanji). Na drugi strani je nagovor Boruta Pahorja skorajda v celoti oseben, mestoma celo intimen in odraža visoko stopnjo govorceve neposredne identifikacije z retorično situacijo. Pahor z intenzivno rabo glagolov v prvi osebi ednine, ki jih uporablja tudi takrat, ko bi se jim glede na vsebino bilo mogoče izogniti (vrinjene sintagme, kot so »vsaj tako razmišljam«, »vsaj po mojih načrtih«, »vsaj tako nameravam«, »po moje«, »vsaj zame«), oziroma bi bilo glede na smisel mogoče uporabiti tudi množinsko obliko ali kolektivni pojem (sc. vlada), ustvarja podobo neposrednega, iskrenega, dobrohotnega in zavzetega govorca, ki želi poslušalce prepričati zlasti z vzpostavitvijo čim tesnejšega stika z njimi. Za izbrani govor bi lahko rekli, da je skoraj v celoti zasnovan tako, da v okviru teme posamezni retorični elementi skušajo ustvariti verodostojnost govorca: poslušalci naj Pahorju verjamejo, ker se jim v trenutku govora (oz. v načinu obravnave izbranih tem) kaže kot razumski, iskren, dobronameren in ne toliko zato, ker bi se skliceval (implicitno ali eksplicitno) na svoje pretekle dosežke in na (kakor koli) že pridobljen ugled in vpliv. Tovrsten način prikaza govorceve podobe, ko le-ta lastno verodostojno podobo ustvarja neposredno v govoru in z govorom, je tipična sestavina konstruiranega retoričnega etosa. Kot taka je tudi bliže principom agonalne retorike, saj se, denimo, bolj kot ne odreka prepričljivosti argumenta vnaprejšnje avtoritete in namesto tega uvaja prepričevalne tehnike, s pomočjo katerih se govorceva avtoriteta v diskurzu šele vzpostavlja. Nekoliko

²⁶ Patos kot sredstvo prepričevanja se v Janševem nagovoru eksplicitno pojavi v odlomku, ko govorec obravnava vladna izhodišča za izboljšave v pravosodju. Da bi ustvaril vtis o razumevanju problemov, ki pomembno posegajo v življenje vseh državljanov, ter obenem nakazal skrb oziroma pripravljenost za njihovo razrešitev, govorec izrazi nejevoljo ali še raje ogorčenost nad trenutnimi razmerami v slovenskem sodstvu. Pri tem kar trikrat ponovi izraz »nedopustno je«: »*Nedopustno je*, da povprečno vsak četrti državljan Slovenije predolgo čaka na pravično razsodbo na sodišču. *Nedopustno je*, da se velike korupcijske in druge kriminalne zgodbe rešujejo z enako prioriteto kot družbi manj nevarna kazniva dejanja. *Nedopustno je*, da tožilci založijo na desetine nerešenih zadev, nato pa nekaznovano odidejo in mirno postanejo odvetniki. /poudarila J. Ž./« Intenzivnost rabe *patosa* lahko ob anaforični rabi sintagme »nedopustno je« opazimo tudi v njenih treh pomenskih dopolnilih (sc. tisto, kar je nedopustno), saj je pomembnost sodne problematike stopnjevana glede na njen domet v družbi: od sicer perečih sodnih zaostankov, ki so povezani s posamezniki, večjih primerov korupcije in drugih kriminalnih dejanj, ki prizadevajo večje, a specifične skupine državljanov, pa vse do neustreznega delovanja tožilcev v najširšem smislu, kar se posledično dotika prav vseh državljanov Slovenije.

podrobneje si oglejmo, katere tovrstne tehnike oz. strategije so v izbranem govoru uporabljene za konstrukcijo takšnega etosa.

Pahorjev govor se začne s kratkim, a neposrednim uvodom, kjer se po ustaljeni formuli (ki vsebuje prošnjo za podelitev mandata) govorec nenadoma in neposredno obrne na poslušalce. Da bi pridobil njihovo pozornost, govorec v treh kratkih stavkih razgrne izbrane lastne značajske lastnosti (sc. zmožnost kritične presoje, odločnost, predanost) in jih takoj uporabi tudi kot gradnike verodostojne podobe, za katero se zdi, da predstavlja izhodišče vsega, kar bo povedal v nadaljevanju:

»Spoštovani gospod predsednik, spoštovane poslanke in poslanci! Ta visoki dom prosim, da mi zaupa mandat za sestavo in vodenje nove vlade. *Popolnoma se zavedam vseh odgovornosti, ki mi jih nalaga ta zahtevna naloga. Trdno sem odločen, da upravičim vaše zaupanje in pričakovanje naših ljudi, ki jih tu predstavljate. Zdaj ni zame nič pomembnejšega od tega, da nam vsem skupaj uspe premagati pribhajajoče ovire in pospešeno nadaljevati pot Slovenije v krog najbolj razvitih in solidarnih držav na svetu* /poudarila J. Ž./.«

Odlomek, v katerem lahko prepoznamo prikaz lastnosti, ki ustrezajo trem že nekajkrat omenjenim elementom konstruiranega etosa (poudarjanje zmožnosti kritične presoje ustreza *phronesis*, odločenost in zaveza izpolnitve pričakovanj sta sestavini *arete*, medtem ko predanost skupnemu cilju kaže na *eunoia*), je mogoče opredeliti tudi kot mesto, ki implicira rabo toposa *a nostra persona*. Konstruirani etos, v diskurzu ustvarjena verodostojna podoba, obenem nastopa tudi kot *topos prologa*, s katerim Pahor ne podaja le razlogov, zakaj naj mu poslušalci verjamejo, temveč si skuša pridobiti njihovo naklonjenost tako, da svoje lastnosti predstavi kot ključne značilnosti, zaradi katerih naj bo poslušalcem tudi simpatičen. Antični retorični priročniki so na tem mestu sicer priporočali marsikaj, še posebej vključevanje elementov, ki so povezani z govorčevno preteklostjo.²⁷ V govoru Janeza Janše smo lahko zelo jasno prepoznali tovrstno strategijo, medtem ko bi pričujoči odlomek lahko razumeli kot eno od vsebinskih izhodišč toposa prologa, ki je v najširšem smislu zasnovano tudi na govorčevi osebi (*a nostra persona*). Kajti v nadaljevanju Pahor uporabi še druga vsebinska izhodišča za pridobivanje naklonjenosti poslušalcev. Najprej uporabi nakazano zavrnitev nasprotnikov, ki bi govorniku lahko očitali preveliki

²⁷ *Auct. Her.* 1.5: »S pomočjo toposa lastne osebe si bomo pridobili naklonjenost, če bomo svoje izvrševanje dolžnosti hvalili brez prevzetnosti, če bomo prikazali svoj pretekli odnos do države, staršev, prijateljev in poslušalcev /.../ Nekaj bomo omenili, da se bo le ujemalo s samo zadevo. Dalje, če bomo omenili naše neugodnosti, pomanjkanje, osamljenost, nezgodo; in če bomo poslušalce prosili za pomoč in hkrati pokazali, da nismo hoteli zaupati drugim /prevredla J. Ž./.«

ko ambicioznost, a kot implicira njegov zadnji stavek, s takšnim stališčem kažejo bolj na pomanjkanje občutka za ugodne priložnosti (*ab adversariorum*):

»Zavedam se, da je spričo aktualnih razmer to zelo velika ambicija. Toda to je način razmišljanja, kako iz problemov narediti priložnost.«

Sledi še izenačitev v začetku prikazanega govorcevega smelega načina delovanja s preteklimi uspehi slovenske države. Pahor jih opredeli kot »velikopotezna« dejanja in ne da bi navedel konkretne zaslužne osebe (kot je, denimo, storil Janša), z rabo metonimije (»Slovenija«) in glagola v prvi osebi množine (»nam daje«) nakazuje neposredno sodelovanje poslušalcev (*ab auditorum*):

»Ne nazadnje prav ta velikopoteznost je Slovenijo v zadnjih dveh desetletjih pripeljala iz dežele v globoki gospodarski, politični in družbeni krizi v samostojno državo, ki je uspešno pred časom končala predsedovati Evropski uniji. Ta izkušnja nam daje vso potrebno samozavest, da v prihodnost sicer gledamo z dolžnimi skrbmi, toda nikakor ne s strahom, temveč s pogumom in optimizmom /poudarila J. Ž./.«

V nadaljevanju tega zelo dinamičnega uvoda Pahor navede glavne pogoje, ki morajo biti izpolnjeni, da bi bilo na ravni upravljanja države tudi v trenutnih razmerah mogoče delovati tako uspešno, kot je bilo do sedaj (in kot je s samokarakterizacijo skušal pokazati, da deluje sam). Ta sklepni del uvoda predstavlja svojevrstno nadaljevanje govorceve konstrukcije retoričnega *etosa*, pri čemer tokrat v ospredje stopi zlasti *phronesis* ali govorceva praktična modrost. To ni nič nenavadnega, kajti govorec začne na tem mestu nakazovati vsebinski prehod v predstavitev problema oz. teme, zato je za njegovo prepričljivost več kot koristno (in tudi smiselno), če se poslušalcem pred tem še enkrat pokaže kot razumna oseba. Če na tem mestu pustimo vse tiste ponavljajoče se elemente, kjer se ponovno odražajo govorceva odločnost, osebna predanost in dobrohotnost, lahko kot del konstruiranega retoričnega *etosa* prepoznamo zlasti rabo dveh retoričnih figur. Prva je *divisio/prosapodosis*, kjer govorec glavno misel opredeli v okviru dveh ali več možnosti in za vsako ponudi dodatno utemeljitev. V sklepnem delu uvoda srečamo to figuro na dveh mestih in razmeroma tesno skupaj: najprej, ko govorec pojasni, kako je po njegovem mnenju mogoče uresničiti že omenjeno velikopoteznost:

»Velikopoteznost torej, ne drobnjakarstvo je mogoče samo pod dvema pogoje. Prvič. Da imamo glede prihodnosti jasne cilje, in drugič, da zmoremo ustvariti potrebno politično in družbeno enotnost za njihovo doseganje /poudarila J. Ž./.«

in nekoliko kasneje, ko po vsebinski razčlenitvi posameznih pogojev poda dve lastni izhodišči za obravnavo sporne točke govora, to je spopadanja nove vlade s problemi globalne recesije:

»Poudarjam pa dvoje. Prvič. Da se na nastalo situacijo ni mogoče odzivati z neko pasivno socialno politiko, ampak samo z aktivno razvojno politiko. Drugič. Da odgovorov na vprašanja, ki zadevajo torej nas in ves razviti svet, ne moremo čakati od drugih, temveč jih moramo poiskati tudi sami. /poudarila J. Ž./.«

Kot *etotična* strategija je *divisio* pomembna zlasti v vlogi prikaza strukturirane govorceve misli, ki lahko odraža njegovo poznavanje tematike in željo, da problem ali temo poslušalcem čim bolj jasno predstavi na ravni logičnih, razumskih povezav. To mu zagotavlja uspeh v okviru prikazovanja lastne *phronesis*, prav tako pa se zaradi jasne členitve, ki nekoliko spominja na argumentativni niz, lahko zdijo verjetnejše njegove trditve. A primer Pahorjeve rabe *divisio* na tem mestu je zanimiv še zaradi druge okoliščine: če je z dvojno rabo omenjene figure morda želel posebej poudariti vtis razumnega govorca, pri tem ni pozabil na elemente *arete*, ki podobno govorceve razumnosti pomembno dopolnijo z etičnega vidika. V besedilu namreč oba primera rabe *divisio* oklepata še drugo figuro, ki jo imenujemo *licentia/parresia* in zaznamuje odkritost v smislu jezikovne neposrednosti. Govorec izrabi pravico do izrekanja tega, kar bi bilo zaradi določenih okoliščin primerneje zamolčati, a presodi, da obstajajo tehtni/upravičeni razlogi, da sme storiti ravno nasprotno. Na ravni strateškega ubesedovanja ali kot *etotična* strategija *licentia* na eni strani govorcuh lahko prinaša občudovanje zaradi vzbujanja vtisa o resnicoljubnosti ali pogumu, na drugi strani pa govorec, ki ni dobro presodil okoliščin govora, pri poslušalcih lahko obvelja za predrznega, neuglajenega in tako v veliki meri ali celo povsem izgubi verodostojnost.

Pahor strategijo odkritosti uporabi v odlomku, ki tvori sklepni del v prvi *divisio* in vsebuje govorcevo podrobno razčlenitev teme o prihodnjem razvoju države, ki ga bodo pomembno zaznamovale trenutne neugodne gospodarske razmere v svetu. Potem ko govorec v jasno strukturiranem nizu trditev predlaga temeljna izhodišča za spopad z globalnimi problemi in še preden preide v izpeljavo druge *divisio*,²⁸ poslušalce preseneti z nepo-

²⁸ V okviru druge rabe *divisio* notranjo strukturiranost dodatno poudarja anafora, katere funkcija je vzbuditi čustva pri poslušalcih. Govorec v obliki neposredne spodbude k skupnemu delovanju in opredelitvi možnosti, ki v tem družbenem okolju že obstajajo in predstavljajo ključ do rešitve težav, poslušalcem skuša vzbuditi upanje o sicer nejasni prihodnosti: »Zdaj je čas, da pokažemo vsi vso našo iznajdljivost. Imamo dovolj znanja, imamo dovolj talentov, imamo dovolj ustvarjalnosti, da se skupaj lotimo tega projekta /poudarila J. Ž./.«

srednim nagovorom, v katerem se zdi, da skuša vzbuditi vtis iskrenega, resnicoljubnega in pogumnega človeka, ki zmore priznati, da tudi kot bodoči predsednik vlade ostaja brez odgovorov na vsa vprašanja o prihodnosti.

»Popolnoma jasno je, da je treba zdaj osredotočiti vse naše misli na strateške ukrepe Slovenije za reševanje problemov, ki so posledica finančnih in gospodarskih razmer v razvitem svetu, ki mu tudi mi pripadamo. *Naj povem zelo iskreno, spoštovane kolegice in kolegi, jaz osebno imam veliko več vprašanj kot odgovorov* /poudarila J. Ž./.«

Ker pa bi tovrstna resnicoljubnost pravzaprav utegnila škodovati verodostojnosti in zanesljivosti bodočega predsednika vlade, mora govorec pokazati, da se zaveda resničnosti. To lepo ilustrira trditev, ki smo jo navedli zgoraj (v okviru druge rabe *divisio*) in sledi t. i. odkritosrčnemu nagovoru (»poudarjam pa dvoje«). V nasprotju s sintagmama »naj povem zelo iskreno« in »imam več vprašanj kot odgovorov«, ki osvetlujeta govorčevo *arete*, ta prehod k *divisio* ponovno konstruira *phronesis*. Pokazati skuša na govorčevo zmožnost razumskega premisleka kot prevladujočo vrlino. Kot da želi Pahor poslušalcem prikazati še eno značajsko lastnost, to je zbranost, s katero lahko pomiri poslušalce, če bi se prestrašili, da se tako pomembna oseba za delovanje države, kot je predsednik vlade, morda izgublja v množici vprašanj in iskanju neotipljivih odgovorov nanje.

Omenimo še mesto v govoru, kjer Pahor ponovno intenzivno poseže po strategiji konstruiranega retoričnega etosa. Izhajajoč iz temeljne funkcije vsakega govora (sc. prepričati), klasična retorika zaključek govora pojmuje kot mesto, kjer naj govorec še zadnjič skuša pritegniti poslušalce. Od vrste poslušalcev in okoliščin je sicer vedno odvisen izbor govorčevih tehnik v tem delu govora, a kot so menili že antični teoretiki, lahko v najširšem smislu opredelimo dve vrsti zaključevanja: povzemanje ključnih točk govora in vzbujanje čustev. Zaključek govora je pravzaprav v vseh pogledih predvideval rabo elementov retoričnega patosa in ta okoliščina se je ohranila tudi v sodobnem govorništvu. A zlasti v zvezi s pridobivanjem naklonjenosti poslušalcev je pri svetovalnem govoru veljalo za posebej učinkovito, če je govorec ob običajnih toposih epiloga uporabil tudi princip navajanja zgledov iz preteklosti. To okoliščino omenjamo zato, ker nam primerjava zaključkov govorov Janše in Pahorja, kljub konvencionalnim elementom (ki jih zaradi specifične narave govora najdemo v obeh primerih) osvetli dve povsem različni *etotični* strategiji. Janšev zaključek smo v prvem delu analizirali z vidika poudarjanja govorčeve *arete*, ki pa zaradi intenzivnejše rabe nekaterih figur (že omenjena antiteza in klimaks, ki jih dopolnju-

jejo asindeton in pogoste *repetitiones* v različnih oblikah, denimo, anafora in anadiploza), učinkuje slovesno in tudi nekoliko neosebno. Pred tem kot zgled (in zaradi sočasnih volitev) govorec uvede celo primerjavo med dogodki iz ameriške državljanske vojne in vprašanjem slovenske sprave. Vse to nam kaže, da se je Janša v zaključku svojega govora bolj naslonil na elemente retoričnega patosa, ki v tej vlogi ustvarjajo podobo dostojanstvenega razpoloženje. Obenem pri poslušalcih ustvarjajo podobo dostojanstvenega govorca, ki za to, da bi v takšni obliki sploh lahko učinkovala, predpostavlja razmeroma pomembno vlogo njegovega predobstoječega etosa.

Povsem drugače govori zaključuje Borut Pahor. V prvem delu svoje *peroratio* govorec povzame ključne točke in pojasni, zakaj nekaterih tem ni obravnaval. Kot strategijo za prikaz *phronesis* ponovno uporabi *divisio* in z njo nazorno opredeli tri naloge, katerim se bo še posebej zavzeto in celo osebno posvetil kot bodoči predsednik vlade. Toda zanimivejši je sklepni del Pahorjeve *peroratio*. V najširšem smislu bi ga lahko opredelili kot *adhoratio* oziroma spodbudo poslušalcem/državljanom, naj se tudi v prihajajočih neugodnih razmerah zavedajo enakih možnosti (ki jih bo vlada, katere predsednik želi postati govorec, spodbujala), naj izkoristijo svoje sposobnosti in prepoznajo pomen složnega delovanja. Tako parafraziran odlomek ne kaže posebnih odklonov od standardnih in slovesnih zaključkov, katerih značilnosti smo lahko opazili tudi v Janševem govoru. Ustreza antičnemu toposu epiloga (*amplificatio*), kjer si govorec skuša pridobiti naklonjenost poslušalcev z navajanjem skupnega cilja (*ad quos pertineant res*). Toda podrobno branje pokaže, da je Pahor vsebino svoje *peroratio* tesneje navezal nase, da je vsebina njegove spodbude pravzaprav v funkciji neposrednega ustvarjanja verodostojne podobe govorca, ki se želi poslušalcem še zadnjič predstaviti kot optimalna izbira za predsednika vlade. Navedimo odlomek in skušajmo osvetliti ta implicitni argument.

»Naj na koncu še enkrat povem to, *kar sem poudaril pred predsednikom države, ko mi je zaupal to kandidaturo*; na koncu vseh koncev smo najpomembnejši ljudje. Naše znanje, naš talent, nato ustvarjalnost. Vloga države je, da ustvari pogoje, da imamo vsi enake možnosti, da razvijemo te talente in ustvarjalnost. *Kot sem dejal pri predsedniku države, povem tudi pri vas – čeprav utegnem biti kasneje deležen določenih očitkov, da temu ni tako – ampak veljam za politika konsenza. In kot sem rekel predsedniku države, me mine potrpljenje sem in tja samo takrat*, ko kdorkoli znova in znova govori o naših in vaših, zlasti v časih, ki nas čakajo [in] si po moje te pogubne delitve ne moremo privoščiti. *Jaz mislim, da potrebujemo eden drugega*. In na koncu, spoštovani gospod predsednik, visoki dom, vsak od nas kot po-

sameznik zlasti v razmerah, ki nas čakajo, ne zmore skoraj nič, mi vsi skupaj pa zmoremo skoraj vse! /poudarila J. Ž./«

Kot nam pokažejo podčrtani elementi v odlomku, skuša govorec verodostojno podobo konstruirati v luči *phronesis* zlasti z intenzivnim osebnim nagovorom. Na jezikovni ravni odraža to raba glagolov v prvi osebi ednine, kajti vse govorčeve sklepne misli uvajajo glagoli, ki izražajo poudarjeno razumsko in izključno njegovo delovanje, obenem pa tudi voljo in zavzetost (»naj povem«, »sem poudaril«, »sem dejal«, »sem rekel«, »potrpljenje me mine«, »jaz mislim«). K ustvarjanju vtisa razumnosti, še bolj pa vrlosti (*arete*) pripomore tudi nakazana povezava s predsednikom države, ki jo govorec spretno poda v obliki opisa dogodka (*enargia/demonstratio*). Kljub temu, da gre za formalen pogovor med kandidatom in predsednikom države (ki kandidata nato predlaga), se zaradi nakazane vsebine izrečenega (*sermocinatio*) zdi, da Pahor prikazuje ta razgovor kot dejanje dveh posebej preudarnih oseb. To pozitivno podobo govorca naj poslušalci razberejo zlasti v predsednikovi izbiri novega kandidata, ki jo govorec skuša prikazati tudi kot posledico tega, da je predsedniku države iskreno in brez zadržkov predstavil svoja stališča. V pričujočem nagovoru govorec to izkazuje z neposrednim navajanjem lastnih besed, ki jih uvajajo sintagme »kar sem poudaril pred predsednikom države«, »kot sem dejal pri predsedniku države«, »in kot sem rekel predsedniku države«. Obenem Pahorjevo *arete* dodatno osvetljujejo tudi »odkritosrčna« parenteza o možnih očitkih zaradi njegove skoraj že pregovorne lastnosti (znano je, da Pahor nadvse pogosto poudarja, da je »politik konsenza«), nakazana nepotrpežljivost (ki implicira znano sintagmo o »netolerantnosti do netolerantnih«), ki je v prikazanem kontekstu sprejemljiva oblika delovanja, in antitetična, skorajda sentenčna misel o povezovanju kot edini učinkoviti obliki premagovanja prihajajočih težav. S to sklepno mislijo skuša govorec neposredno vzbuditi nekaj naklonjenosti, obenem pa se ponovno predstavlja kot ključni element, ki takšno vsesplošno povezovanje sploh omogoča.

Sklep

Za konec strnimo značilnost obeh govorov v preglednici:

Janez Janša	Borut Pahor
daljši	polovico krajši
nekoliko bolj prepletena obravnava tem (vsebinsko in strukturno)	zaporedna obravnava tem z jasnejšo členitvijo
predstavitve stališč, oseb, dejanj v konvencionalni, zadržani luči, pogosto brez pričakovanih ugovorov;	predstavitve stališč, dejanj v poudarjeno osebni luči, ki predvidevajo možno zavrnitev;
umirjen, dostojanstven ton, z daljšimi periodami, manj pogosta raba figur za intenzivno ustvarjanje razpoloženja;	dinamičen, mestoma intimen način izražanja, s krajšimi periodami in pogostejšimi figurami za ustvarjanje razpoloženja;
posrednejša raba elementov etosa in patosa; prevladujejo strategije ubesedovanja (anamnesis), značilne za predobstoječi etos.	intenzivna in neposredna raba elementov etosa in patosa, ki so povezani z osebnimi potezami; prevladujejo strategije ubesedovanja, ki so značilne za konstruirani etos (<i>licentia, divisio</i>).

Primerjava nagovorov obeh kandidatov za predsednika vlade pritrdilno odgovori na vprašanje razlik v rabi retoričnega etosa. V govoru Janeza Janše lahko prepoznamo poudarjene elemente predobstoječega etosa (sklicevanja na pretekle dogodke, povezovanje z uglednimi osebami, poudarjanje lastnih zaslug), ki jih govorec uporablja kot sredstva za prikaz verodostojne podobe. Govor Boruta Pahorja elementov predobstoječega etosa skorajda ne vsebuje, a na drugi strani intenzivno uporablja etotične strategije, s pomočjo katerih skuša neposredno v diskurzu ustvariti podobo verodostojnega govornika (neposredni/osebni nagovor, izrazi in načini ubesedovanja v vlogi poudarjanja značajskih lastnosti). Značilnosti rabe etotičnih strategij v obeh govorih je bilo mogoče identificirati na podlagi rekonstruiranega antičnega modela retoričnega etosa, kar kaže na njegovo uporabnost v okviru sodobne retorične analize. Identifikacija različnih načinov predstavitve govornične podobe je v tem kontekstu pomembna zlasti zato, ker je na ta način mogoče uspešno ugotavljati, koliko in kaj nam ob predmetu govora govorec (hote ali nehote) pripoveduje o sebi, deloma pa tudi, zakaj to počne tako, kot počne: ker morda želi s to prepričevalno tehniko nadomestiti druge tehnike (zlasti *logos*) ali ker mu retorična situacija omogoča uveljavljanje tesne povezave med njegovo obstoječo in/ali ustvarjeno podobo ter temo/vsebino govora, zaradi česar se lahko učinkovito predstavi kot avtoriteta – kot eden od tehtnih razlogov, zakaj naj poslušalci sprejmejo stališča, ki jih predstavlja. Zlasti kot oblika argumentacije velja reto-

rični etos za eno najpogostejših oblik prepričevanja v javnem diskurzu. Če izhajamo iz Tindalove²⁹ opredelitve vloge etosa v argumentaciji, ki pravi, da so etotični argumenti legitimni in ustrezni, kadar je značajska podoba dobro utemeljena in je sklicevanje nanjo umestno, lahko antični retorični model etosa vidimo kot koristno orodje, ki v tem kontekstu omogoča lažjo presojo o veljavnosti takšnih argumentov. A to je že izhodišče za neko drugo analizo.

²⁹ Christopher W. Tindale, *Acts of Arguing. A Rhetorical Model of Argument*, Albany 1999, 74.

Vprašanje cenzure kot končno vprašanje: In koliko jih še zaupa v sistem?

Cenzura

V poplavi rumenih medijev na eni strani in pomanjkanju poglobljene kritiške refleksije na drugi je skupina zainteresiranih mladih piscev z mednarodno uveljavljeno filozofinjo Marino Gržinić na čelu pred dobrim letom dni skupaj zasnovala projekt novega časopisa in ga poimenovala *Reartikulacija*. Po kratkem, a intenzivnem zagonskem obdobju sta odstopila glavna urednika in uredništvo je začelo delovati v novi sestavi. V tem kontekstu sta bila dokaj pozitivno sprejeta moja prva dva članka, ki obravnavata neugoden položaj žensk in slovenskih umetnikov, medtem ko je bil moj tretji članek brez pojasnila zavrnjen. V njem sem poskusila kombinirati več različnih žanrov in narediti presek skozi več različnih paradig, a mi očitno to ni dovolj dobro uspelo. Problem pa je bil verjetno tudi v tem, da se nad ničimer konkretno ne pritožujem, temveč se igram s perspektivami na različnih ravneh, kar je bilo z uredniškega stališča nedopustno. Vprašanje na tem mestu je, koliko tovrstnih spreobračanj še premore prostor tiskanih medijev, ali natančneje, kakšna je na tem mestu vloga urednikov. Ali so tudi v brezplačnih časnikih, namenjenih obrobni in preslišanim vsebinam, uredniki postali nekakšni cenzorji, ki z roko zamahnejo nad vsem, kar ne pade v prizmo njihovega osebnega pogleda, njihove osebne perspektive? V tej luči se ne razlikujejo veliko od cenzorjev iz pred desetletij, očalastih partijcev z zalizki na čelu, ki so odbirali, kaj gre v koš in kaj mimo njega. V glavnem se je vedelo, kdo so, in kakšna je njihova moč. Zdaj ni več tako, saj je cenzor lahko vsakdo, medtem ko je cenzor-

stvo ustvarilo uspešno simbiozo z vsakodnevnim delovanjem vseh mogočih medijev. Še najmanj – rumenih.

Tudi v primeru, ko gre za nehonoriran in brezplačen časopis, ki ga (zastonj) ustvarjajo deloma uveljavljeni pisci, se cenzuri očitno ni mogoče izogniti. Zavrnitev svojega članka sem vzela kot neškodljivo opozorilo, da se v nobenem primeru ni dobro igrati ne s teoretskimi paradigmi ne z mejami besedilne zvrstnosti, še manj pa s pozicijo žrtve, ki je na področjih, kjer kronično primanjkuje denarja, postala splošno sprejeta izhodišča na perspektiva. Vendar bom na tem mestu naredila greh – prevoj konotacije pojma cenzura v dejanje *diskvalifikacije*.

Diskvalifikacija

Velikokrat se izkaže, da je večje medijsko omejevanje vsebin na dolgi rok neučinkovito, v kombinaciji z nekaterimi drugimi socialno-ekonomskimi faktorji pa tudi nevarno. Ko pritisk preveč naraste, lonec počí, vsebina se razlije in poti nazaj ni. Vendar, če gledamo na cenzorstvo kot fizično akcijo, gre pri tem vselej za določeno dejanje odstranitve, za onemogočenje (motečih) faktorjev, kar ustreza športnemu terminu diskvalifikacije. Zgodovinsko gledano ta vsebuje tudi oblike, ki so iz današnjega vidika popolnoma bizarne.

Na najpomembnejšem športnem dogodku, olimpijskih igrah, in okoli njih, se je v preteklosti zgodilo marsikaj, kar posredno ali neposredno spominja na cenzuro v smislu bolj ali manj utemeljenega onemogočenja določene dejavnosti. Prvič. Ameriškega prvaka v teku na 100 metrov Howarda Drewa je denimo leta 1912 nekdo izmed tekmecev zaprl v garderobo, tako da sploh ni mogel nastopiti. Drugič. Čeprav je ameriški boksar Joe Lazarus v 6. krogu na OI 1924 nokavtiral Šveda Andrena, so slednjemu sodniki po točkah sodeč na koncu dosodili zmago. Tretjič. Tudi ko je danski kolesar Enemark Jenssen leta 1960 v Rimu zaradi jemanja nedovoljenih poživil umrl kar med kolesarsko dirko, je mednarodni olimpijski komite po igrah njegovi družini izročil zlato medaljo. Doping takrat namreč še ni bil prepovedan. Četrtoč. Kolumbijski igralec tenisa Urbina Jordan je leta 1988 v Seulu prebil že cel teden v olimpijski vasi, vendar na olimpijskih igrah ni nastopil, saj mu dan pred začetkom turnirja delodajalec ni podaljšal dopusta in vrnil se je moral domov. Petič. Brazilca Vanderleija de Limo je na zadnjih Olimpijskih igrah 2004 v Atenah na maratonski preizkušnji, ko je še pet kilometrov pred ciljem vodil, napadel 57-letni odstavljivi irski duhovnik Cornelius Horan in ga tako potisnil, da je namesto zlata na koncu osvojil bron. In šestič. Samo zaradi Nerona so morali Stari Grki olimpijske

igre preložiti za dve leti, na leto 67 pred našim štetjem, in posebej za to prilžnost uvesti nove discipline v izvajanju tragedij in igranju kitare. Omejnjeni despot je zmagal na šestih tekmovanjih, treh glasbenih in treh športnih. Med zmagami je bila najbolj prestižna tista na dirki s štirivprežno kočijo. Cesar je sam krmaril kočijo in pozneje padel z nje, a se je kljub temu dal razglasiti za zmagovalca. Kljub temu je pozneje držal obljubo in Grkom, ki jih je okupiral v drugem stoletju pred našim štetjem, podaril davčno samostojnost. To pomeni, da so dolgoročno pridobili Grki.

Kontraefekt

Če je davčna samostojnost sinonim za zavrnitev teksta v *Reartikulaciji*, ima tovrstno dejanje svoj kontraefekt v pisanju dotičnega članka. Vsakršna oblika omejevanja namreč ustvarja nekakšen povratni tok, učinek bumeranga, posledice katerega so dolgoročno razsežnejše. Cenzura v tem primeru predstavlja zgolj košček v mozaiku političnih in ekonomskih dogodkov, ki pa ni nepomemben. Kljub temu velja za termin, ki konotira točno določena zgodovinska obdobja, a je po drugi strani kontinuirana vzporedna dejavnost, ki obstaja, odkar obstaja pisava. (Po tej definiciji sodeč so jo izumili Kitajci.) Cenzura navznoter ustvarja nekakšno polzaprto skupnost, določeno s strogo hierarhično strukturo, ki sloni na besedi vodje, medtem ko navzven proizvaja nasilje različnih stopenj in razsežnosti. V najbolj enostavni interpretaciji lahko rečemo, da gre pri cenzuri kot strukturni obliki degradacije človeške misli za dokaj enostavno zrcaljenje kapitalističnega načela, po katerem odloča tisti, ki je lastnik produkcijskih sredstev in posledično tudi produkcijskih sil.

Glede na zgodovinsko izkušnjo lahko razberemo določeno primerjavo: tako kakor revolucija svoj protipol praviloma dobi v kontrarevoluciji, ki postane v nadaljevanju njena edina resnična sovražnica, se kategorija protivnosti ali negacije kot posledica določenega dogodka zažre v pore celotne družbe, kar kontaminira njene vitalne dele. Rodoslovno gledano je takšen razplet dogodkov protinaraven in kot tak v jedru neživljenjski, saj reže zdrave (ustvarjalne in v prihodnost usmerjene) veje družbe, s čimer jo dolgoročno vrača v mitični prostor in čas, v večno ponavljanje starih vzorcev in nerazrešenih travm predhodnjih generacij. Princip delovanja skupnosti, ki jo tovrstno omejevanje vleče navzdol, postanejo različne oblike parazitske dejavnosti, ob čemer gre velikim parazitom bolje kakor manjšim. »Cenzura krokarjem odpušča, medtem ko golobe muči.«¹

¹ Denis Sarkić, STA cenzura, v: *Vest.si*, 11. julij 2007, <http://www.vest.si>.

Fantomska razsežnost

Nekaj gnilega je torej v družbenosti kot taki, saj morajo biti vse sile države kot osnovne družbene ureditve uperjene v vzdrževanje umetnega ravnotežja, usmerjenega tako navznoter kot navzven, kar postaja danes (bolj kot kadarkoli prej) zapleteno in težaško delo. V posttranzicijskih družbah se tako velikokrat ustvari nekakšen unikatno zmutirani vzorec, delovanje katerega vzdržuje takšna ali drugačna oblika cenzure. Nove družbene elite tako delujejo kakor jedro celice, ki misli izključno samo nase, dasiravno razglaša ravno nasprotno. In namesto, da bi skupaj z drugimi organi sodelovalo v celičnih dejavnostih, se raje osredinja na izgrajevanje še ene celične ovojnice, ki jo pri življenju (umetno) vzdržuje cenzura. In če vsaka oblika družbenosti vsebuje zakone in pravila, ki posledično vzpostavljajo red stvari, delovanje narave določa samourejevalni mehanizem, ki se vseskozi obnavlja, medtem ko človeška družba svoje napake ves čas ponavlja. Dokaz za to je tudi dejstvo, da je cenzura (v smislu fizične odstranitve), podprta z biometričnimi metodami nadziranja, danes popolnoma neobvladljiva – ravno zato, ker je do podrobnosti obvladana.

Kritika kritike

Tudi ena ključnih javnih pridobitev razsvetljenstva, področje družbene kritike, danes prenese zgolj kritiko znotraj lastnih horizontov. Ob tem naj omenim vznik umetniške kritike kot novinarskega žanra, ki se je (razvojno gledano) pozicioniralo kot negacija umetniškega dela, kot kritični pogled od zunaj. Vendarle na ta način dobimo dvojno negacijo. Če področje umetnosti predstavlja negacijo obstoječe družbene ureditve in prevladujočega sistema vrednot in njegova kritika pomeni negacijo umetniškega dela, dobimo negacijo negacije, ki vsakršen (zunajsistemski) upor spravlja nazaj v sistem ravno preko negacije, ki je že pred tem vpisana v sistem. V tem smislu lahko govorimo o sistemsko prisilni sistematizaciji kateregakoli družbenega podsistema, tudi tistega, ki v svojem bistvu pomeni upor. Na tej točki si lahko zastavimo kup neumestnih vprašanj: *Zakaj potemtakem ne obstaja žanr kritike globalizacij ali žanr kritike onesnaževalcev?* Kritika umetnosti vendarle obstaja, in če si ga kdo drzne kontaminirati s svojim neumetniškim besedičjem, hitro doživi cenzuro. Majhno cenzuro v primerjavi s problemi sveta in veliko cenzuro, ko gre za preživetje posameznika.

Puščice sistema se vselej lomijo na plečih posameznikov. Če lahko po eni strani danes zapišemo karkoli, ob čemer se zdi, da ni več konkretnih posledic, so po drugi strani določeni pisci avtomatično izključeni. Tudi si-

cer so tehnike uredniškega prebesedovanja že tako samoumevne, da so večji odkloni že v štartu preprečeni in problematični pisci hitro odstranjeni. Vendarle, če na globalnem trgu besede nimajo več nobene cene, zakaj še vedno obstaja cenzura? Zakaj jo še vedno tako imenujemo? Če je njeno delovanje vgrajeno v vsak medijski sistem, od lokalnih brezplačnikov do globalnih korporacij in če se v internetni dobi, ko vsakdo piše, kadarkoli utegne, istočasno briše zgodovinski spomin in zavedanje o vse večjem nadzoru? In če je bil temeljni princip prepovedi v tradicionalnih družbah *Ne moreš, ker ne smeš*, se danes zdi, da za cenzorje velja zgolj eno pravilo: *Ja, ker to lahko*.

Cenzorji

Kdo so v današnji razporeditvi moči cenzorji? Če so bili nekdaj to predvsem cerkveni mogočniki, jih danes poganja izključno kapital. V obeh primerih gre za neko vrsto odstranitve motečih faktorjev, ob čemer jasnejši vpogled v delovanje njenih akterjev (cenzorjev) dobimo, če ji ob bok postavimo termin (že omenjene) *diskvalifikacije*.

cenzúra -e ž (ũ) *uradno pregledovanje javnosti namenjenih del*: opravljati cenzuro; dati, poslati članek, rokopis v cenzuro; pog. ne vem, če bo šel spis skozi cenzuro *če ga bo cenzura odobrila*; filmska cenzura; preventivna cenzura časopisov; uvedba cenzure nad radijem in televizijo / pisemska cenzura // *urad za tako pregledovanje*: biti v službi pri cenzuri / cenzura je članek zavnila ◇ *rel. cerkvena popoljševalna kazen*

diskvalifikácia -e ž (á) **1.** *odvzem, izguba (moralne) vrednosti, cene*: idejna in politična diskvalifikacija umetnika **2.** *šport. odvzem pravice do nastopanja ali sojenja na tekmah*: diskvalifikacija igralca

Sodeč po opisu sledi, da je cenzura v prvem primeru tudi z etimološkega vidika obravnavana precej tradicionalistično, iz česar lahko razberemo osnovno obliko delovanja (*uradno pregledovanje javnosti namenjenih del*) in hkrati razpoznamo temeljna pripadajoča akterja: *urad za pregledovanje in cerkvena popoljševalna kazen*. Če se prvi nanaša na delovanje države, se drugi na delovanje cerkvenih instanc.

Na drugi strani vsebuje etimološki opis temeljnega principa delovanja diskvalifikacije (odvzem, izguba moralne vrednosti, cene) določeno komponento vrednotenja, medtem ko se njen drugotni pomen (odvzem pravice do nastopanja ali sojenja na tekmah) navezuje na nespoštovanje določenih pravil igre. Tako v prvem kot v drugem primeru je osnovni urejevalni

mehanizem kapital, zato gre pri obeh razlagah za izhodiščno primerljivo, vendar kvalitativno različno pozicijo. Medtem ko se prva definicija zaradi vpeljave kapitala kot splošnega urejevalnega mehanizma navezuje na dejanje, ki ima dolgoročne posledice in razsežnosti globalnega, se druga definicija zaradi pogojevanje pozicije posameznika navezuje na dejanje s kratkoročnimi posledicami v mejah lokalnega. Vzemimo za primer vsebino dveh člankov.

NBC ima gledanost, za plavalce jim ni mar

Olimpijske igre, 12. avgust 2008, 03:30, New York - MMC RTV SLO

Prenosi olimpijskih iger na ameriški televizijski postaji NBC podirajo vse rekorde. Njihova zahteva, da so finalne tekme plavanja zjutraj, se jim že obrestuje. Spektakularna slovesnost ob odprtju in izjemni uspehi Michaela Phelpsa so pravi magnet za ameriške gledalce. Prva dva dneva iger si je prenose v povprečju ogledal kar 29,1 milijon gledalcev, kar je največ na igrah zunaj ZDA po letu 1976 (takrat je olimpijske igre gostil Montreal). 114 milijonov gledalcev si je ogledalo vsaj del prenosa, kar je 20 milijonov več kot pred štirimi leti v Atenah. NBC je plačal skoraj 900 milijonov ameriških dolarjev za pravice prenosov. V 16 dneh nameravajo na svojih kanalih in prek medmrežja pripraviti okrog 3.600 ur prenosov. Pokrovitelji so plačali več kot milijardo zelencev za oglaševanje na NBC-ju med igrami.

Športniki niso pomembni, ko zaigrajo zelenci

Televizijska postaja je v petek prejela številne kritike, ker je odprtje iger predvajala v posnetku, v večernih urah po ameriškem času. Na vzhodni obali ZDA so tako spektakel iz Pekinga videli šele 12 ur pozneje, kot se je zgodil v živo. Vodstvo televizije se je z Mednarodnim olimpijskim komitejem uspelo dogovoriti, da se finali plavanja začneta ob 10. uri po pekinškem času, kar je v Ameriki ob 19. uri na zahodni obali in ob 22. uri na vzhodni obali. Vsak večer, ko plava Phelps, je gledanost izjemna. Mnogi plavalci so ogorčeni nad to odločitvijo, tudi Peter Mankoč in Sara Isakovič sta izrazila nezadovoljstvo.

Vsebina prvega članka opisuje dejanje cenzure, ki posega na področje vidnosti oziroma dostopnosti. S tem, ko je severnoameriški podcelini kupljena pravica do ogleda v priročnih terminih, je ostali svet za njih prikrajšan. V tem primeru odpadeta cenzorja, detektirana v opisu cenzure (cerkev in država), medtem ko se vzpostavlja razsežnost logike njenega delovanja, ki ustreza *dolgoročnemu* delovanju globalnih medijskih korporacij. Zaradi strukturno podobnih vzrokov (za vidnost in dostopnost) se danes dogaja-

jo globalni spopadi korporacij najmočnejših držav sveta za hrano in energente (nafta, zemeljski plin). Država je pri tem postala orodje, cerkev moralna opora.

Drugovrstno definicijo *diskvalifikacije*, pogojene s partikularnim faktorjem, ki se *nanaša na meje lokalnega, predstavlja vsebina naslednjega članka.*

Slovenska tiskovna agencija (STA) po ustaljeni uredniški politiki skoraj vsak dan povzema komentarje, ki jih na agencijo pošiljajo slovenski časopisi. /.../ Prav povzetek komentarja iz časnika Finance "Uršika zala bo Janezu pomagala. Mora!" je bil sporen v ponedeljek zvečer. Novinarica STA je povzela komentar Brine Černetič, ki naj bi bil po mnenju v. d. direktorice STA Alenke Paulin in odgovornega urednika Boruta Meška žaljiv do premiera Janeza Janše in njegove intimne prijateljice Urške Bačovnik. Černetičeva je v komentarju namreč zapisala, da bi morebitni Janšev potomec pripomogel k večji premierovi priljubljenosti v javnosti. Povzetek komentarja je bil na STA objavljen nekaj minut po 22. uri, zjutraj pa ga na servisu ni bilo več. Zastopstvo uredništva STA in vodstvi sindikata ter aktiva novinarjev na STA so ugotovili, da je bil ta incident grobo poseganje v novinarsko avtonomijo novinarjev STA.

V tem primeru gre za fizično odstranitev članka po posredovanju zunanje instance, za diskvalifikacijo, kakor ta poteka na področju športa. Cenzura se tako zgodi kot odstranitev neposredne besede, ki ni bila po godu (takratnim) oblastem oziroma ni spoštovala njihovih pravil igre. Gre za klasično obliko cenzure, ki predstavlja lokalni kontekst, kjer v ospredje vstopa partikularni politični interes, ki se v zadnji instanci izvede na argument politične moči. Posameznik ni v tem primeru nič več kot stranka v postopku, ki predstavlja kolektivno telo ali postane grešni kozel, v katerega se naknadno projicirajo lastnosti sovražnega interesa. Cenzor velikokrat nastopa kot *hermafrodit* – kot subjekt cenzure in hkrati njen izvajalec, (po versajsko) odstranjen iz vidnega polja javnega diskurza.

Potop javnega diskurza

Tovrstno konspirativno delovanje s svojo notranjo logiko, ki jo poganja kapital, deluje v nasprotju z zakoni narave, ki težijo k ravnotežju. (Male ribe postajajo vse manjše in številčnejše, velike vse večje in redkejše.) Siva cona javnosti med enimi in drugimi je vse bolj raztegljiva, zadobiva nove oblike in organele, medtem ko njena funkcija postaja amortizerska. Javno mnenje v sodobnih družbah postaja blažilec pritiska interesov kapitala, ki potrebuje čedalje debelejši oklep, ki ga izgrajuje na podlagi cenzure kot de-

janja diskvalifikacije in sofisticirane diskreditacije. Primer revije *Beseda o sodobnih vprašanjih* v nadaljevanju navajam kot primer in dokaz, da smo danes priča *potopu javnega diskurza* v smislu kvalitativno različnega soočenja nasprotujočih si stališč na enem mestu. (Zadnji borec za svobodo javne besede Ivan Kramberger je bil *diskvalificiran* takoj po osamosvojitvi.)

Beseda o sodobnih vprašanjih

Med letoma 1932 in 1935 je v Sloveniji pri Delavski založbi izhajala kršćansko-socialistična revija *Beseda o sodobnih vprašanjih*, v kateri so svoje prispevke med drugim objavljali: Mirko Jeršič, Jožko Brilej, Mirko Javornik, Ruda Jurčec, Edvard Kocbek, Jože Pokorn, Franc Šmon, Miloš Šušteršič, Miško Kranjec, Franc Terseglav, Angelik Tominec in Ciril Kočvar. Kakor njihovi pogledi, je bila tudi usoda teh ljudi po 1935 različna, a je vsem skupaj v letih, ko je revija izhajala, uspelo narediti raznovrstno, kritično in aktualno publikacijo, ki je v tistem času odprto razpravljala o vsebinskih in strukturnih vprašanjih, razpoznavala situacijo doma in vsebovala poročila iz tujine. Skratka, stanje stvari je poskušala *reartikulirati* v novi luči. V snovanje revije so bili vključeni ljudje različnih nazorov in poklicev: literati, novinarji, ekonomisti, socialisti, duhovniki in ekstremisti. Peta številka *Besede o sodobnih vprašanjih* (1932) je med drugim vsebovala članek avtorja s psevdonimom Co. z naslovom »Simboli in problemi malega naroda«, ob čemer je morda nezavedno dregnil v osišče razumevanja stanja stvari tudi na področju javnosti, medijev in cenzure v Sloveniji.

Navadno imajo narodi simbole – junake iz preteklosti. Naša preteklost pa še ni natančno dognana in junaki, ki so se izkazali, so bili sami kmetavzarji. /.../ Martin Krpan bojda ne živi več in je prav, da ne, da ne bi gledal sramote svojega naroda. Kobilica pa je ostala nam v spomin in celo v naš simbol. Potnik, ki prideš mimo, pogledj to kljuse, izgarano in izmučeno, pogledj, to ni več kobilica, to smo mi sami!

Junaki iz preteklosti vendarle nekaj govorijo, metaforično izpovedujejo matrico narodne simbolike v smislu njene nikoli do konca dognane preteklosti. Govorijo v metaforah, kakršna je na primer *kobilica*. Kobilica kot posebna oblika samozanikanja in samocenzure, ki preči polje političnega in družbenega skozi slovensko zgodovino. Kobilica, ki v enem trenutku stori junaško dejanje, v naslednjem (zaradi samoizčrpavanja) ne zmore več stati na lastnih nogah. Kobilica kot prisposoda za razumevanje, da črno-belega sveta ni. Danes junak – jutri kljuse – ali obratno. Cenzura se takšnemu pojmovanju neprestano izmika. Cenzura hoče slikati črno-belo, zah-

teva bipolarizacijo in nepreklicno opredelitev: *za nas ali za njih, torej proti nam*. Danes je tovrstno slikanje sveta na pohodu bolj kot kadarkoli prej. Pomanjkanja (kritiškega) pisanja, ki bi prispevalo k razumevanju, danes ne zaznavamo več kot cenzuro, čeravno ima v sebi značilnosti odstranitve. Gre za povsem normirano situacijo, ki jo nenazadnje narekuje sodobni tempo življenja in zgodovinsko-pogojena erozija kritiške misli, kar sistem danes (v vsakokratni invenciji zgodovine) uspešno izrablja v svoj prid. Kot svoj lastni prežitek na drugi strani izpljuva populistične vsebine (dostopne na vsakem sekretu).

Glede na današnjo vsesplošno krizo bi lahko rekli, da so zgodnja trideseta, ko je izhajala *Beseda o sodobnih vprašanjih* (ki jo jemljen zgolj kot fragment), primerljiva s situacijo od 11. septembra 2001 naprej. Če pisanje v tridesetih odraža slutnjo vojne, krizo vrednot, problematiko delavskega vprašanja, pa je vendarle zaznati nekakšno odprtost polja pisane besede, ki je dopuščalo soočenje različnih pogledov na visokem idejnem in izraznem nivoju. To pomeni, da so obstajali mediji, ki so zmogli vsebovati različne poglede in katerih težnja po množičnosti ni bila izkazana z banaliziranjem vsebine, temveč s preprostostjo besede in s temeljno postavko – zahtevo po drugačni perspektivi, po pogledu iz zraka, ki dopušča več razsežnosti hkra-
ti. Danes je takšen pogled kot *redka ptica* – ob pomankljivem zavedanju, da se cenzura vselej vrši kot enorazsežnostno dejanje, ki perspektive iz zraka ni zmožna misliti. Ravno zaradi tega so se ji tiskani mediji nekdanj (morda) lažje upirali kakor danes, ko je *redka ptica* v bistvu reaktivec, poln bankovcev.

Končna rešitev

Končna rešitev vprašanja cenzure je dobesedno srhljiva. Čedalje več ljudi odvrniti od branja, pisanja, razmišljanja in delovanja. Čedalje več vej porazati, čedalje več mladih za(je)bavati. Spodbuditi potrebe, ki prihajajo od zunaj, in izpolniti želje, ki niso nikoli bile naše. Namesto drevesa in trave ponuditi virtualne svetove in nadzorovati življenja do te mere, da pride do *kontraefekta* oziroma *negacije negacije* v navidezno neskončnih možnostih življenja drugje. Konec leta 2006 je učiteljica kitajščine iz Frankfurta Anshe Chung postala prva dolarska milijonarka v *Second Lifu*, kjer si je kot lastnica virtualnih nakupovalnih centrov in verige trgovin v dveh letih v virtualni valuti, linden dolarjih, ustvarila realni kapital. Čestitamo!

Kakšni pa so obeti za drugo življenje vseh, ki so diskvalificirani in diskreditirani? Ki nimajo dostopa, ki so odstranjeni? Ne preostane jim drugega kot to, da čakajo. In če bodo medtem izginile slike nekaterih pokrajin, če bodo izumrle nekatere živali in rastline, če bo vreme postalo neugo-

dno in morje toplejše, niti ne bomo mogli več opaziti, kdaj se bo velikim ribam prebavni trakt tako spremenil, da ne bodo več mogle žreti manjših, ki jih bo tako ali tako zmanjkalo. Tako, kakor so v povsem opustošenem Viktorijinem jezeru v filmu *Darwinova nočna mora* ostali le še velikanski kanibalistični ostrži, namenjeni zahodnemu trgu, medtem ko so ljudje ob jezeru ob razpadajočih ostankih rib umirali kot muhe – in skupaj z njimi.

Konec (zgodovine)

Naj spodaj navedeni članek (necenzurirano) dokazuje, da je bistvena določnica cenzure prisotna v njenih posledicah, ki vplivajo na razvoj človeške zgodovine. S tem, ko cenzura ščiti lastnike kapitala in njihove interese, na dolgi rok zmanjšuje možnosti za implementacijo napredka človeške misli v družbeno delovanje. Cenzura kot oblika amortizacije, ki se je na parazitski način strukturno vpila v pore javnosti, vse od razmaha množične proizvodnje omogoča vsakokratno ponavljanje problemov zgodnjega kapitalizma. Tako na dolgi rok pospešuje in razpihuje napake ultimativno kanibalističnega sistema, še posebej v deželah, kjer kratka zgodovina demokracije še ni omogočila vpetja peščice socialnih varovalk.

P. T.:

Jedro današnje krize

Gospodarstvo kapitalističnega sveta je bolno. Za visoko konjunkturo leta 1929 je prišel tak padec, da ne prospeva nobena država več v prav nobenem pogledu. Konjunkturna kriza! Tako se tolažijo optimisti. Periodičen pojav. Šla bo mimo, kakor je prišla. Čakali smo pohlevno in še čakamo, toda krize ni konec. Stalno se zaostruje in zdi se, da bo kmalu vse svetovno gospodarsko življenje kup razvalin. Skoro vse države pooblaščajajo svoje vlade, da posegajo vmes z diktatorskimi sredstvi. Najsvetlejše tradicije parlamentarizma in demokracije so bile potisnjene v stran. Nič naj ne ovira izbranih voditeljev pri delu, da morejo razvijati svojo umetnost vladanja. Da napravijo konec krizi. Vlade z obema rokama segajo po polnomočjih. Izdajajo se zakoni. Stalno se napovedujejo odločilni dnevi. Kar najprej se rešujejo države. Toda kriza – divja dalje. Vse je ostalo le pri velikih besedah in obljubah. O rešitvi se danes že malo govori. Vlade so se obupno vdale v usodo in oskrbe le za dnevne, tekoče posle.

Kdo naj prinese rešitev?

Katera vlada in kateri parlament je že kaj sklenil, kar bi imelo vsaj videz vseodrešilnega sredstva. Š vedeli so, da morajo lepiti obliže na rane, ki se vsak dan znova odpirajo. Različne smeri zastopajo različna mnenja. Mnogi smatrajo za

odločilen vzrok nekaj, čemur spet drugi odrekajo vsakršen pomen. Spor se suče bolj okoli vrstnega reda kot pa okoli dejstev. In ostaja nerešen. Prav tako kriza. /.../

Mnogi milijoni delavoljnih ljudi so enkrat za vselej izključeni od možnosti za služka. Za te v sedanjem gospodarstvu ni nobenega prostora več. Torej še ena armada, ki je postala z organizacijo produkcije konzumno nesposobna. Toda ne prehodno, vsled konjunkturne krize, ampak za stalno, kot kmetje. Sedaj stoji tu kapitalistična produkcija z vsemi svojimi čudovitimi napravami, s svojimi docela popolnimi stroji, s svojimi sijajnimi organizacijami. Z lahkoto bi zmoгла dosti več ko produkcijo kot do zdaj. Veliko cenejšo kot kdajkoli. Lahko bi profit podvojila, potrojila. Toda ni trga ni, ni povpraševanja. Eksperimentira se z različnimi pripomočki. Zastonj. Izhoda ni nobenega! Kapitalizem je produkt mašinske tehnike. Z napredujočo mehanizacijo je rasel njegov profit. Rastla je njegova moč. Hotel pa je vedno več in več. Še popolnejše mašine! Še manj delavcev! Še večji profit!

Nenasitnež ne pozna nobenih meja. Sla ga žene, da bi zajel vse. Vse požrl. Sit je, a hoče še naprej žreti. Organizem se ne da prisiliti. Mnogokrat nastopi kot posledica le rahla omotičnost Mnogokrat ohromijo poedini udje. Mnogokrat pa nastopi smrt! V kapitalističnem gospodarstvu predstavlja denar merilo vrednosti in mora tudi sam imeti neko stabilno vrednost. Temu služi zlato kritje. Zadnji dogodki pa dokazujejo, da tudi zlato ne jamči stabilnost denarja. Zraven je potreba še nekaj drugega. Zaupanje v zlato! Zaupanje v sistem!

In koliko jih še zaupa v sistem?²

² *Beseda o sodobnih vprašanjih* 5 (1932).

- Althusser, L., *Izbrani spisi*, Založba /*cf, Ljubljana 2000.
- Althusser, L., *For Marx*, Verso, London 2005.
- Anderson, B., *Nacija: Zamisljena zajednica: Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Školska knjiga, Zagreb 1990.
- Aristoteles, *Problems 2, Books XXII – XXXVIII / Rhetorica ad Alexandrum*, Harvard University Press, Cambridge 1957.
- Aristoteles, *Art of Rhetoric*, Harvard University Press, Cambridge 1926¹, 2006^{repr.}.
- Babič, M., Predvaje za pouk govorništva (pripisane Hermogenu iz Tarsa), v: *Šolsko polje* 1 (2006), 69–101.
- Arrighi, G., *Semiperipheral Development: The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*, Sage, London 1985.
- Bagdikian, B., *Media Monopoly*, Beacon Press, Boston 2000.
- Bašić Hrvatinić, S., Milosavljević, M., *Medijska politika v Sloveniji v devetdesetih*, Mirovni inštitut, Ljubljana 2001.
- Bašić Hrvatinić, S., Kučić, L. J., *Monopoli*, Maska, Ljubljana 2005.
- Bašić Hrvatinić, S., Petković, B. *In temu pravite medijski trg?*, Mirovni inštitut, Ljubljana 2008.
- Benjamin, W., *Izbrani spisi*, Studia humanitatis, Ljubljana 2003.
- Bhaskar, R., *Scientific Realism and Human Emancipation*, Verso, London 1986.

- Blagojević, M., Svakodnevnica iz ženske perspektive: Samožrtvovanje i beg u privatnost, v: S. Bolčić (ur.), *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja, Beograd 1997.
- Blagojević, M., Mizoginija: Nevidljivi uzroci, bolne posledice, v: M. Blagojević (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd 2002.
- Blagojević, M., Patriotizam i mizoginija: Mit o srpskoj muškosti, v: M. Blagojević (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd 2002.
- Blagojević, M., Diskriminacija: Neplaćeno, potplaćeno i potcenjeno, v: M. Blagojević (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd 2002.
- Blagojević, M., Ko sme da zna? Koncentrični krugovi isključivanja znanja, v: M. Blagojević (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskursi i prakse*, Asocijacija za žensku inicijativu, Beograd 2002.
- Bock, G., *Ženske v evropski zgodovini: Od srednjega veka do danes*, Založba / *cf, Ljubljana 2004.
- Bogdanović, M., Žensko pitanje u časopisu Nova Europa (1920-1941), v: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2. Položaj žene kao merilo modernizacije: Naučni skup*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1998.
- Bourdieu, P., *Na televiziji*, Krtina, Ljubljana 2001.
- Božinović, N., *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*, Devedesetčetvrta: Žene u crnom, Beograd 1996.
- Breed, W., Social Control in the Newsroom., v: S. R. Knowlton, P. R. Parsons (ur.), *The Journalist's Moral Compass*, Praeger, London 1995, 112–120.
- Brinton, A., Ethotic Argument, v: *History of Philosophy Quarterly* 3 (1986), 245–258.
- Castells, M., *The Rise of the Network Society*, Blackwell, Oxford 2006.
- Chouliaraki, L., Fairclough, N., *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1999.
- [Cicero], *Rhetorica ad Herennium*, Harvard University Press, Cambridge 1954¹, 1999^{repr.}.

- Curran, J., Seaton, J., *Power Without Responsibility: The Press and Broadcasting in Britain*, Routledge, London 1997.
- Debord, G., *Družba spektakla*, Študentska založba, Ljubljana 1999.
- Engels, F., Marx, K., Nemška ideologija, v: *METI II*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, 5-352.
- Fahnestock, J., *Rhetorical Figures in Science*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Fairclough, N., *Language and Power*, Longman, London 1989.
- Fairclough, N., *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*, Routledge, London 2003.
- Fairclough, N., *Discourse Analysis in Organizational Studies: The Case for Critical Realism*, 2005.
- <http://www.ling.lancs.ac.uk/staff/norman/OS2%20.doc>
- Freud, S., Nezavedno, v: *Metapsihološki spisi*. ŠKUC Filozofska fakulteta, Ljubljana 1987.
- Freud, S., Zanikanje, v: *Metapsihološki spisi*. ŠKUC Filozofska fakulteta, Ljubljana 1987.
- Geraud, G., Antitotalitarizem brez totalitarizma, v: L. Centrih, P. Krašovec, T. Velagić (ur.), *Oddogodenje zgodovine*, ZAK, Ljubljana 2008.
- Graham, P., *Hypercapitalism*, Peter Lang, New York 2006.
- Habermas, J., *The Theory of Communicative Action. Volume One: Reason and the Rationalization of Society*, Beacon press, Boston 1984.
- Habermas, J., *Strukturne spremembe javnosti*, ŠKUC, Ljubljana 1989.
- Habermas, J., Predgovor k novi izdaji *Strukturnih sprememb javnosti*, v: *Javnost* 1 (1994), 23–42.
- Hamly, D. W., *Sensation and Perception: A History of the Philosophy of Perception*, Routledge and Kegan Paul, New York 1961.
- Hardt, M., The Withering of Civil Society, v: M. Hill, W. Montag (ur.), *Masses, Classes, and the Public Sphere*, Verso, London 2000, 158–178.
- Hargreaves, I., *Novinarstvo: zelo kratek uvod*, Krtina, Ljubljana 2007.
- Hatzidaki, O., Greek Men's and Women's Magazines as Codes of Gender Conduct: The Role of Deontic Modality, referat s konference CADA-AD, University of Hertfordshire 2008.

- Helms, E., The »Nation-ing« of Gender? Donor Policies, Islam and Women's NGOs in Postwar Bosnia-Herzegovina, v: *Anthropology of East Europe Review* 2 (2003).
- Helms, E., *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Postwar Bosnia-Herzegovina* (doktorska disertacija), University of Pittsburgh, Pittsburgh 2003.
- Herzfeld, M., *Kulturna intimnost: Socijalna poetika u nacionalnoj državi*, Biblioteka XX. Vek, Beograd 2004.
- Hlapec Đorđević, J., *Studije i eseji o feminizmu*, Život i rad, Beograd 1935.
- International Federation of Journalists, *The Changing Nature of Work. A Global Survey and Case Study of Atypical Work in the Media Industry*, 2006.
- <http://www.ifj.org/assets/docs/068/112/3fbf944-95ebe70.pdf>.
- Iveković, R., Women, Nationalism and War: »Make Love, Not War«, v: *Hypatia, a Journal of Feminist Philosophy* 4 (1993).
- Jameson, F., *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London 1991.
- Kant, I., *Kritika čistega uma* 2/4, Analecta, Ljubljana 2007.
- Keane, J., *Mediji in demokracija*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1992.
- Kecman, J., *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941*, Narodna knjiga, Beograd 1978.
- Kellner, D., Cultural Studies, Multiculturalism and Media Culture, v: G. Dines, J. M. Humez, (ur.), *Gender, Race and Class in Media*, Sage, London 2003, 9–21.
- Kennedy, G. A., *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton University Press, Princeton 1963.
- Kennedy, G. A., *The Art of Rhetoric in the Roman World 300 B.C. – A. D. 300*, Princeton University Press, Princeton 1972.
- Kennedy, G. A., *Klasična retorika ter njena krščanska tradicija od antike do sodobnosti*, ZRC SAZU, Ljubljana 2001.
- Krašovec, P., »Teorije« o totalitarizmu in njihovi politični učinki, *Emzin* 1-2 (2007), 103–104.
- Krašovec, P., Tisoč mladih strokovnjakov, v: *Krtača* (2005).
- <http://krtaca.si/revija/kritika/1000-mladih-strokovn>.

- Krašovec, P., Žagar, I. Ž., Struggles and Divisions of Slovenian Journalistic Guild, v: *Journalism Studies* 1 (2009), 85–99.
- Krašovec, P., Žagar, I. Ž., »Progressive« Versus »Bureaucratic« Socialism, v: M. Krzyzanowski, A. Triandafyllidou, R. Wodak (ur.), *Europe in Crisis*, Palgrave MacMillan, Basingstoke 2009.
- Lash, S., *Sociologija postmodernizma*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1993.
- Lash, S., *Critique of Information*, Sage, London 2002.
- Lazzarato, M., *Immaterial labour*, 2007.
<http://www.generation-online.org/c/fcimmateriallabour3.htm>.
- Leinert Novosel, S., *Žena na pragu 21.stoljeća – između majčinstva i profesije*, Ženska grupa TOD EDAC, Zagreb 1999.
- Lieberman, T., You Can't Report What You Don't Pursue, v: *Columbia Journalism Review* 3 (2000).
<http://backissues.cjrarchives.org/year/00/2/lieberman.asp>.
- Lippmann, W., *Public Opinion*, Project Gutenberg E-book, 1921.
<http://www.gutenberg.org/dirs/etext04/pbpbnn10.txt>.
- Majstorović, D., Turjačanin, V., The Representation of Women in BiH Dailies: Gender and Ethnic Separation in Society, v: N. Moranjak-Bamburać, T. Jusić, A. Isanović (ur.), *Stereotyping: Representation of Women in Print Media in South East Europe*, Mediacentar, Sarajevo 2006.
- Majstorović, D., Mandić, M., What it Means to be a Bosnian Woman - Analyzing Women's Talk Between Patriarchy and Emancipation, referat s konference CADAAD, University of Hertfordshire 2008.
- Mamardašvili, M., Analysis of Consciousness in the Works of Marx, v: *Studies in Soviet Thought* 2 (1986), 101–120.
- Marković, P. J., *Beograd i Evropa: 1918-1941: Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Savremena administracija, Beograd 1992.
- Marx, K., *Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta*, Komunist, Ljubljana 1974.
- May, J. M., *Trials of Character, The Eloquence of Ciceronian Ethos*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1988.
- Mayhew, L. H., *The New Public: Professional Communication and the Means of Social Influence*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

- McChesney, R., So Much for the Magic of Technology and the Free Market, v: A. Herman in T. Swiss (ur.), *The World Wide Web and Contemporary Cultural Theory*, Routledge, New York 2000, 5–36.
- McNair, B., *The Sociology of Journalism*, Arnold, London 1998.
- Mekina, B., Burek proti horseburgerju, v: *Dialogi* 7-8 (2007), 31–34.
- Meyer, M., Wodak, R., *Methods of Critical Discourse Analysis*, Sage, London 2001.
- Močnik, R., *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*, Založba /*cf., Ljubljana 2006.
- Möller, C., von Dohnanyi, J., *The Impact of Media Concentration on Professional Journalism*, OSCE, Dunaj 2003.
- Nahtigal, N., *Informativno razvedrilo. Značilnosti in narava televizijskih novic* (diplomska naloga), Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2001.
- Nahtigal, N., Kadrovske spremembe v medijih, v: *Medijska preža*, maj 2006.
- Nahtigal, N., *Pregled formalne ureditve uredniške avtonomije, prvi del: Temeljni pravni akti medijskih družb*, Arhiv Sindikata novinarjev Slovenije, Ljubljana 2006.
- Nahtigal, N., Lahko rečete, da ste avtonomni?, v: *Delovno gradivo Sindikata novinarjev Slovenije za spodbujanje razprave in za informacijsko podporo novinarjem in novinarkam pri uveljavljanju poklicne avtonomije*, Novinarski dnevi, Ankaran 2006.
- Nahtigal, N., Čigava svoboda? Čigava odgovornost?, v: *Gradivo Sindikata novinarjev Slovenije za spodbujanje javne razprave o svobodi izražanja, novinarski avtonomiji in javnem interesu na področju medijev*, Arhiv Sindikata novinarjev Slovenije, Ljubljana 2007.
- Nahtigal, N., Regional overview, v: *Central Independent Journalism: Labor Relations and Media. Analyzing Patterns of Labor Relations in the Media of SEENPM Member Countries*, 2008, 4–63.
- http://ijc.md/Publicatii/resurse/Labor_Relations_and_Media.pdf.
- Negt, O., Kluge, A., *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1993.
- Olesen, V. L., Early Millennial Feminist Qualitative Research: Challenges and Contours, v: N. K. Denzin, Y. Lincoln (ur.), *The Sage Handbook of Qualitative Research*, Sage, London 2005.

- Papić, Ž., *Polnost i kultura: Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*, Biblioteka XX vek, Beograd 1997.
- Pecheux, M., Diskurz in ideologija (e), v: Z. Skušek-Močnik (ur.), *Ideologija in estetski učinek*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.
- Pew Research Centre for the People and the Press, *Self Censorship: How Often and Why*, 2000.
- <http://people-press.org/report/39/>.
- Platon, Sofist, v: *Zbrana dela*, Mohorjeva družba, Celje 2004.
- Prichard, H. A., Appearances and Reality, v: R. M. Chisholm (ur.), *Realism and the Background of Phenomenology*, The Free Press, Illinois 1960, 143–151.
- Rakuša, S., Cenzura, kdo te bo prenašal?, v: *Dialogi* 7-8 (2007), 44–47.
- Ramet, S. (ur.), *Women and Society in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, Pennsylvania State University Press, Philadelphia 1999.
- Reisigl, M., Wodak, R., *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Anti-Semitism*, Routledge, London 2001.
- Sklevicky, L., *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb 1996.
- Smythe, D., On the Audience Commodity and its Work, v: O. Boyd-Barrett, C. Newbold (ur.), *Approaches to Media: A Reader*, Arnold, London 1995, 153-163.
- Soloski, J., News Reporting and Professionalism: Some Constraints on the Reporting of the News, v: H. Tumber (ur.), *News: A Reader*, Oxford University Press, Oxford 1999, 308–319.
- Stanković, P., *Družbena struktura in človekovo delovanje*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2001.
- Stefanović, S., Ženska štampa: Žena i svet: 1925-1941, v: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2. Položaj žene kao merilo modernizacije: Naučni skup*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1998.
- Subotić, I., Les Avant-Gardes Historiques: Dadaisme, Zenithisme et Surrealisme, v: *L'Espace Yougoslave - Un siecle d'Histoire*, Musée d'Histoire Contemporaine – BDIC, Pariz 1998, 256–265.
- Subotić, I., *Od Avantgarde do Arkadije*, Clio, Beograd 2000.
- Süss, W., *Ethos, Studien zur älteren griechischen Rhetorik*, Teubner, Berlin 1910.

- Šinko, M., (D)evolucija političkog statusa žena: Tranzicijski kontekst, v: B. Kašić, M. Šinko (ur.), *Gyné politiké ili o političkoj građanki*, Centar za ženske studije, Zagreb 2004.
- Tešić, G., *Zli volšebnici 1917-1943*, Slovo ljubve, Beograd 1983.
- Thompson, J. B., *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*, Stanford University Press, Stanford 1995.
- Tindale, C. W., *Acts of Arguing, A Rhetorical Model of Argument*, State University of New York Press, Albany 1999.
- Tomić-Koludrović, I., Kunac, S., *Rizici modernizacije: Žene u Hrvatskoj devedesetih*, Udruga građana Stope nade, Split 2000.
- Tomšič, V., V. Konferencija KPJ održana studenog 1940. u Zagrebu o radu sa ženama, v: *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Izdanje glavnog odbora Saveza ženskih društava Hrvatske, Zagreb 1955.
- Tuchman, G., The Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media., v: G. Tuchman, A. K. Daniels, J. W. Benet (ur.), *Hearth and Home: Images of Women in the Mass Media*, Oxford University Press, Oxford 1978, 3–38.
- Tuchman, G., Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsmen's Notions of Objectivity, v: H. Tumber (ur.) *News: A Reader*, Oxford University Press, Oxford 1999, 297–307.
- Vežjak, B., *Sproščena ideologija Slovencev. O političnih implikacijah filozofema »sproščenost«*, Mirovni inštitut, Ljubljana 2007.
- Vežjak, B., Pogoji možnosti cenzure: O nekaterih značilnostih in argumentih prevzema slovenskih medijev, v: *Dialogi* 7-8 (2007), 121–130.
- Vode, A., *Spol in upor*, Krtina, Ljubljana 1998.
- Vogrinc, J., Poklicna ideologija novinarjev ter cenzura in samocenzura, v: *Dialogi* 7-8 (2007), str. 149–164.
- http://www.osce.org/publications/rfm/2003/12/12244_102_en.pdf
- Wayne, M., *Marxism and Media Studies: Key Concepts and Contemporary Trends*, Pluto Press, London 2003.
- Williams, R., *Marxism and Literature*, Oxford university press, Oxford 1977.
- Wisse, J., *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*, Hakkert, Amsterdam 1989.
- Zdravković, L., Kakšna cenzura?, *Dialogi*, 7–8 (2007), 48–87.

A

Absurdnost 49
Akcije 90, 105, 109, 111, 112
Akte 84, 87, 137, 177
Akte 5, 16, 19, 22, 26, 30, 31, 42,
44, 45, 84, 132, 177
Aktivisti 117
Aktivizem 110, 112
Akumulacija 67, 73
Analiza 11, 12, 13, 20, 22, 27, 44, 65,
71, 72, 96, 107, 129, 130, 131, 132,
138, 147, 148, 152, 154, 155, 156,
160, 161, 170, 171
Analize 114, 130
Antična družba 148
Antifašistično gibanje 111
Antika 147, 148, 158
Apologetika 9, 12
Argument 9, 32, 41, 151, 153, 154,
155, 161, 168, 171, 179
Argumentacija 9, 25, 31, 32, 98, 149,
150, 152, 153, 154, 161, 170, 171
Argumentativna strategija 153
Argumentiranje 62

Argumentivni niz 154
Artikulacija 43, 75
Avtonomija 5, 6, 16, 17, 18, 19, 20,
24, 27, 30, 31, 41, 71, 77, 78, 79, 80,
81, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 179
Avtonomnost 17, 18, 19, 20, 21, 26,
57, 68, 72, 77, 79, 83, 86
Avtoriteta 31, 32, 141, 150, 151, 153,
160, 161, 164, 170
Avtorji 17, 30, 101, 135
Avtorsko delo 15

B

Besedila 36, 53, 56, 147
Besedilo 55, 56, 59, 162
Bizarnost 50, 60
Blago 67, 71, 74
Boj 6, 11, 12, 19, 22, 23, 68, 71, 74, 76,
77, 78, 79, 81, 84, 86, 87, 88, 89, 90,
91, 92, 99, 100, 103, 105, 109, 110,
111, 115, 116, 119, 120, 121, 124,
126, 137, 138, 142, 143
Bralci 23, 26, 45
Branje 11, 96, 101, 114, 140, 181

C

Ceh 79
 Cenzor 33, 63, 173
 Cenzorji 30, 49, 56, 62, 173, 177
 Cenzorski posegi 49
 Cenzura 5, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 45, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 96, 122, 123, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182

Č

Časopis 19, 20, 28, 32, 35, 36, 39, 50, 53, 57, 61, 63, 91, 95, 99, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 119, 122, 123, 124, 173, 174, 179
 Časopisi 6, 26, 48, 49, 91, 95, 99, 101, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 117, 119, 124, 125, 127, 131, 177
 Čast 42, 123
 Človekova osebnost 17
 Človekove pravice 15, 110, 123, 126, 127
 Človeška etika 123
 Čustva 148, 149, 152, 153, 157, 159, 162, 167

D

Deformacija 45
 Dejanja 148
 Dejanje 49, 52, 119, 125, 152, 169, 174, 175, 178, 180, 181
 Dejanskost 71, 73, 85, 95, 106
 Dejavnost 17, 22, 23, 100, 113, 142, 175
 Dejstva 36, 60, 62, 88, 98, 122, 154, 183
 Dejstvenost 10
 Dejstvo 9, 22, 30, 60, 130, 132, 176
 Dekonstrucija 101, 114

Delavci 18, 35, 36, 49, 66, 67, 71, 75, 81, 111, 124, 183
 Delavec 18, 67, 74, 75
 Delavsko vprašanje 181
 Delavstvo 66, 74
 Delo 15, 17, 18, 21, 23, 25, 26, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 47, 49, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 82, 85, 88, 89, 95, 100, 104, 105, 108, 109, 114, 121, 125, 129, 130, 133, 134, 137, 138, 141, 149, 156, 176
 Delodajalci 30
 Delodajalec 18
 Delovanje 10, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 29, 30, 31, 38, 51, 72, 73, 77, 85, 91, 96, 101, 105, 109, 110, 112, 113, 119, 121, 130, 156, 159, 160, 161, 163, 165, 167, 168, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182
 Delovna mesta 143, 159
 Delovna razmerja 30, 36
 Delovna sila 11, 35, 81, 134
 Delovna sredstva 66, 71
 Delovna zakonodaja 41
 Delovni pogoji 35
 Delovnoppravna zakonodaja 18
 Delovno razmerje 17
 Demokracija 16, 33, 39, 69, 71, 73, 85, 92, 127, 182
 Demokratični ideali 16
 Demokratični politični sistem 22
 Demokratični pravni red 39
 Demokratični standardi 41, 47
 Demokratično kultura 12
 Demokratizacija 41, 44, 102, 103
 Denacionalizacija 11
 Deontična modalnost 132, 141, 142, 143

- Depolitizacija 10, 13
 Desnica 48
 Dialog 26, 43, 85, 90
 Dialoško komuniciranje 69
 Discipliniranje 11, 30, 74, 75, 86
 Diskreditacija 180
 Diskriminacija 91
 Diskurz 6, 10, 11, 42, 46, 52, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 112, 113, 114, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 142, 143, 147, 152, 164, 170, 171, 179, 180
 Diskurzi 77, 80, 83, 84, 87, 91, 92, 97, 129, 130, 131
 Diskurzivna pokrajina 132
 Diskurzivne prakse 129
 Diskurzivne strategije 141
 Diskvalifikacija 174, 177, 179, 180
 Dobiček 22, 38
 Dobrohotnost 163
 Dobronamernost 163
 Dogodki 42, 48, 129, 170
 Dohodki 23
 Dokazi 156, 162
 Dom 48, 55, 134, 138, 180
 Dominacija 71, 86, 142
 Dostojanstvo 17, 42, 123, 124, 125
 Dozdevek 41, 42, 45, 49, 53, 55, 60
 Dozdevki 44
 Družba 22, 29, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 85, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 105, 106, 107, 113, 114, 131, 135, 136, 137, 143, 150, 151, 153, 163, 175
 Družbena angažiranost 100
 Družbena kritika 95
 Družbena moč 68, 84, 87, 92
 Družbena razmerja 152
 Družbena realnost 11, 80, 84, 88, 131, 132
 Družbena struktura 72, 73, 75
 Družbene elite 176
 Družbene norme 143
 Družbene prakse 129, 130
 Družbene skupine 103, 130, 156
 Družbene strukture 80, 152
 Družbeni konstruktivizem 129
 Družbeni napredek 97
 Družbeni odnosi 66, 70, 71, 73, 74, 75
 Družbeni položaj 151
 Družbeni položaj žensk 97
 Družbeni procesi 19
 Družbeni prostor 76
 Družina 33, 35, 36, 98, 102, 104, 135, 136, 137, 140
 Družine 98, 134
 Družinski odnosi 97
 Družinski ugled 151
 Država 10, 11, 24, 30, 48, 49, 50, 51, 57, 59, 66, 67, 68, 74, 75, 90, 91, 92, 95, 96, 100, 101, 102, 103, 109, 111, 113, 121, 122, 151, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 176, 177, 179, 182
 Državljan 107
 Državljanji 22, 30, 39, 41, 42, 45, 48, 163, 168
 Državljanke 22, 39, 111
 Državljanstvo 103, 105
 Državna last 37
 Državne institucije 30
 Državni aparat 68
 Državni zbor 154, 155, 162
 Dvojna morala 97

Dvojno breme 134, 135, 137

E

Ekonomija 66, 73, 142
 Ekonomska moč 68
 Ekonomska vrednost 66, 70, 73, 76
 Ekonomski sistem 73
 Ekonomsko nasilje 11
 Eksistenca 75
 Eksistencialna stiska 40
 Ekskluziva 38
 Emancipacija 71, 97, 98, 100, 102, 104, 107, 110, 113, 132, 133, 137, 138, 142, 143, 144
 Emancipacijska strategija 137
 Emancipatorne prakse 114
 Emancipatorni potencial 73, 96, 142
 Enakopravnost 103, 105, 111
 Enakost 103, 111, 113, 137, 140, 143
 Epilog 142, 149, 153, 155, 167, 168
 Etična načela 12, 16
 Etični kodeks 16
 Etični kriteriji 127
 Etični standardi 11
 Eetika 34, 126, 127
 Etika javne besede 123, 125
 Etnonacionalistične politike 113
 Etos 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 164, 165, 167, 168, 170, 171
 Etotična strategija 162, 166, 168, 170
 Etotične figure 153
 Etotične strategije 153, 170
 Etotični argumenti 171
 Etotični element 161
 Evropski model 11
 Evropski standardi 11, 12

F

Fantazija 43
 Fantazma 42, 43, 62, 63
 Fašizem 98, 105, 109, 110, 111
 Feministična gibanja 102
 Feministično gibanje 100, 111, 143
 Feministke 98, 100, 109
 Feminizem 12, 96, 97, 98, 103, 105, 109, 112, 113, 133, 143
 Fenomenologija 5, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 52, 53, 61, 62
 Fenomenološka potvorba 45
 Fiksni kapital 67
 Film 95, 107
 Finančni interesi 34
 Finančni kapital 67, 75
 Finančni lobiji 37
 Fleksibilizacija 11
 Fleksibilnost 75

G

Gospodinja 131
 Govor 9, 15, 35, 77, 132, 136, 142, 148, 150, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 170
 Govorčeva podoba 157
 Govorec 148, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170
 Govori 148, 150, 156, 157, 170
 Govornik 147
 Govorniška spretnost 151
 Govorniške strategije 149
 Govorniški ugled 151
 Govorništvo 147, 148, 149, 150, 151, 154, 167

H

Habitus 19
 Heteroseksualnost 130
 Hierarhični odnosi 40
 Hiperkapitalizem 69, 71, 75
 Honorarno delo 20
 Hvalevredna dejanja 160
 Hvalevrednost 155

I

Identifikacija 157, 163
 Identitetne koordinate 142
 Ideologija 6, 11, 12, 28, 29, 33, 46, 57, 65, 66, 67, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 113, 120, 123, 125, 129, 131, 133, 139, 142
 Ideološki mehanizem 77
 Ideološko nasilje 11
 Ideološka indoktrinacija 72
 Ideološki aparat 72
 Ideološki projekt 88
 Ideološko potvarjanje 124
 Ilegala 115
 Iluzija 43
 Imenovanje 104
 Imperativ dobrega izgleda 142
 Industrializacija 134
 Informacija 26, 51, 56, 60, 125
 Informacije 15, 18, 20, 23, 29, 30, 33, 49, 66, 69, 72, 75, 116, 130, 132
 Informacijske tehnologije 69
 Informativne oddaje 26
 Informativni program 21, 32, 51
 Informativno razvedrilo 26
 Informiranje 117, 118
 Institucije 16, 41, 80, 81, 92, 129

Integracija 73
 Integriteta 32, 40
 Interes 22, 23, 37, 82, 85, 124
 Interesi 18, 25, 31, 32, 34, 37, 50, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 87, 143, 179
 Interpretacije 112, 148
 Intervencija 51, 62, 107
 Intervencije 102
 Iskrenost 159, 163, 167
 Izborazba 134
 Izdajatelj 17, 18
 Izkoriščanje 66, 71, 74
 Izkustvo 44
 Izkušnost 153, 161
 Izkušnje 83, 93, 117, 151, 160
 Izvedenost 151

J

Javna komunikacija 95
 Javna sfera 5, 6, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 130, 134, 138, 139, 140, 142, 143, 144
 Javne institucije 98
 Javni interes 37, 75, 83
 Javni prostor 77, 112
 Javni sektor 90
 Javno dobro 37, 87
 Javno nastopanje 15, 82, 112, 149, 150, 151
 Javnost 5, 18, 22, 38, 39, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 83, 85, 97, 99, 118, 122, 177, 179, 180, 182, 187
 Javno življenje 100, 143, 151
 Jezik 104, 115, 120, 147
 Jezikovna raba 147
 Jezikovni pojavi 147
 Jugoslovanski prostor 107
 Jugoslovanstvo 102, 103, 104, 105

K

- Kadrovska struktura 20
 Kadrovske hierarhije 20, 31
 Kadrovske menjave 50
 Kapital 12, 67, 68, 71, 72, 73, 76, 79, 82, 177, 178, 179, 181, 182
 Kapitalistični gospodarski sistem 22
 Kapitalistični način produkcije 139
 Kapitalistični način proizvodnje 67
 Kapitalistični procesi 143
 Kapitalizem 65, 66, 67, 71, 73, 74, 76, 97, 105, 108, 111, 129, 182
 Kategorija 149
 Kazen 30
 Klasična retorika 149, 152
 Književnost 97
 Kolektivna pogodba 24
 Kolektivni etos 151, 160
 Komentar 18, 51, 179
 Komercializacija 39
 Komodifikacija 70
 Komuniciranje 38, 47, 66, 69, 70, 73, 95
 Komunikacijske tehnologije 66
 Komunikacijski procesi 70
 Komunisti 121
 Komunistične ideje 111
 Komunizem 100, 111, 117, 126
 Koncentracija medijskega lastništva 23
 Koncept 19, 48, 74, 76, 104, 133, 147, 152
 Konceptualizacija 42, 147, 152
 Konflikt 18, 22, 29, 43, 72, 75, 127
 Konkurenca 19, 20, 30, 67
 Konsenz 10, 85, 87, 89, 150, 151, 161, 169
 Konservativizem 10, 11, 150
 Konservativna stališča 101
 Konservativni diskurz 97
 Konservativni kodeks 101
 Konstitutivna plemena 102
 Konstrukt 101, 142
 Konstrukti 129
 Kontaminacija 90
 Kontekst 15, 16, 26, 28, 42, 45, 55, 60, 65, 73, 77, 89, 97, 106, 112, 129, 130, 131, 133, 141, 147, 148, 151, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 161, 169, 170, 171, 173, 179
 Kontekstualizacija 132
 Kontraefekt 175, 181
 Kontrarevolucija 175
 Kontrola 6, 10, 27, 66, 74, 75
 Korporacije 23, 177, 178, 179
 Kozmetična industrija 141
 Kozmopolitanizem 105, 106, 107
 Kreativnost 19
 Kredibilnost 24
 Kritična analiza diskurza 132
 Kritični realizem 129
 Kritika 13, 26, 34, 39, 42, 51, 60, 61, 92, 96, 98, 100, 107, 176, 178
 Krščanski socialisti 121
 Kult matere 97
 Kultura 71, 76, 96, 97, 101, 106, 114, 119, 120, 131, 133, 159
 Kulturna industrija 75
 Kulturna intimnost 101
 Kulturne razlike 106
 Kulturni boj 119

L

- Larpurlartizem 120
 Lastnik 21, 22, 28, 32, 39, 45, 46, 57, 60, 67, 71, 74, 140, 159, 175
 Lastniki 21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 34, 35, 37, 41, 45, 47, 49, 63, 66, 71, 73, 74, 75, 127, 182

Lastnina 21, 39, 68
 Lastniški odnosi 122
 Lepota 107, 139, 141
 Levica 48
 Liberalci 121
 Liberalizem 9, 10, 11, 12, 13, 30, 65, 74, 85, 96, 102, 103, 104, 113, 119, 122
 Liberalni model 121, 122
 Lingvistika 147
 Ljudska demokracija 91
 Ljudstvo 92, 99, 105
 Logika 41, 42, 46, 52, 107, 178, 179

M

Manifestacije 112
 Manipulacija 27, 60, 62, 71, 95, 98, 148
 Margina 143
 Marginalizacija 143
 Maska 41
 Masovna proizvodnja 75
 Materialni pogoji 97, 129, 130
 Materinstvo 133, 138
 Mati 98, 100, 131, 134, 135, 136, 138
 Medij 17, 20, 22, 26, 36, 51, 53, 63
 Mediji 5, 6, 9, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 27, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 62, 63, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 101, 107, 108, 112, 114, 115, 118, 121, 122, 124, 125, 126, 131, 132, 137, 138, 142, 143, 173, 174, 180, 181
 Medijska hierarhija 25
 Medijska industrija 5, 15, 25, 30, 33, 35, 39, 40
 Medijska korporacija 24
 Medijska krajina 22, 23, 41, 132, 143
 Medijska organizacija 18, 22, 25, 33
 Medijska podjetja 20, 30
 Medijska politika 95
 Medijska produkcija 16, 24, 32, 39
 Medijska realnost 46
 Medijska situacija 48
 Medijska zakonodaja 18, 24, 30, 41, 46
 Medijska zarota 44
 Medijske družbe 17, 18, 31, 37
 Medijske hiše 41
 Medijske institucije 16
 Medijske organizacije 18, 20, 21, 25, 26, 27, 31, 33
 Medijske prakse 95
 Medijske reprezentacije 129, 135
 Medijske situacije 44
 Medijske vsebine 23, 26, 31, 66, 69, 74
 Medijski diskurz 92
 Medijski prostor 11, 12, 13, 49, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 93, 95, 97, 100, 108
 Medijski trg 11
 Medijsko posredovana realnost 96
 Medijsko stanje 47
 Mehanizmi nadzora 35
 Meja 15, 174
 Meje 16, 33, 39, 68, 69, 74, 81, 126, 179
 Menjalna vrednost 67, 69, 70, 72
 Menjalni odnosi 70
 Mesto 143
 Meščanska javnost 69
 Meščanstvo 65, 66, 67, 68, 69
 Metafora 180
 Metode 130, 147
 Mezdno delo 75
 Mimikrija 41, 42, 52
 Mir 108, 109, 110, 112, 121, 125, 126
 Mišljenje 41, 76, 95, 108
 Mit 100, 101, 141
 Miti 131

- Mnenje** 15, 16, 17, 18, 30, 31, 36, 39, 44, 45, 50, 66, 69, 71, 73, 75, 88, 89, 92, 95, 102, 112, 131, 137, 148, 179, 183
Množice 66, 73, 84, 91, 92, 105, 108
Množični mediji 84, 85, 91, 92
Množično komuniciranje 16
Mobilizacijsko pisanje 125
Moč 11, 21, 24, 26, 27, 68, 73, 85, 90, 92, 93, 95, 97, 98, 129, 132, 133, 137, 141, 143, 148, 153, 155, 161, 173, 177, 183
Moderna 10, 11, 81, 102, 104, 107
Moderna država 97
Modernizacija 96, 97, 98, 133, 134, 143
Modrost 151, 155, 158, 165
Morala 97, 98, 102, 106
Moraliziranje 12, 98
Moralne norme 148
Moški 97, 98, 99, 100, 102, 103, 106, 111, 113, 134, 136, 137, 140
Mučeniški mikromatriarhat 133, 135, 142
Mučeništvo 133, 136, 142
- N**
- Nacija** 101, 102, 103, 105
Nacionalizem 101, 102, 103
Nacionalna čustva 106
Nacionalna identiteta 101
Nacionalna ideologija 102
Nacionalni interes 87
Nacionalno vprašanje 101
Načela 40, 96, 175
Nadzor 22, 29, 30, 35, 86, 177
Nadzorovanje 176
Nagovor 154, 156, 157, 163, 170
Nagrada 30
Naklada 26
- Naklonjenost** 103, 148, 150, 152, 153, 157, 159, 164, 165, 167, 168, 169
Napaka 32, 45, 52, 105, 176, 182
Napetost 5, 16, 21, 22, 25, 26, 27, 29, 31, 87
Narativi 99, 101, 114
Narodi 102, 103, 110, 111, 113
Narodnoosvobodilni tisk 117
Narodova substanca 136
Nasilje 10, 13, 91, 110, 125
Nasilje v družini 97
Navidezno 42, 55, 62
Navideznost 41, 42, 43, 45, 47, 52
Neenakost 19, 20, 73, 76
Negacija 52, 175, 176, 181
Nematerialno delo 65, 66, 69, 74
Neodvisnost 17, 25, 27, 35, 68, 72, 98
Neposrednost 24, 124, 125, 163, 168
Neustrašnost 159
Neveste 131
Nevtralno poročanje 90
Nevtralnost 10, 87, 109
Norme 29, 130
Nosilec 19, 52
Novica 18, 26, 27, 32, 36, 38, 39, 116, 131
Novinar 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 28, 31, 32, 36, 37, 38, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 83, 88, 115, 123, 124, 126
Novinarji 9, 11, 12, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 55, 57, 62, 79, 80, 82, 83, 88, 116, 117, 123, 124, 126, 127, 141, 179, 180
Novinarka 16, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 51, 61, 62, 179
Novinarke 16, 18, 20, 21, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 38
Novinarska dejavnost 15

Novinarska društva 126
 Novinarska etika 9, 123, 126
 Novinarska peticija 55
 Novinarska združenja 25
 Novinarske organizacije 127
 Novinarske prakse 11, 12, 95
 Novinarske vsebine 17, 25, 29, 30, 33
 Novinarski diskurz 80
 Novinarski kodeksi 24, 41
 Novinarski prispevki 16
 Novinarski svet 27
 Novinarsko delo 15, 17, 23, 24, 46
 Novinarsko polje 16, 19, 22, 24, 31, 35
 Novinarsko poročanje 93
 Novinarstvo 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 15,
 16, 18, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 31,
 32, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 44, 49,
 51, 60, 77, 78, 79, 80, 82, 86, 87, 88,
 89, 90, 92, 101, 115, 117, 118, 122,
 123, 124, 125, 126, 127, 176

O

Občinstvo 26, 68, 131, 153, 154, 155
 Občudovanje 151
 Objava 32, 57, 60
 Objektivnost 10, 71, 72, 84, 85, 86,
 87, 88, 89, 92, 117, 121, 122, 131, 152
 Oblast 12, 22, 30, 33, 45, 47, 48, 50,
 68, 84, 87, 88, 91, 109, 123
 Oblastniki 9, 11, 12, 41, 43, 45, 47, 124
 Oblika družbenosti 176
 Obljuba 159
 Oddaje 49
 Odgovorni urednik 17, 18, 21, 25,
 28, 34, 50, 51, 61, 179
 Odgovornost 5, 12, 17, 26, 27, 37, 40,
 125, 126, 127, 151, 156, 158, 159, 164
 Odkritosrčnost 167
 Odkritost 166

Odličnost 155
 Odporniški tisk 117
 Odtujitev 67
 Oglaševanje 21
 Oglaševalci 23, 24, 34
 Oglaševalska industrija 132
 Oglaševalski prihodki 23, 26, 36
 Oglaševanje 21, 48, 70, 139, 178
 Okupacija 92, 135
 Okupator 117
 Omejitev 16
 Omejitve 16, 18, 21, 30, 33
 Opozicija 50, 51, 159
 Organizacijska hierarhija 22, 31
 Organizacijske hierarhije 20
 Osamosvajanje 111
 Osebnost 99, 113, 125, 158
 Osvobodilna breza 124
 Osvobodilni boj 117, 120, 121

P

Pacifizem 108
 Pamfleti 111
 Paradigma 103, 173
 Partijsko vodstvo 121
 Partikularni interesi 23, 65, 68, 71,
 73, 76, 86
 Partizani 115, 116, 118, 120, 121
 Partizanske brigade 119
 Partizanske pesmi 120
 Partizanski časopisi 121
 Partizanski tisk 116, 120
 Partizansko novinarstvo 12
 Partizanstvo 100
 Patos 101, 148, 149, 151, 159, 163, 167,
 168, 170
 Patriarhalna družina 98
 Patriarhalna tradicija 101
 Patriarhalni diskurzi 13

- Patriarhalni obrazci 97
 Patriarhalni red 100, 133
 Patriarhat 97, 98, 108, 112, 129, 130, 132, 133, 134, 142
 Percepcija 42, 43, 44, 46, 47, 62, 84, 85, 86, 89
 Perspektiva 9, 10, 11, 12, 13, 22, 46, 49, 83, 84, 86, 90, 92, 96, 105, 106, 107, 108, 129, 133, 173, 174, 181
 Pisanje 9, 10, 113, 122, 181
 Pluralizacija 41, 44
 Pluralizem 120, 121, 122
 Podatki o gledanosti 26
 Podeželje 143
 Podjetnik 75
 Podjetništvo 71, 75, 159
 Podoba 26, 37, 43, 45, 48, 60, 142, 143, 144, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 160, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 170, 171
 Pogled 11, 16, 44, 47, 114, 153, 181, 182
 Pogum 139, 155, 158, 166
 Pojav 9, 10, 42
 Pojavnost 51
 Poklic 11, 16, 18, 29, 36, 37, 39, 79, 139, 140, 143, 148, 180
 Poklicno novinarstvo 16
 Politična angažiranost 10, 78
 Politična kultura 11
 Politična moč 67, 91, 179
 Politična opredelitev 148, 157
 Politična pozicija 10
 Politične intervencije 35
 Politični diskurz 78, 84, 86
 Politični motivi 47
 Politični prevzemi 42, 46, 53, 62, 63
 Politični program 132
 Politični razred 84, 87, 88, 89
 Politični sistem 74
 Politično dogajanje 41
 Politično novinarstvo 12, 13
 Politik 13, 126, 169
 Politika 6, 9, 10, 12, 18, 21, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 39, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 60, 62, 66, 77, 78, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 108, 109, 112, 114, 119, 120, 121, 122, 125, 133, 139, 143, 158, 162, 166, 169, 179
 Politiki 89
 Politizacija 62, 84, 85, 86, 87, 89, 122
 Polje 5, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 29, 72, 75, 78, 79, 87, 100, 151, 154, 179, 180, 181
 Polperiferne družbe 133
 Pomen 69, 75
 Popačenost 43, 44, 45, 46, 47, 53, 62
 Popačitev 44, 46, 48, 52, 63
 Popularna kultura 107
 Poročanje 10, 12, 23, 26, 29, 34, 36, 38, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 117, 120
 Poročila 81, 117, 121, 125, 180
 Poročilo 34, 99, 119, 122, 124
 Poroka 130, 139, 140, 141
 Posameznica 33
 Posameznice 15, 17, 19, 20, 22, 31
 Posameznik 19, 33, 67, 69, 71, 72, 73, 75, 148, 169, 176, 178
 Posamezniki 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 27, 31, 49, 55, 69, 70, 71, 72, 75, 86, 159, 163, 176
 Posegi 30, 31, 32, 33, 35, 45, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60, 63, 73
 Posel 23, 28, 104, 107, 138
 Poslanci 154
 Poslovna organizacija 25
 Poslovni interesi 18

- Poslušalci 26, 148, 149, 150, 152, 154, 157, 158, 159, 163, 164, 165, 167, 168
- Poslušalec 148
- Postmodernost 65
- Postopki 17, 27, 56, 81
- Postsocializem 10, 11, 12, 13, 143
- Poštenost 148, 153, 159
- Potrošnice 22
- Potrošniki 22
- Potrošnja 74
- Potrošnik 70, 107
- Potrošniki 22, 24, 69
- Potrošništvo 108
- Potrošnja 70
- Pozitivna samoreprezentacija 142
- Pragmatika 147
- Praksa 11, 18, 19, 23, 26, 29, 30, 35, 84, 85, 86, 87, 96, 105, 113, 130, 133, 148, 149
- Pravica 24, 29, 97, 99, 102, 103, 110, 113, 123, 136, 155, 177, 178
- Pravica do obveščenosti 22
- Pravica do odgovora 123
- Pravice osebnosti 126
- Pravičnost 159
- Pravila igre 177, 179
- Pravna država 125
- Pravna razmerja 17
- Pravne prisila 16
- Pravne regulative 11
- Pravni akt 17
- Pravni akti 17
- Pravni dokumenti 15
- Pravo 36, 45, 46, 92, 116, 123
- Predanost 158, 164, 165
- Predhodniki 157, 160
- Predniki 150, 151, 160
- Predpostavke 41
- Predsednik uprave 21, 38
- Predsednik vlade 155
- Predstava 37, 43, 46, 47, 100, 120, 143
- Predstave o svetu 69
- Preiskovalno novinarstvo 23
- Prekarnost 75
- Premožnost 151
- Prepričanje 17, 40, 49, 52, 53, 55, 56, 60, 62, 109
- Prepričevalna strategija 148
- Prepričevalna tehnika 152
- Prepričevalne tehnike 149
- Prepričevanje 52, 55, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 159, 162, 163, 171
- Prepričljivost 148, 164
- Prevzem 26, 41, 46, 53, 63
- Prezentiranje žensk 97
- Prihodki 21, 23
- Prijaznost 148, 153
- Prikazen 43
- Prikazovanje 42, 46, 62, 96, 153, 166
- Prikritost 62
- Prikrivanje 42
- Primarna ideološka produkcija 81
- Primarne oblike zavesti 83
- Pripoved 156, 162
- Prisila 20, 21, 37
- Prispevki 17, 31, 33
- Pristranskost 10
- Pritisk 9, 18, 20, 22, 36, 37, 41, 49, 50, 55, 62, 79, 117, 121, 174
- Pritiski 31, 34, 35, 41, 42, 44, 51, 52, 55, 56, 57, 88, 90
- Privatizacija 11
- Privatna sfera 133, 134, 136, 140, 142, 143, 144
- Problemi 11, 50, 122, 123, 143, 166, 176, 180
- Produkcija 6, 20, 25, 29, 30, 35, 44, 55, 57, 58, 62, 66, 67, 69, 70, 71, 72,

- 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 91, 92, 93, 131, 183
- Produksijska razmerja 66, 75, 76
- Produksijska sredstva 32, 66, 67, 69, 72, 175
- Produksijske sile 175
- Produksijski način 68, 75
- Produksijski odnosi 73
- Produkti 20, 24, 68, 81, 131, 139
- Profesionalec 25
- Profesionalizem 27
- Profesionalka 25
- Profesionalna merila 17, 18
- Profesionalna pravila 17
- Profesionalne norme 27
- Profesionalni kodeksi 17
- Profesionalni standardi 9, 28
- Profesionalno novinarstvo 16
- Profesionalnost 10, 16, 31, 79
- Programska zasnova 17, 18, 28
- Programske vsebine 17
- Programske zasnove 17
- Proizvodna sredstva 67, 74
- Proizvodnja 70, 71, 80
- Proletariat 105, 112
- Prolog 149, 153, 155, 164, 165
- Propaganda 9, 10, 12, 70, 87, 88, 95, 112, 117, 124
- Prosti čas 69, 70
- Protest 9
- Publicisti 51
- Publiciteta 65, 69, 73
- Publika 15, 26, 38, 68, 69
- R**
- Racionalnost 65, 71, 72, 73, 76
- Radio 35, 95, 107, 118, 125, 177
- Rasa 98, 110
- Razmerje 12, 17, 21, 59, 61, 73, 75, 77, 81, 82, 84, 85, 89, 149, 152, 153
- Razorožitev 109, 110, 112
- Razpoloženje 148, 159, 168
- Razprava 9, 10, 12, 37, 39, 43, 45, 46, 49, 50, 62, 71, 73, 74, 85, 88, 99, 105, 123, 149, 152, 156
- Razred 6, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 74, 75, 80, 83, 85, 87, 88, 89, 91, 132, 140
- Razredi 72
- Razredna struktura 65
- Razredni boj 71, 92
- Razredni interes 75
- Razsodnost 159
- Razsvetljenje 176
- Razumnost 148, 166, 169
- Razumskost 153
- Reakcionarnost 10
- Realnost 5, 11, 32, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 62, 63, 80, 129, 131, 132, 143, 144
- Realnosti 24, 25, 38, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 55, 56, 60, 62, 69, 72, 73, 85, 89, 96, 130
- Reartikulacija 173, 175
- Recepcija 44, 55, 63, 69, 70, 131
- Redakcija 21, 22, 25, 53
- Refevdalizacija 65, 66, 76
- Refleksija 173
- Rešitev 11
- Represija 9
- Reprezentacija 47, 69, 70, 72, 74, 96, 107, 132, 134, 136, 137, 138, 143
- Reprezentacije 66, 71, 72, 74, 75, 96, 106, 131
- Reprodukcija 66, 68, 77, 93
- Resnica 37, 39, 43, 50, 52, 62, 63, 85, 89, 92, 118, 125, 131
- Resnicoljubnost 166
- Resničnost 19, 44, 45, 152, 167

- Rešitev 11, 49, 103, 111, 143, 181, 182
 Retorična situacija 154, 155, 157, 163, 170
 Retorična strategija 150, 160
 Retorična teorija 148
 Retorične figura 158
 Retorične figure 147, 153, 159, 165
 Retorični elementi 147, 163
 Retorični koncepti 147, 149, 154
 Retorično sredstvo 148
 Retorika 100, 113, 147, 149, 150, 153, 161, 167
 Retorika konsenza 150
 Retorika prepira 150
 Revija 78, 138, 142, 180
 Revije 24, 49, 131, 132, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 180
 Revolucija 10, 11, 68, 175
 Revolucionarna gibanja 10
 Revolucionarni ideološki tekst 102
 Revolucionarni procesi 10
 Rezoniranje 67, 69
 Režim 42
 Rimska retorika 149, 150, 151, 152
- S**
- Samocenzura 29, 32, 33, 34, 35, 36, 41, 57, 59, 126, 180
 Samoregulacija 16
 Samostojnost 17, 71, 75, 157
 Samoumevnost 29, 39, 161
 Sankcija 61, 62
 Sankcije 31
 Sankcioniranje 18, 30, 31
 Sedanjost 143
 Sekularizacija 97
 Sekundarna ideološka produkcija 80, 81
 Sekundarne oblike zavesti 82
 Senzacionalizacija 125
 Sestra 100
 Sila 19, 20, 36, 39, 67, 68, 71, 176
 Simbolne vsebine 66, 69, 71, 75
 Sindikati 71, 74
 Sistem 57, 65, 66, 68, 71, 72, 73, 74, 76, 149, 152, 173, 176, 181, 182, 183
 Sistemska logika 73
 Skrb za družino 138
 Skrb za otroke 130
 Slava 139
 Slika 38, 46, 60, 63, 69, 71, 72, 74, 132, 181
 Slika sveta 69
 Slog 147
 Sloves 150
 Služba 35, 39, 118, 132, 133, 134, 135, 138, 139
 Službe za odnose z javnostmi 20
 Socializacija 29, 39
 Socializem 85, 91, 92, 118, 133, 134
 Socialna varnost 24
 Socialni demokrati 121
 Sodba 149
 Soglasje 150
 Solidarnost 75, 137, 143
 Spektakel 73
 Spol 97, 99, 102, 131
 Spolna enakopravnost 96
 Spolne vloge 102, 112
 Sponzorji 23
 Sposobnost 65, 73, 106, 160
 Spreminjanje sveta 19
 Sprostitev 44, 48
 Sproščanje 46
 Sreča 139
 Sredstva komunikacije 71
 Stališče 17, 31, 47, 83, 97, 100, 127, 155, 160, 169, 170, 173, 180
 Starka 131
 Starleta 131

- Starševstvo** 138
Status 17, 21, 29, 38, 43, 134, 137
Stereotipi 101, 106, 131, 140
Stopnjevanje 159
Stranke 74, 86, 88, 100, 121, 156, 158, 160, 161
Strategija 19, 142, 158, 161, 164, 166, 168
Stroka 6, 10, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 125
Stroke 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91
Strokovnjaki 89
Strokovna vednost 81, 82, 90
Strokovne vsebine 90
Strokovni diskurz 83, 84, 85, 86, 87
Strokovni diskurzi 83, 90
Strokovnjaki 11, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 93, 159
Strokovnjaštvo 11, 12
Strokovnost 10, 12, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 88, 89, 90
Stroški 23, 25, 104
Strukturna slepota 91
Stvarnost 55
Subjekt 52, 135, 179
Subjektivne pozicije 132
Subverzivnost 143
Supermodeli 144
Superženske 129, 131, 138, 141
Svet 6, 10, 12, 19, 23, 28, 32, 36, 39, 43, 48, 55, 61, 62, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 86, 90, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 115, 118, 122, 125, 131, 133, 134, 139, 148, 159, 164, 166, 167, 176, 178, 179, 180, 181, 182
Svet življenja 66, 70, 71, 72, 73, 74
Svoboda 5, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 22, 27, 30, 31, 33, 37, 39, 40, 41, 45, 103, 108, 109, 110, 112, 117, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 180
Svoboda govora 45
Svoboda izražanja 15, 16, 17, 31, 39
Svoboden pretok informacij 17
- Š**
Šikaniranje 41
- T**
Tabloidi 10
Tehnika 147, 151, 164, 170, 177, 183
Tekst 13, 29, 32, 50, 51, 55, 80, 99, 103, 106, 110, 114, 120, 131, 140
Teksti 33, 81, 96, 101, 106, 130, 131, 141
Telesa 86, 138, 143
Televizija 19, 20, 23, 32, 35, 44, 123, 125, 138, 177, 178
Teme 33, 34, 74, 139, 155, 157, 162, 163, 165, 166
Tendenca 10
Teorija 42, 43, 44, 65, 69, 72, 78, 84, 112, 147, 148, 149
Tisk 5, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 24, 30, 36, 37, 38, 39, 98, 105, 108, 115, 116, 117, 119, 122, 123, 124, 127, 134
Tiskarne 115, 116, 119
Topika 57, 155
Topos 134, 136, 137, 138, 147, 149, 153, 154, 155, 164, 165, 168
Totalitarizem 10, 12, 33, 92, 122
Tradicija 10, 72, 95, 97, 98, 100, 101, 103, 112, 113, 148, 149, 150, 155, 182
Transformatorni diskurzi 93
Tranzicija 11, 112, 113, 132, 137
Trg 18, 20, 22, 23, 24, 30, 34, 35, 37, 39, 49, 67, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 81, 83, 177, 182, 183

Triangulacija 130
 Trivializacija 139, 143
 Trpljenje 135
 Tržna logika 20
 Tržna prisila 27
 Tržni delež 20
 Tržno plasiranje 68
 TV hiša 19

U

Ugled 33, 38, 150, 151, 153, 160, 163
 Ugledni predniki 151
 Umetniške prakse 95
 Upor 12, 37, 71, 98, 176
 Uprava 17, 18, 22, 24, 25, 26, 27, 46, 50
 Uravnoteženje 10, 44, 87, 89
 Uravnoteženost 88, 89, 122
 Uravnoteževanje 84
 Ureditev 12, 17, 66, 67, 71, 74, 92,
 104, 109, 110, 113, 151, 153, 176
 Urednica 21, 25, 31, 51, 142
 Urednice 21, 25, 27, 31, 33, 104
 Urednik 17, 22, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33,
 34, 35, 40, 45, 50, 51, 52, 57, 58, 59,
 60, 62, 63, 115, 122, 123, 124, 141, 173
 Uredniška presoja 32
 Uredniki 9, 11, 17, 21, 23, 24, 26, 29,
 31, 32, 33, 34, 36, 39, 49, 50, 51, 55,
 57, 79, 82, 139, 173
 Uredniška odločitev 26, 32, 52
 Uredniška politika 28
 Uredniška pooblastila 32
 Uredniške odločitve 17
 Uredniško delo 25, 52
 Uredništvo 17, 18, 20, 21, 24, 25, 28, 29,
 30, 31, 33, 34, 39, 55, 119, 123, 173, 179
 Urejalni mehanizem 178
 Ustvarjanje videza 42, 52, 61, 62
 Utopija 101

Uvod 24, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 165

V

Varnost zaposlitve 35
 Vaška društva 97
 Vednost 5, 6, 32, 52, 53, 56, 57, 60,
 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89,
 90, 91, 93
 Verodostojna podoba 153, 158, 160,
 164, 168, 170
 Verodostojnost 148, 167
 Videz 5, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 57,
 58, 60, 61, 62, 182
 Vir 23, 27, 112, 124
 Vlada 9, 12, 13, 36, 46, 48, 50, 58, 59,
 60, 62, 63, 85, 88, 91, 154, 155, 156,
 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
 164, 166, 167, 168, 170, 182
 Vladajoča elita 151
 Vladajoči razred 68
 Vojna 47, 48, 74, 91, 95, 96, 101, 103,
 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113,
 115, 116, 118, 120, 121, 123, 125,
 126, 127, 133, 134, 143, 168, 181
 Volja 20, 169
 Vpliv 20, 21, 23, 24, 36, 41, 63, 73,
 105, 110, 111, 112, 125, 149, 151,
 152, 153, 154, 160, 161, 163
 Vrednost 21, 23, 38, 67, 69, 70, 75, 76,
 141, 147, 177, 183
 Vrednote 9, 22, 25, 27, 29, 66, 87, 98,
 102, 103, 108, 140, 143, 150, 151,
 153, 155, 159, 162, 176, 181
 Vrednotenje 155, 177
 Vrline 150, 161
 Vrlost 148, 169
 Vsakdanje življenje 143
 Vsebina 15, 17, 21, 23, 26, 36, 58, 60,
 61, 66, 69, 70, 79, 80, 90, 91, 92,

- 104, 116, 117, 126, 127, 163, 168,
169, 170, 178, 181
- Vsebina obljub 160
- Vsebine 23, 35, 36, 65, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 92, 124, 174
- Vtis 31, 45, 62, 160, 166, 169
- Vzgoja 97
- ## Z
- Zadrugarstvo 97, 112, 113
- Zaključek 155, 156, 162, 167
- Zakon 17
- Zakoni narave 179
- Zakovitost 26, 155
- Zakon o medijih 38
- Zakonska določila 17
- Založniška podjetja 21
- Zamišljena skupnost 101
- Zanikanje 42, 43, 50, 52, 53, 55, 62, 63
- Zaposleni 17, 25, 35, 36, 98, 138
- Zasebna last 37
- Zasebna lastnina 67
- Zasebna sfera 67
- Zasebni interesi 66
- Zaupanje 151
- Zavest 72, 74, 75, 80, 81, 82, 83, 93, 156
- Zavzetost 163, 169
- Zbranost 167
- Zdravi razum 78, 86
- Zdravorazumski diskurz 86
- Zgodbe 144
- Zgodovina 10, 11, 23, 26, 74, 90, 91, 92,
97, 113, 123, 133, 135, 143, 144, 152,
157, 158, 160, 161, 175, 180, 181, 182
- Zgodovinska razsežnost 12
- Zgodovinska situacija 11
- Zgodovinske razmere 11
- Zmernost 155
- Zmota 43, 52
- Značaj 102, 106, 108, 110, 148, 149,
150, 151, 152, 153, 154
- Znanje 53, 70, 76, 78, 135, 159, 168
- Zvezda 131
- ## Ž
- Žena 58, 100, 110, 117, 119, 131, 135,
138, 183
- Ženska 12, 97, 98, 99, 100, 102, 104,
105, 106, 107, 108, 110, 112, 113,
116, 130, 133, 134, 135, 136, 137,
138, 139, 141, 142
- Ženska društva 103
- Ženska gibanja 99, 103, 105, 110,
112, 113
- Ženske 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105,
106, 107, 108, 109, 110, 111, 112,
113, 114, 130, 131, 132, 133, 134,
135, 136, 137, 138, 139, 140, 141,
142, 143, 173
- Ženske organizacije 103, 108, 109,
110, 113
- Ženske revije 131, 132, 141, 143
- Ženske subjektivnosti 132
- Ženski govori 130, 142
- Žensko gibanje 100, 104, 105, 108,
109, 112, 113
- Ženskost 99, 108, 132
- Žensko vprašanje 97, 99, 103
- Življenje 9, 29, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 98,
99, 106, 129, 138, 139, 144, 151, 181
- Življenjske oblike 72
- Življenjski slogi 65, 69, 71, 73
- Življenjski stili 66, 75
- Življenjski svet 70
- Žrtve 53, 62, 131, 134, 135, 136, 174

A

Adorno, T. 76
AFŽ 110
Albanija 34, 35, 106
Althusser, L. 66, 75, 77, 78, 84, 92, 185
Anaksimn 149, 154
Anderson, B. 101, 141, 185
AOL Time Warner 23
Aristotel 148, 149, 152, 154
Arrighi, G. 133
Avaz 136, 138

B

Babič, M. 154
Bagdikian, B. 26
Bajuk, A. 154
Balkan 130, 133
Bašić Hrvatini, S. 18, 23, 24, 35, 49
Baudrillard, J. 42
BBC 118
Benet, J. W. 131, 192
Benjamin, W. 91
Beograd 108, 110

Berlinski zid 157
Beseda o sodobnih vprašanjih 180,
181, 183
Bhaskar, R. 129
Blagojević, M. 133, 135, 186
Bock, G. 102, 186
Bogdanović, M. 103, 186
Borba 119
Bor, M. 116, 120
Bosna in Hercegovina 34, 37, 119,
129, 130, 131, 132, 133, 134, 135,
136, 137, 138, 142, 143, 144
Bourdieu, P. 16, 18, 19, 20, 21, 26, 27,
28, 33, 35, 37
Boyd-Barrett, O. 69, 191
Božinović, N. 105
Breed, W. 29, 30
Bregar, E. 116
Brentano, F. 43
Brinton, A. 153

C

Castells, M. 66, 70, 186
Centrih, L. 82, 187

Chisholm, R. M. 42
 Chouliaraki, L. 129
 Ciceron 149, 150
 CNN 23
 Cosmopolitan 138, 140
 Curran, J. 24, 36

Č

Češkoslovaška 91
 Črna gora 37

D

Damijan, J. P. 53
 Daniels, A. K. 131, 192
 Darwinova nočna mora 182
 Debord, G. 73, 187
 Deklaracija o človekovih pravi-
 cah 122
 Delo 28, 43, 45, 46, 50, 53, 63, 117
 Denzin, N. K. 133
 Dialogi 36, 50, 51, 53, 57
 Dimitrov, G. 121
 Dines, G. 131
 Dnevnik 32, 33, 49, 51, 53
 Dogan Sabanci, V. 38
 Dolomitska izjava 121
 Drnovšek, J. 59, 60, 154, 158
 Državni zbor 154, 155, 162
 Duchen, G. 110

E

Elle 138, 139, 140, 141, 142
 Engels, Fr. 67, 187
 EU 87, 88, 89, 156, 158, 165
 Evropa 10, 11, 12, 13, 34, 48, 105, 116,
 118, 140, 156, 157, 158, 159

Evropska konvencija o varstvu člo-
 vekovih pravic in temeljnih svo-
 boščin 15

F

Fahnestock, J. 153
 Fairclough, N. 129, 132
 FDV 123
 Fliess, W. 57
 Freud, S. 29, 57, 63

G

Geraud, G. 82, 187
 Gerič, R. 32, 51, 52
 Glas 135, 136
 Glas Srpske 135
 Gloria 138, 139, 140
 Goebbels, J. 95
 Gorenjski glas 116
 Graham, P. 69, 70, 187
 Grazia 138
 Green, W. 38
 Gregorčič, S. 119
 Gržinič, M. 173
 Gustinčič, D. 118
 Gustinčič, J. 122

H

Habermas, J. 65, 66, 67, 68, 69, 70,
 72, 73, 187
 Hamlyn, D. W. 44
 Hardt, M. 68, 74, 187
 Hargreaves, I. 23, 24, 26, 37, 38
 Hatzidaki, O. 141
 Helms, E. 133
 Herman, A. 71
 Herzfeld, M. 101, 188
 Hill, M. 68

Hitler, A. 109
 Hladnik-Milharčič, E. 122
 Hlapec Đorđević, J. 99, 106, 188
 Hood, R. 38
 Horkheimer, M. 76
 Hrvaška 105, 110, 119, 132
 Hrvati 95, 102, 104
 Humez, J. M. 131
 Husserl, E. 43

I

Isanović, A. 131
 Italija 116
 Iveković, R. 100, 188

J

Jameson, F. 70, 73, 188
 Jančić, P. 50, 51, 52
 Janković, Z. 109, 139
 Janša, J. 5, 46, 48, 55, 58, 59, 60, 61,
 62, 63, 154, 156, 157, 158, 159, 160,
 161, 162, 163, 164, 165, 168, 170, 179
 Javnost 65, 122
 Johnson, N. 33
 Jugoslavija 13, 96, 99, 101, 102, 103,
 109, 110, 111, 112, 113, 118, 119,
 121, 123, 126, 133, 134, 140, 143
 Jugoslovanke 99
 Jusić, T. 131

K

Kant, I. 42, 43
 Kašić, B. 134, 191
 Kato 150
 Keane, J. 16, 23, 30, 33
 Kecman, J. 109, 111, 113, 188
 Kellner, D. 131
 Kennedy, G. A. 149, 150, 152

Kidrič, B. 119, 120, 121, 124
 Kluge, A. 75, 76, 190
 Knowlton, S. R. 30
 Kocbek, E. 120, 121, 180
 Komelj, M. 6, 92, 115
 Komunistična partija 105
 Kopač, A. 173
 Kosovo polje 135
 Kostić, D. 99
 Košir, D. 28, 50, 52
 Kozina, M. 119
 KP 110
 KPJ 105, 109, 110, 111
 Kraljevina Jugoslavija 95
 Kraljevina SHS 95, 96, 101, 102, 108,
 109, 112
 Kramberger, I. 180
 Krašovec, P. 9, 77, 78, 79, 82, 91, 92,
 114, 115, 144
 Krašovec, S. 118
 Krzyzanowski, M. 91
 Kučan, M. 48
 Kučić, J. L. 23, 24, 35
 Kunac, S. 134
 Kvintilijan 149

L

Lacan, J. 63
 Lash, S. 19, 20, 69, 189
 Lazarević, P. M. 100
 Lazzarato, M. 66
 LDS 161
 Leinert Novosel, S. 134
 Lesjak, M. 51, 52
 Lesničar Pučko, T. 32
 Lieberman, T. 34
 Liga narodov 109
 Lincoln, Y. 133
 Lippmann, W. 131

Ljubljana 111, 116, 118, 122
 Ljudska pravica 123
 Lotrič, D. 99

M

Mag 46
 Majstorović, D. 129, 130, 131, 132,
 135, 142
 Makarovič, M. 53
 Maleš, B. 99
 Mamardašvili, M. 80, 189
 Mandić, M. 130
 Mannoni, O. 63
 Markeš, J. 47
 Marković, P. 108
 Marx, K. 67, 78, 80, 86, 185, 187, 189
 Mayhew, L. H. 65, 69, 189
 May, J M. 149, 151
 McBridova komisija 122, 123
 McChesney, R. 71
 McNair, B. 21, 22, 190
 Megušar, M. 118
 Mekina, B. 39, 58
 Mercator 46
 Meyer, M. 130, 132
 Milano 116
 Milosavljević, M. 18, 45
 Mladina 49, 58
 Močnik, R. 87
 Moldavija 34
 Möller, C. 24, 35
 Montag, W. 68
 Montgomery, D. 38
 Moranjak-Bamburač, N. 131
 Moren, E. 108
 Mrkaić, M. 53

N

Nahtigal, N. 5, 15, 17, 18, 23, 24, 26, 35, 37
 Naša žena 111, 117
 NATO 87, 88, 89, 156, 158, 159
 Negt, O. 75, 76, 190
 Nemčija 109
 Newbold, C. 69, 191
 Nikolić, J. 111
 NOB 115, 133
 Nova Europa 103
 Nova revija 48, 157
 Novo mesto 116
 Nuli Hadžić, B. 106

O

OF 115, 116, 121
 Olesen, V L. 133
 Organizacija združenih narodov 15
 Osolnik, B. 115, 127
 OZN 109, 122, 126, 127

P

Pahor, B. 154, 161, 162, 163, 164, 165,
 166, 167, 168, 169, 170
 Panić, M. 111
 Papić, Ž. 135, 190
 Parmenid 44
 Parsons, P. R. 30
 Partija 103, 105, 110, 111, 115, 116, 117
 Partizanski dnevnik 118
 Pecheux, M. 93, 191
 Perulli, A. 25
 Pessoa, F. 92
 Petković, B. 18, 49
 Petrović, J. 95
 Pew Research Centre for the People
 and the Press 34

Pivovarna Laško 46
 Platon 42, 43
 Politika 6, 10, 85, 87, 90, 91, 93, 99,
 100, 108
 POP TV 88
 Prešeren, F. 119, 120
 Prichard, H. A. 42
 Protagora 43
 Pučnik, J. 160

R

Radio Jugoslavija 126
 Radio Kričač 118
 Radio London 118
 Radio Moskva 118
 Radio Slovenija 61
 Rakuša, S. 35, 36
 Ramet, S. 133
 Ranc, T. 50, 51, 52
 Reisigl, M. 130, 132
 Retorika 148
 Ringier, M. 38, 39
 Rog 116
 Rop, A. 48, 154, 158
 RTVS 51, 55, 57, 61, 63, 178
 Rupel, D. 45, 47, 48, 88, 159, 160
 Rusija 38
 Rus, J. 120, 121

S

Sarkić, D. 175
 Scandal 138
 SD 125, 161
 Seaton, J. 24, 36
 SEENPM 34, 37
 SFRJ 113
 Sklevicky, L. 133, 191
 Skušek-Močnik, Z. 93

Slovinci 46, 102, 104, 159
 Slovenec 116
 Slovenija 9, 10, 15, 17, 18, 20, 30, 39,
 41, 42, 43, 48, 49, 50, 55, 87, 88, 89,
 105, 115, 116, 118, 124, 156, 157,
 158, 159, 163, 164, 165, 167, 180
 Smythe, D. 69, 191
 SNOS 115
 Sobotna priloga 122
 Soloski, J. 25, 27, 28
 Splichal, S. 122
 Splošna deklaracija človekovih pra-
 vic 15
 Srbi 95, 102, 104
 Srbija 34, 104, 105, 119, 132, 133, 139
 Srebrenica 137
 STA 63, 175, 179
 Stanković, P. 19
 Stefanović, S. 99
 Stepišnik, M. 32
 Story 138, 139, 140, 141
 Subotić, I. 95, 96
 Süs, W. 152
 Svobodna Jugoslavija 118
 Swiss, T. 71

Š

Šinko, M. 134, 191
 Šrot, B. 46
 Štefe, N. 61
 Štuhec, I. 48, 49
 Štular, M. 61
 Šubic, I. 116

T

Teena 138
 Televizija Slovenija 32
 Tešić, G. 96

Thompson, J. B. 65, 69, 192

Time Inc. 23

Timotijević, O. 107

Tindale, C. W. 171

Tomić-Koludrović, I. 134

Tomić, Z. 134, 139

Tomšič, V. 105

Trasimah 149

Triandafyllidou, A. 91

Tuchman, G. 21, 131, 192

Tumber, H. 21, 25

Turjačanin, V. 131, 132, 135, 142

Turner 23

U

Unesco 122, 126

Usmene novine 106

V

Val 202 61

Vasle, V. 61

Večer 18, 39, 50, 51, 53, 55, 57, 58, 63

Velagić, T. 82, 187

Velika Britanija 24, 47

Velmar-Janković, V. 99

Verbič, D. 51, 52

Vežjak, B. 41, 46, 53

Vidmajer, S. 48

Vidmar, J. 120

Vode, A. 98

Vogrinc, J. 22, 26, 28, 29, 57

Von Dohnanyi, J. 24, 35

W

Warner Communications 23

Wayne, M. 19, 23, 68, 192

Williams, R. 96

Wisse, J. 150, 152

Wodak, R. 91, 130, 132

Y

YLE 44

Z

Zagreb 105, 110

Zakon o medijih 17, 31

Zares 130, 161

Zbor za republiko 48

Zdravković, L. 28, 33, 50, 51

Združene države Amerike 24, 34,

47, 122, 156, 178

Zgaga, B. 55, 56

ZNP 51

Zrnić, J. 104

Zver, M. 58, 60

Ž

Žagar, I. Ž. 79, 91

Žena danas 106, 109, 110, 112

Žena i svet 104

Ženske pod Karavankami 117

Ženski list 111

Ženski svijet 110

Žmavc, J. 4, 147

PEDAGOŠKI INŠTITUT

REPUBLIKA SLOVENIJA

MINISTRSTVO ZA ŠOLSTVO IN ŠPORT

Naložba v vašo prihodnost

OPERACIJO DELNO FINANCIRA EVROPSKA UNIJA
Evropski socialni sklad

VAD

ISBN 978-961-270-011-9

9 789612 700119 >